

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

**Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji :
praistorijski periodi: L`etat et les problemes de
l`anthropologie physique en Yougoslavie**

Mikić, Živko

Benac, Alojz (urednik)

1981.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/818>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA LIII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
Knjiga 9.

ŽIVKO MIKIĆ

STANJE I PROBLEMI
FIZIČKE ANTROPOLOGIJE
U JUGOSLAVIJI

— PRAISTORIJSKI PERIODI —

SARAJEVO
1981.

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOŠNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA LIII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
Knjiga 9.

ŽIVKO MIKIĆ

STANJE I PROBLEMI
FIZIČKE ANTROPOLOGIJE
U JUGOSLAVIJI
— PRAISTORIJSKI PERIODI —

Urednik
ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

SARAJEVO
1981.

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

PUBLICATIONS SPECIALES

TOM LIII

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 9.

ŽIVKO MIKIĆ

L' ETAT ET LES PROBLEMES
DE L'ANTHROPOLOGIE PHYSIQUE
EN YUGOSLAVIE

— LES PERIODES PREHISTORIQUES —

Rédacteur en chef

ALOJZ BENAC,

membre de l'Académie des sciences et des arts de
Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO

1981.

S A D R Ž A J

PREDGOVOR	5
UVOD	7
I. PELEOLIT I MEZOLIT	11
1. Teorija o postanku i razvoju čoveka	13
2. Kratak pregled rezultata paleontoloških i arheoloških istraživanja u Jugoslaviji i Evropi (table I do X)	17
II. ĐERDAPSKA SERIJA (antropološka shema i table XI do XXX)	43
III. STARIJI I SREDNJI NEOLIT (table XXXI do XXXIII)	65
IV. MLAĐI NEOLIT	79
V. PRELAZNI PERIOD (table XXXIV do XXXIX)	89
VI. BRONZANO DOBA (table XL do XLVII)	107
VII. GVOZDENO DOBA (table XLVIII do LIX)	121
VIII. ANALOGIJE SA SUSEDNIM OBLASTIMA	151
IX. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA (karte I do V; dendogrami I i II)	163
ZUSAMMENFASUNG	197

P R E D G O V O R

Potrebno je, prije svega, naglasiti da je ovdje prezentirano djelo Živka MIKIĆA, koje u sintetskom obliku tretira antropološke probleme praistorijskih populacija na tlu Jugoslavije, prva publikacija ove vrste u našoj zemlji. Bilo je, naravno, i ranije radova i studija koje su tretirale antropološke probleme pojedinih praistorijskih perioda u Jugoslaviji, ali se tu uglavnom radilo o hronološki ili teritorijalno ograničenim naučnoistraživačkim zahvatima. Zbog toga je Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, u čijoj je višegodišnjoj orijentaciji rada ovo djelo i nastalo, zadovoljan što će naučna i šira javnost moći na jednom mjestu da sagleda pomenutu problematiku, da se informiše o nivou istraženosti u oblasti jugoslavenske paleoantropologije i da ocijeni potrebu daljih istraživanja. Ukoliko udovolji ovim zahtjevima, djelo će sigurno odigrati pozitivnu ulogu u svojoj oblasti, a biće od koristi i svim onim naučnim disciplinama kojima su potrebni odgovarajući rezultati antropoloških istraživanja.

Autor, dr Živko MIKIĆ, uložio je veliki napor da sakupi antropološku građu iz pojedinih dijelova Jugoslavije i da je uklopi u svoje djelo. Pri tome je pretežno operisao originalnim materijalom, ali se koristio i podacima iz literature kada više nije postojao sam antropološki materijal. Dobiva se utisak da je prikupljen najveći dio odgovarajuće dokumentacije, iako je možda ostalo još ponešto što se moglo upotrijebiti u ovakvoj jednoj sintezi. Velika je prednost samog djela u tome što je autor u njemu, pored korektno iznesenih antropoloških podataka, respektovao rezultate arheoloških istraživanja i na taj način nastojao da dovede u sklad rezultate istraživanja obje ove discipline. Na osnovu antropoloških podataka Ž. Mikić je takođe redovno tražio šire paralele i na taj način pokušao, u odgovarajućim poglavljima, da doprinese istorijskoj interpretaciji pojava na ovim prostorima u pojedinim praistorijskim

periodima. Čini se da je to veoma važan rezultat i, zapravo, najvažniji doprinos njegovog djela daljem rasvjetljavanju događaja u praistorijskom vremenu ovog dijela Evrope.

Uvjeran sam da djelo Ž. Mikića predstavlja značajan doprinos jugoslavenskoj antropološkoj nauci i da će — pored svega ostalog — biti podsticaj za dalja istraživanja u ovoj oblasti i za dalji razvoj ove izuzetno važne grane nauke. U tom smislu autor zaslužuje našu punu pažnju i zahvalnost.

ALOJZ BENAC

U V O D

Vrlo kompleksna i posebno važna pitanja biogeneze a potom i etno-geneze u jugoistočnim predelima Evrope i u tom sklopu Balkanskog polu-ostrva i Jugoslavije predmet su istraživanja arheologije, etnologije, lingvi-stike, istorije, antropologije, kao i nekih drugih nauka prirodnjačke ili hu-manističke orijentacije. Međutim, antropološka istraživanja u ovim oblastima, sticajem određenih okolnosti, bazirana su isključivo na obradi parcijalnih ili pojedinačnih nalaza ili, eventualno, obuhvataju pojedine antropološke se-rije. Činjenica je da u Jugoslaviji ne postoji jedna nacionalna antropološka škola, nasuprot izuzetno vrednim radovima B. Škerlja, N. Županića, V. Dvor-nikovića, J. Cvijića; poslednjih nekoliko decenija nije načinjena nijedna obuhvatna studija paleoantropološkog sadržaja koja bi obuhvatila raspon od perioda hominizacije do kraja praistorijskog perioda. Kako danas brojnost nalaza iz najranijih epoha čovekove evolucije na teritoriji Jugoslavije, pote-klili isključivo sa paleontoloških i arheoloških iskopavanja, daje mogućnost obuhvatnije antropološke analize sintetskog karaktera, prišlo se izradi jednog ovakvog rada pod naslovom »Stanje i problemi pristorijske antropologije u Jugoslaviji«. Uz nastojanje da se dâ odgovor na pojedina arheološka i antro-pološka pitanja, ovaj pregled stanja i problema paleoantropoloških istraži-vanja u Jugoslaviji predstavlja i pokušaj celovitije interpretacije paleoantro-pološke građe, tj. nalaza iz svih perioda praistorije sa teritorije naše zemlje.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija leži između 40°51' i 46°53' severne geografske širine i 13°23' i 23°02' istočne geografske dužine. Po svom geografskom položaju Jugoslavija zauzima južni deo severnog ume-renog pojasa i leži neposredno na severu od suptropskog pojasa.

Zbog toga što leži u jugoistočnom delu Evrope i zauzima središnji i severozapadni deo Balkanskog poluostrva i južni deo Panonskog basena, Ju-goslavija je izložena različitim geofizičkim i klimatskim uticajima koji dolaze sa zapada, severa, istoka i juga. Nejednaka otvorenost Jugoslavije prema tim stranama uslovljava i prodiranje pomenutih uticaja nejednakom jačinom.

Jugoslavija se uglavnom deli na tri geografske celine: jadransko pri-morje na zapadu, panonsko područje na severoistoku i široko planinsko po-dručje između njih. Jadransko primorje obuhvata ostrva i uzan pojas obale, panonsko područje Panonsku niziju i njen ivični deo, a planinski pojas različite planinske sisteme koji se međusobno razlikuju svojom građom i tektonikom.

Južnu oblast krečnjačkih Alpa od Dinarskog planinskog venca dele Ljubljanska i Tolminska kotlina. Dinarski venac se pruža zapadnim delom Balkanskog poluostrva od severozapada prema jugoistoku ili, preciznije, od donje Soče i Furlanske nizije do južnog dela Balkanskog poluostrva — u dužini oko 1200 km. Crta koja se pruža od Drimskog zaliva preko doline donjeg Drima i Metohijske kotline do Kosova polja deli ga na Dinarsko gorje u užem smislu (Dinaride) i na Šarsko-pindski planinski sistem (Hele-nide). Kao nastavak severnog i centralnog dela Alpa pruža se Karpatski luk, koji se zatim u području donjeg Timoka priključuje vencu Stare planine, odnosno Balkana. Jugoistočni deo Jugoslavije pokrivaju stare Rodopske planine.

Od ukupne površine Jugoslavije 29,4% leži niže od 200 metara nadmorske visine, od čega najveći deo (25%) otpada na Panonsku niziju. Iznad 200 metara nalazi se 70,6% ukupne geografske površine Jugoslavije, od čega na brda i brežuljke između 200 i 1000 metara nadmorske visine otpada 52,8%, na planinsko područje (1000—1500 m) 14%, a na najviše delove planina 3,9%. Ispod 1000 m nalazi se 82,2% površine Jugoslavije¹.

Zbog samog karaktera ovoga rada prvenstveno je prihvaćena podela na kulturne periode, a ne na kulturne grupe ili regije. Tako je izdvojeno i antropološki obrađeno šest velikih perioda praistorije koji su izloženi u sedam poglavlja rada, dok su dva poslednja poglavlja sintetskog karaktera:

I — Paleolit i mezolit,

II — Đerdapska serija, koja je posebno izdvojena zbog svoje kulturne i geografske specifičnosti (daje podatke na relaciji pozni paleolit — mezolit — neolit), kao i zbog brojnosti antropoloških nalaza (oko 300 individua sa nalazišta na jugoslovenskoj obali Dunava),

III — Stariji i srednji neolit,

IV — Mlađi neolit,

V — Prelazni period,

VI — Bronzano doba,

VII — Gvozdeno doba.

Svaki od ovih perioda praistorije ima svoj kratak kulturno-hronološki pristup, kataloški deo sa interpretacijom antropološke građe i odgovarajući zaključak.

VIII — Analogije sa susednim oblastima obuhvataju hronološki sinhronu antropološke nalaze u susednim zemljama, što omogućava sagledavanje i pojedinih paleobalkanskih antropoloških problema u celini.

IX — Zaključna razmatranja donose jednu obuhvatniju paleoantropološku sliku stanja i zbivanja od perioda naseljavanja do kraja praistorijskog doba na teritoriji Jugoslavije.

¹ Enciklopedija Jugoslavije, IV, Zagreb 1960, str. 567—568.

Sama interpretacija antropološke građe, koja čini okosnicu ovoga rada, bazirana je na tri kategorije nalaza. Prvu čine pojedinačni nalazi ili serije nalaza obrađene po prvi put od strane autora rada. Drugu kategoriju čine antropološki nalazi obrađeni i publikovani od strane drugih autora, s tim što su, ukoliko su bili deponovani i očuvani, ponovo obrađeni metodologijom savremene fizičke antropologije. Treću kategoriju predstavljaju nalazi preuzeti samo iz literature, uglavnom starije, za čiji ponovni pregled nije bilo mogućnosti jer su vremenom, vrlo često i zbog ratnih događaja, nastradali i za antropološku nauku izgubljeni.

Antropološka problematika ovoga rada, pored interpretacije svih antropoloških nalaza koji potiču iz različitih perioda praistorije Jugoslavije, obuhvata i sledeća pitanja:

1. pitanje poznopalcolitsko-mezolitskog antropološkog supstrata,
2. fenomen neolitizacije sa bioantropološkog aspekta,
3. problem indoevropizacije autohtonog stanovništva u antropološkom smislu,
4. karakteristike paleobalkanskog stanovništva u različitim praistorijskim periodima i uticaj migracija i drugih faktora na njegov antropološki profil i
5. kratak osvrt na postanak i razvoj dinarskog antropološkog tipa, jer detaljna istraživanja, uključujući i živo stanovništvo, tek predstoje, uz isticanje njegovog autohtonog značaja za dalji tok razvoja balkanskog stanovništva u istorijskom periodu.

Pored ovih antropoloških pitanja, u radu je učinjen napor da se da odgovor i na sledeća arheološka pitanja:

1. identifikacija autohtonog elementa,
2. nastanak kultura, tj. za koje antropološke tipove mogu da se vežu pojedine kulture ili kulturne grupe,
3. rasprostranjenost autohtonih tipova, ili precizniji odgovor na pitanje da li pojedine kulture imaju svoje specifične nosioce ili su pak to u osnovi isti antropološki tipovi i
4. pitanje mogućnosti paleoistorijske rekonstrukcije za pojedine epohe ili kulture u smislu izračunavanja veličine populacije ili broja stanovnika samog naselja, dužine i načina života itd.

Radi preglednosti i lakše sinhronizacije sa građom korištena literatura nije data zbirno na kraju rada, nego odvojeno — po poglavljima. Napomene su takođe date odvojeno po svom redosledu.

I. PALELIOT I MEZOLIT

1. — TEORIJA O POSTANKU I RAZVOJU ČOVEKA

Problem postanka i razvoja čoveka, kao i pitanje njegovog položaja u prirodi, vekovima je zauzimalo centralno mesto u filozofiji, prirodnim naukama i religiji. Čovekova potreba da pojave u prirodi tumači na različite načine, zavisno od stepena razvitka u vremenu i prostoru, dala je različite poglede na svet i čoveka u njemu, a što je zavisilo, u prvom redu, od društvene organizacije, religije, filozofije ili čak i od uticaja pojedinih autoriteta. Ovakve društvene okolnosti doprinele su da se pojedine velike zablude zadrže vekovima uz snažno opiranje novim i progresivnim idejama.

Vrednost nauke i filozofije stare Helade potvrđena je u istraživanjima i tumačenjima porekla prirode i čoveka preko dva milenijuma docnije. Nosioци naprednih ideja Tales, Anaksagora, Empedoklo, Demokrit, Ksenofan, Heraklit i drugi, tumačili su da je Zemlja kao planeta nastala iz vrtloga pramagle, a da se njen reljef i fauna periodično menjaju. Do ovog zaključka su došli na osnovu nalaza fosilnih ostataka. Zemlju su proglasili zvezdom i odredili joj udaljenost od Sunca, a čoveka su smatrali srodnikom životinja.

Dolaskom sofista mesto čoveka se postavlja u središte sveta, što predstavlja ondašnji vid antropocentrizma. Međutim, Aristotel je verovao u daleko srodstvo čoveka i majmuna, a prelaz iz jedne vrste u drugu dozvoljavao je samo u ograničenoj meri. Platon je svako interesovanje za prirodu degradirao, pa su takve promene u filozofiji i nauci onoga doba Anaksagoru dovele pred sud, Empedoklo je umro kao izdajnik, a Demokritovi spisi su spaljeni.

Sliku o tome kakvu su predstavu imali antički ljudi o počecima svoje vrste i o prošlosti uopšte, najbolje ilustruje rimski filozof I veka stare ere Tit Lukrecije Kar, učenik i sledbenik epikurejskog stoičkog shvatanja sveta i života. U svom filozofskom spevu *De rerum natura*, kao ateista i materijalistički filozof, on svoje objašnjenje ne vezuje za Prometeja i dijalektiku antičke mitologije. Njegova logička dedukcija odgovara naučnom shvatanju razvoja ljudskog roda: »staro pradačno ljudsko obeležje bile su ruke, zubi, kamen i grane drveća; potom je otkrivena snaga gvožđa i bakra, ali je bakar upotrebljavan pre gvožđa«, itd. Podela na kameno, bronzano i gvozdeno doba sačuvala je svoj značaj i aktuelnost, tako da predstavlja most koji povezuje nauku našeg vremena sa »naukom« antičkog doba.

Rimski pesnik Ovidije je u svojim *Metamorfozama*, oslanjajući se, doduše, na Lukrecija, dao viziju sveta od praiskonskih početaka života pa do Avgustovog doba, u kome je živio. Kao učen pesnik i poznavalac grčke, rimske i orijentalne mitologije i antičke nauke, Ovidije je u svojim stihovima

dao sociološko objašnjenje evolucije kulture, tj. prvi je postavio problem odnosa kulture i civilizacije u literaturi uopšte.

Posle ovog razdoblja sledi period dogmi i misticizma, koji je trajao više vekova, a svaka napredna misao ili ideja bila je već unapred osuđena. Srednjovekovno shvatanje sveta svodi se na objekat božje volje, a sva zbivanja na zemlji su opet izraz iste božje volje — srdžbe ili milosti. Čovek je stvoren šestog dana stvaranja sveta itd.

Fosilni nalazi predstavljaju inspiraciju za bajke o divovima. Arapski učenjak *Avicena* čak kaže da su fosili nastali kao produkt igre prirode, a takvo njegovo tumačenje održalo se oko sedam vekova. U XVII veku interes za fosilne nalaze pravilno se usmerava, pa se tako stvara i škola tzv. diluvijalaca. Njen predstavnik *J. J. Scheuchzer* je verovao u »veliki potop«, a fosile je tumačio kao ostatke životinja koje su preživele taj potop. U okvirima daljeg istraživanja odnosa čoveka, životinja i prirode, krajem srednjeg veka dolazi, doduše vrlo polagano, do ponovnog okretanja samom čoveku. Radovi *M. E. de Montaigne*, *R. Descartesa* i *P. Gassendija* kreću se između otvorene sumnje do tvrdnje da je čovek najplemenitija i najsavremenija životinja. U prvoj polovini XVIII veka *J. O. Lametttrie* je u svojoj knjizi *Prirodopis duše* proglasio da je »i čovek mašina«. Zbog toga je proteran iz Pariza i beži u Holandiju, gde objavljuje knjigu *Čovek mašina*, te gubi gostoprimstvo i ove zemlje. Poslednje utočište nalazi na dvoru Fridriha Velikog.

Sredinom XVIII veka *K. Linné* je doprineo okončavanju diskusije o pitanju pripadnosti čoveka životinjskom svetu. U svom sistemu prirode svrstao ga je u sami vrh i nazvao ga *Homo sapiens*. Međutim, koliko god da je zadužio nauku svojim sistemom prirode i binarnom nomenklaturom, isto toliko je usporio njen dalji progres — po uzoru na Aristotela podržavao je tvrdnju o »postojanosti vrsta«. Pred kraj svog života i pod pritiskom sve većeg broja dokaza, Linné je u poslednjem izdanju *Sistema prirode* precrtao poglavlje o nepromenljivosti vrsta. Na žalost, retko ko se osvrnuo na ovu ispravku.

Neposredno posle *Linea*, *G. L. Buffon* objavljuje delo *Istorija prirode*. Potvrdio je teoriju o razvoju vrsta, naime, stvorio je teoriju razvoja u organskom svetu na Zemlji. Ipak, na pitanje o mogućnosti postanka savremenih bića od predaka o kojima nam svedoče fosilni ostaci odgovarao je negativno. Na početku XIX veka *G. Cuvier* nastavlja da podržava tezu o katastrofama koje su uništavale sve da bi posle njih nastajalo sve iznova. Njegova tvrdnja da »fosilni čovek uopšte nije postojao« znatno je uticala na dalji tok istraživanja fosilnog čoveka.

J. B. Lamarck, naučnik istog doba, izneo je tvrdnju o polaganom i kontinuiranom razvoju vrsta u prirodi, čime je upravo i trasirana teorija evolucije. Pre kraja XIX veka *Ch. Darwin* u svom epochalnom delu *Poreklo vrsta* obrazložio je svoju teoriju evolucije kao izraz borbe za opstanak; sve je podređivao prirodnom odabiranju, selekciji, itd. Bez obzira na delimične izmene i dopune, njegova teorija nije ništa izgubila od svoje vrednosti, nego nasuprot — postala je osnovni biološki princip.

Krajem XIX veka usledili su brojni nalazi fosilnih čovekovih predaka, dok je ideja o postojanju fosilnog čoveka i dalje nailazila na otpor. Vodeći

autoriteti toga doba, na prvom mestu R. Virchow, potpuno su isključili mogućnost postojanja fosilnog čoveka mada su njihova objašnjenja često bila i vrlo naivna. Tako je, npr., Virchow nalaze iz Neandertala pripisao individui koja je u mladosti prebolovala rahitis, zbog sklonosti tući imala je jake nadočne lukove, a pred smrt je obolela od reumatizma, čime su uslovljene morfološke promene na kostima itd.

Poslednjih godina prošlog veka veliki broj istraživača sprovodi iskopavanja i nalazi brojne dokaze o postojanju čovekovog fosilnog pretka, tako da opiranje teoriji evolucije više nije imalo mesta, a ubrzo je usledio konačan slom nazadnih shvatanja. Afirmacija čovekovog porekla putem evolucije, posle dve hiljade godina dugotrajne borbe rezultirala je pravim naučnim trijumfom. Nalazišta Spy u Belgiji i Krapina u Jugoslaviji najviše su doprinela konačnom slomu prethodnih shvatanja koja su se protivila teoriji o biološkom poreklu čoveka².

² Za izradu ovog istorijskog pregleda korišteni su podaci iz sledeće literature: Wendt, H.: *Ich suchte Adam* (Tražio sam Adama, prevod D. Perković), Zagreb 1961; Daniel, G. E.: *The Idea of Man's Antiquity — Old World Archeology: Foundations of Civilization* Scientific American, San Francisco 1972; Günther, K.: *Zur Geschichte der Abstammungslehre, Die Evolution der Organismen*, Bd. I, Stuttgart 1967.

2. KRATAK PREGLED REZULTATA PALEONTOLOŠKIH I ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA U JUGOSLAVIJI I EVROPI

Mada se na paleontološko-arheološkim problemima kvartara Jugoslavije radi već gotovo pun vek, ipak je tek u poslednje dve ili tri decenije prikupljeno dovoljno odgovarajuće građe na osnovu koje se mogu u osnovnim crtama rekonstruisati klima, fauna i ljudska kultura ove prve i najduže epohe praistorije.

Na osnovu primenjenih metoda dosadašnja ispitivanja kvartarne epohe u Jugoslaviji mogu se razdvojiti na tri osnovne etape. Prva etapa obuhvatala bi period od kraja prošlog veka, kada je K. Moser u slovenačkom krasu otpočeo ispitivanje pećina, pa do početka prvog svetskog rata. U ovom razdoblju J. Cvijić i Đ. Jovanović utvrdili su postojanje pleistocenske faune u nekoliko pećina u istočnoj Srbiji, a D. Gorjanović-Kramberger publikovao je rezultate svojih istraživanja u Krapini. Treba dodati da je u prvoj deceniji ovoga veka objavljena i Penck-Brücknerova glacialna teorija.

U drugoj etapi, između dva velika rata, istraživanja su bila uglavnom ograničena na severozapadna područja Jugoslavije. Najznačajnija istraživanja sproveo je S. Brodar u Potočkoj zijalki u Sloveniji, a u staroj literaturi objavljeni su podaci o pećinama u okolini Beograda. Značajan napredak u razjašnjavanju problema kvartarne hronologije na teoretskom planu predstavlja delo profesora Milankovića o Sunčanim insolacijama.

Tek posle drugog svetskog rata otpočela su sistematska istraživanja naseljenih pleistocenskih pećina i stanica pod otvorenim nebom u severnoj Bosni i Hercegovini, u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Sloveniji. Ovi radovi su pokazali da je praktično cela teritorija Jugoslavije bila naseljena u toku pleistocena, kao i da su kulture ovog područja, uz određene lokalne specifičnosti ili varijacije, stajale u vezi kako sa nalazima iz zapadne i srednje Evrope tako i sa nalazima iz oblasti Mediterana.

Prethodni period — tercijer, imao je na celoj severnoj hemisferi Zemlje blažu i topliju klimu nego danas. Takvi uslovi su omogućili veliko i bogato rasprostiranje biljnog i životinjskog sveta. Međutim, na kraju tercijera nastupile su na celoj Zemljinoj površini neobične klimatske promene, čime je započelo tzv. ledeno doba. Ono se odlikuje opštim zahlađenjem koje je dovelo do pojave velikih ledenih masa u oblastima u kojima ih ranije nije bilo. Postojanje velikih ledenih masa na mnogim mestima konstatovano je u vidu njihovih tragova — morena. Na osnovu tih morenskih tragova utvr-

đeno je da su u Evropi pod ledom bile sledeće velike oblasti: cela Skandinavijska, baltičke zemlje, severna Nemačka i zapadni deo Sovjetskog Saveza. Ova velika ledena masa nazvana je »Inlandeis«. Alpe su takođe bile gotovo sasvim pokrivene ledom, a ledena granica se spuštala vrlo nisko i uslovljavala je različite promene. Granica snega i leda u određenim vremenskim razdobljima ležala je oko 1000 m ispod svog današnjeg nivoa, a glečerski led je zahvatao velike prostore i dostizao veliku debljinu.

Intenzivno zaglečeravanje je zahvatilo i sve visoke planine Balkanskog poluostrva. Na Prokletijama i na Durmitoru postojali su najveći lednici; Plavski glečer je dostizao oko 30 km dužine. Lednici oko Orjena silazili su do Boke Kotorske. Na Šar-planini i Jakupici bili su, takođe, glečeri velikih dimenzija.

Van naše zemlje na Balkanskom poluostrvu postojali su veliki glečeri na Olimpu u Grčkoj i na planini Rili u Bugarskoj. Po J. Cvijiću, i sve druge planine Balkanskog poluostrva koje su prelazile visinu od 1600 m prekrivao je sneg i led.

Detaljnim ispitivanjima je utvrđeno da glečari nisu samo jednom pokrivali sva ova nabrojana prostranstva, već su se nekoliko puta tokom kvar-tara spuštali sa severa ka jugu zbog otopljanja, da bi se zatim ponovo formirali u prvobitnim oblastima u periodima novih zahlađenja. Uzrok ovakvih promena je vrlo veliko klimatsko kolebanje, koje se tumači, između ostalog, i kidanjem magnetnog polariteta.

Pod uticajem ovakvih klimatskih promena izdvajaju se faze zaleđavanja — ledena ili glacijalna doba, i faze otopljanja i povlačenja leda — interglacijalna doba. S obzirom da u Evropi postoje dve velike glečerske oblasti — »Inlandeis« i oblast Alpa, izvršena je njihova sinhronizacija i nomenklatura (preuzeto od K. Petkovića, 1957):

TERCIJER		ALPI	»INLANDEIS«	
		preglacijsalno doba	preglacijsalno doba	
K V A R T A R (paleolit — antropogen)	P L E I S T O C E N (diluvijs)	G ü N Z	prva glacijsacija	E L S T E R
			prva interglacijsacija	
		M ü N D E L	druga glacijsacija	S A L L E
			druga interglacijsacija	
K H O L O C E N (aluvijum)	H O L O C E N (aluvijum)	R I S S	treća glacijsacija	W A R T H E
			treća interglacijsacija	
		W ü R M	četvrta glacijsacija	W E I C H S E L
		postglacijsalno doba	postglacijsalno doba	
		stadijsum Daun	finski stadijsum	
		stadijsum Geschnitz	gotski stadijsum	
		stadijsum Böhle	danski stadijsum	

Unutar četvrte glacijacije alpskog područja, koja je zahvatila najveći deo Jugoslavije, pored najstarijeg Würma, izdvojena su još tri interglacijala (Würm I, II i III) i dva interstadijala (Würm I/II i II/III), posle kojih sledi razdoblje holocena.

Za vreme ledenih intervala živela je tzv. ledena fauna, čiji su predstavnici: *Mamutus primigenius*, *Coelodonta antiquitatis*, *Rangifer tarandus*, *Alces alces*, *Ovibos moschatus*, *Bison priscus*, *Carpa ibex*, *Rupicapra rupicapra*, *Saiga tatarica*, *Marmota marmota*, *Castor fiber*, *Ochotona pusilla*, *Lepus timidus*, *Canis lupus*, *Coun alpinus*, *Vulpes vulpes*, *Alopex lagopus*, *Ursus speleus*, *Mustela Eversmanni*, *Gulo gulo*, *Felis lynx*, *Equus germanicus* i dr.

U međuledenim intervalima, u periodima klimatskih otopljanja, vršilo se i veliko seljenje flore i faune. Toplu faunu ili faunu međuledenih doba odlikuju sledeći predstavnici: *Paleoloxodon antiquus*, *Hippopotamus amphibius*, *Dicerorhinus Kirchbergensis*, *Panthera pardus*, *Panthera spelea*, *Ursus arctos priscus*, *Crocota spelea*, *Lutra lutra*, *Meles meles*, *Dama dama*, *Sus scrofa*, *Megaloceros giganteus*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Bos primigenius*, *Lepus europaeus*, *Hystrix cristata* i dr.

Jedna od odlika sisarske faune je ta što su neke vrste imale sasvim drugačije geografsko rasprostiranje nego što ga danas imaju. Tako je u evolutivnoj liniji surlaša za donji kvartar akarakterističan rod *Elephas meridionalis*, za nešto više horizonte *Elephas antiquus*, a za najviše horizonte karakterističan je kvartarni mamut — *Elephas primigenius*, koji je bio rasprostranjen po celoj Evropi. U evolutivnoj liniji konja u najstarijem kvartaru živeo je rod *Equus stenonis*, a u mlađem *Equus caballus*. Od nosoroga je za kvartar podjednako karakterističan *Rhinoceros antiquitatis* i *Rhinoceros etruscus*. Kod mesoždera je dominirao tigar sa sabljastim zubima (*Machairodus*). Šupljorogi preživari su bili naročito rasprostranjeni u ovoj epohi (njihovi ostaci su uvek nalazeni u vrlo velikom broju na svakom nalazištu).

Najbitnija odlika kvartarnog perioda je ta što se u njoj nalaze nesumnjivi dokazi o životu čoveka. Mada ima određenih indicija da je čovek (ili samo hominid) mogao živeti i na kraju tercijera, ipak najstariji pouzdani podaci ukazuju na početak kvartarnog perioda. Ostaci na osnovu kojih se dolazi do ovakvih podataka dele se na nekoliko grupa: fosilni ostaci skeleta samog čoveka, ostaci oruđa i oružja kojim se taj čovek služio i tragovi duhovnog i kulturnog života — crteži, gravire i skulpture paleolitskog čoveka.

KVARTAR — mlađa epoha kenozojske ere obuhvata dva razdoblja — pleistocen (diluvijum) i holocen (aluvijum ili naše doba). Starije pleistocensko razdoblje u arheologiji ima naziv *paleolit* (i *mezolit*), a u antropologiji *antropogen*. Da bi se postavio u odgovarajuće hronološke okvire potrebno je u najkraćim crtama pomenuti granice epoha formiranja slojevitosti Zemlje i života na njoj.

Katarhejska era je najstarija. Karakterišu je učestale vulkanske i tektonske pojave, uz visoku i vlažnu temperaturu. Hronološki obuhvata razdoblje od 3,5 do 2,7 milijardi godina od naših dana.

Arhajska era joj sledi sa najnižim datumom između 2 i 1,9 milijardi godina. To je period nastanka geosinkvinalnih basena.

Paleozojska era, sa trajanjem do 225 miliona godina, ima svoju unutrašnju podelu: kambrij (600—570 do 480 mil. god.), silur (do 405 miliona), devon (do 345 miliona), karbon (do 280 miliona) i perm do 225 miliona godina od naših dana. Karakteristika ove ere je sve veće čišćenje atmosfere od ugljen-dioksida, na šta je uticala izuzetno bujna vegetacija.

Mezozojska era traje između 225 i 70 miliona godina. Deli se na trijas, juru i kredu.

Kenozojska era, najmlađa i posebno interesantna za ovo poglavlje rada, pored mlađe pleistocenske epohe ima i stariju — tercijer, koji se deli na sledeća razdoblja: paleocen (70—66 do 60 mil. god.), eocen (do 40 miliona), oligocen (do oko 30—25 miliona), miocen (do 12 miliona) i pliocen (do jedan milion godina od naših dana). Smatra se da od ovog datuma treba već nazirati prve početke najstarijeg pleistocena. Međutim, ustaljeno je da se početak pleistocena računa oko 600 hiljada godina od naših dana, s tim što mu prethodi jedan vremenski interval od oko 400 hiljada godina, nazvan *vilafranš* (Villafranch). U poslednje vreme sve je češće mišljenje da bi trebalo postaviti još jedan naziv za ovo dugo vremensko razdoblje, u smislu relacije pliocen — (?) — vilafranš — pleistocen. Za preciznije određivanje ovog naziva i rešenje samog problema predstoje dugotrajna istraživanja. Prvi rezultati se već sreću u Van der Flerckovoj teoriji. On tvrdi da je u periodu pre vilafranša bilo nekoliko klimatskih nijansiranja, koje poredi sa kvartarnim glacijalima i interglacijalima. Smatra da su već time bili predodređeni uslovi za široko biogenetsko polje u kom je mogao nastati čovek.

Kraj epohe pleistocena datuje se na oko 20 hiljada godina pre sadašnjeg vremena, ili još nešto niže, posle koga sledi period sa drugim klimatskim karakteristikama. Time je i označen kraj najbitnijim, najudaljenijim i najinteresantnijim zbivanjima u nastanku i razvoju dalekih čovekovih predaka.

Periodu vilafranša pripadaju brojni nalazi driopiteka (*Dryopithecus*) koji je pre milion godina široko naseljavao Evropu, npr. *Dryopithecus germanicus*, *Dryopithecus bamboli*. Zbog toga se na driopiteka gleda kao na jednog od mogućih polaznih tipova ka formiranju čovekovog dalekog pretka, ali zato još uvek nema dovoljno potvrda. Anatomska građa pokazuje izvesne oblike specijalizacije, ali se ne zna kako je razvoj dalje tekao i kakva mu je finalna faza. Posle ere driopiteka usdelio je period zahlađenja. Bio je postepen i doneo je oštru i hladnu klimu — to je prvi glacijal Günz. Sadrži jednu fazu otopljanja, da bi se posle nje opet vratila oštra klima. Iz ovog perioda nema paleoantropoloških nalaza, a u arheološkom smislu to je vreme početka izrade kamenog oruđa. Po Milankoviću, glacijal Günz zahvata vremenski interval između 600 i 540 hiljada godina od naših dana.

Interglacijal Günz-Mindel, po Milankoviću, proteže se do 480 hiljada godina od naših dana. Dao je zasada jedini nalaz Pitekanthropusa u Evropi,

koji je otkriven u severozapadnoj Mađarskoj (Vértesszöllös)³. U arheološkom smislu to je period abevilijenske kulture (naziv je dat po nalazištu Abbeville, koji je otkriven 1830. godine u Francuskoj), uz rani klaktonijen (Clactonien) i prešelen (Préchelleén). Zajednička odlika ovog prvobitnog kamenog oruđa je široka površina okresivanja, koja je vrlo vidna.

Drugo ledeno doba u alpskoj oblasti (Mindel) nalazi se na prelazu ranog u srednji pleistocen, a po Milankovićevoj skali traje do 420 hiljada godina od naših dana. Paleoantropoloških nalaza iz ove epoha nema, tj. do sada nisu nađeni.

Najduži interglacijal Mindel-Riss trajao je do 240 hiljada godina od naših dana. U arheološkom smislu ispunjavaju ga tri kulture: rani levalloazijen (Levvaloisien), mlađi klaktonijen i šelen (Chelleén). U šelskoj kulturi kamena oruđa imaju pretežno bademasti oblik, grubo su obrađena sa obe strane, a dužina im se kreće između 5 i 25 cm. G. Mortile (G. de Mortilet) je ovu vrstu oruđa, 1878. godine, nazvao »ručni klinovi«. Paleoantropologija Evrope iz ovog interglacijala ima dva vrlo značajna nalaza u Heidelbergu i Steinheimu. *Homo heidelbergensis*, kome je ime dao Šatenzahn (O. Schattensack), otkopan je 1907. godine. Ceo nalaz predstavlja jedna donja vilica sa zdepastim ramusom, gotovo negativnim mentumom i zubima po obliku arhaičnijim nego kod australopitekusa. Posle detaljnih analiza utvrđeno je da ova vilica svojom morfologijom odstupa kako od formi pitekanropa tako i od formi sinantropa i neandertalskog čoveka. Po opštem zaključku, hajdelberški čovek je jedna slabo specijalizovana forma preneandertalskog stepena. A. Rust je 1956. godine vršio iskopavanja u blizini mesta nalaza ove donje vilice i našao kamena oruđa koja je okarakterisao kao šelska.

Ženska lobanja iz Štajnhajma zauzima posebno mesto u paleoantropologiji. Spada u zasebnu grupu koja istovremeno pokazuje znake pitekanropa, neandertalskog i savremenog čoveka. Otkrio ju je Virtemberg (H. Wirtemberg) 1933. godine prilikom kopanja kvartarne terase reke Mura, pritoke Nekara. I pored oštećenja koja su primećena na ovoj lobanji, može se konstatovati da je mala po obimu, nisko zasvođena, da ima fosu kaninu, okrugao zatiljak i dobro razvijene nadočne lukove. Uz nju nije bilo nikakvih arheoloških nalaza. Najverovatnije leži na prelasku šelske kulture u ašelsku, na početku trećeg ledenog doba (ili kraj drugog međuledenog doba), kao i hajdelberški nalaz.

Nastupajuće ledeno doba Riss nema pouzdanih paleoantropoloških nalaza. Po Milankoviću, traje do 180 hiljada godina od naših dana.

Poslednje međuledeno doba Riss-Würm predstavlja značajan period za arheologiju i antropologiju, a po Milankovićevom izračunavanju traje do 120 hiljada godina od naših dana. Karakterišu ga kulture ašela, ranog musterijena (Moustérien), kasnog klaktonijena i kasnog levalloazijena, kao i mikoquijen (Micoquien) i tajasijen (Tayacien). Ehringsdorf, Krapina, Saccopastore,

³ Nalaz je vrlo oskudan. Sastoji se od tri dečja zuba i jednog fragmenta okcipitalne kosti. A. Thoma smatra da je to *Pithecanthropus* vrlo specijalizovane forme sa moždanom zapreminom od 1350 cm³. Nazvao ga je *Homo pithecanthropus paleohungaricus*. Dalje smatra da nastavak njegovog lanca ne treba tražiti jer ga je visoka specijalizacija odstranila iz dalje evolucije.

Le Moustier, La Ferassie i La Chapelle aux Saints jesu evropski paleoantropološki nalazi ovog doba.

Würm je poslednje ledeno doba alpskog područja. Ima svoja dva perioda otopljanja, u okviru kojih se izdvajaju kraći periodi zahlađenja. U arheološkom smislu, za stariju polovinu je karakterističan kasni musterijen, koji postepeno prelazi u seletjen (Szeletien) a mlađu polovinu orinjasijena (Aurignacien), solitren (Solutreén) i magdalenijen (Magdalenien). U orinjasijen stepenu česti su nalazi koštanih šiljaka, koji su najverovatnije korišteni u lovu. Javlja se i prve gravire na kosti. Unutar orinjasijena izdvajaju se gravetijen (Gravettien) sa pravim i nazubljenim sečivima i šatelperonijen (Chatelperonien) sa kamenim oruđima konveksno lučnog i izduženog oblika. Rasprostranjenost svih ovih formi oruđa pokriva Evropu i severnu Afriku, Palestinu i dalje na istok. U solitremskom stepenu tehnika obrade kamenih oruđa dostigla je vrhunac. Karakterističan je šiljak oblika vrbovog ili lovorovog lista. Vrlo su česti i mali oštri šiljci, čije je mesto bilo, najverovatnije, na vrhovima kopalja. Koštana oruđa su i dalje u širokoj upotrebi. Nalazi ove kulture sreću se u krugu između Ukrajine, zapadne Evrope i severne Afrike. Magdalenijenski stepen se odlikuje smenom kamenog oruđa u korist koštanog. Izrađuje se harpun od kosti jelena sa gravirama ukrašenim bočnim stranama. Duborezačka veština nalazi svoj izraz na tzv. komandnim palicama, čija uloga još nije razjašnjena. Prave se i koštane igle za finije šivenje kožnih predmeta. Nalazi ove kulture su široko rasprostranjeni — širom Evrope i zapadnog dela Azije.

Iz poslednjeg ledenog doba potiču sledeći paleoantropološki nalazi u Evropi: La Quina, Spy, Neandertal, Krapina, Gibraltar, zatim Combe Capelle, Cro Magnon, Grimaldi, Predmost, Oberkassel i drugi. Pored klasičnih neandertalaca (Spy, Neandertal, Krapina), pojavljuje se i kromanjonski tip ljudi. Cro Magnon je otkriven 1875. godine. Nalaz čine skeletni ostaci dva muškarca, jedne žene i jednog deteta. Ležali su u sloju orinjasijena. Nalaz Combe Capelle takođe je zatečen u sloju orinjasijena. U istom sloju nađene su 1901. godine i dve lobanje u Grimaldiju za koje je karakteristično da su zadržale neke negroidne crte koje sa dolaskom i ukraštanjima u Evropi sve više nestaju, ali ne potpuno. Slične odlike se sreću i kod nekih nalaza u Sovjetskom Savezu.

Nalazi iz Predmosta stoje na kulturnom stupnju solitrene. Iskopano je oko 80 skeleta, od čega je jedan deo nekompletan. Na njima su prisutne vrlo različite antropomorfološke karakteristike. Tako, npr., lobanja br. III iz serije 1894. godine spada u onu nedefinisanu grupu kojoj pripadaju i nalazi iz Štajnhajma jer pokazuje znake pitekanropa, neandertalskog i savremenog čoveka. Jedan deo ovih skeleta, zajedno sa nalazima iz Brna, predstavlja brnsko-pšedmosku varijantu kromanjonske rase. Njihove lobanje su znatno gracilnije od tipičnih kromanjonaca, nisko su zasvođene i imaju slabo razvijene nadočne lukove. Mandibule su masivne građe, sa širokim ramusom i slabo izraženim obratkom. Među njima ima i klasičnih kromanjonskih lobanja (br. IV), onih sa odlikama savremenog Evropljanina (br. IX), kao i onih koje imaju sličnosti sa negroidnim nalazima iz Grimaldija i Mokre gore (npr., lobanja br. VI).

U ovom nizu nalazišta u zapadnoj Evropi Oberkassel je hronološki najmlađe. Otkriveno je 1914. godine. Nađena su dva skeleta — jedan muški

i jedan ženski. Svojom morfološkom građom okarakterisani su kao oberkaselska varijanta kromanjonskog tipa⁴.

S mezolitom u postglacijalnom dobu nastupa period predominacije Homo sapiensa diluvijalisa ili recensa. Smatra se da su rezultirali iz paralelne egzistencije različitih paleolitskih tipova na užim regijama i uz delovanje najrazličitijih biogenetskih faktora. Proces gracilizacije je već u toku, a sledi i eliminacija (ili degeneracija) pojedinih antropoloških tipova ili njihovih varijeteta. Nalazišta u Evropi i u evropskom delu Sovjetskog Saveza su vrlo brojna i dala su skeletne ostatke oko hiljadu individua. Sreću se i najstarije brahikrane lobanje. Paleomediteranski, paleonordijski, paleolaponški, kao i neki drugi antropološki tipovi, jasno se razdvajaju unutar kruga praistorijskog stanovništva i genetsko-rasnih granica.

KATALOŠKI PREGLED NALAZA

SANDALJA I

Prilikom miniranja kamenoloma oko 4 km severoistočno od centra grada Pule, 1961. godine otkrivena je jedna veća šupljina koja je bila ispunjena kvartarnim sedimentima (Malez, M., 1972). Godine 1975, posle sprovedenih iskopavanja, iz koštane breče izdvojen je jedan »gornji levi sekutić roda Homo«. Oštećena mu je samo incizalna ivica krune. Ima labijalnu dužinu od 22,2 mm i labiolingvalnu širinu krune od 5,9 mm. Poredeći ove proporcije sa zubima recentnog čoveka, M. Malez (1975) došao je do zaključka da on pripada nekoj manjoj individui roda Homo. I pored toga što je vrlo teško odrediti tačnu specifikaciju ovog izolovanog nalaza, jer do sada u Evropi nisu poznati nalazi fosilnog čoveka iz perioda vilafrança, M. Malez

⁴ Za izradu ovog kratkog pregleda rezultata paleoantropoloških i arheoloških istraživanja u Jugoslaviji i šire u Evropi, koji zapravo predstavlja pristup interpretaciji i kategorizaciji antropoloških nalaza sa teritorije Jugoslavije, korišteni su podaci iz sledeće literature:

Brodar, S.: *Potočka zijalka na Olšavi*, Izveštaj državne realne gimnazije, Celje 1928/29; Cvijić, J.: *Prekonoška pećina*, Geološki anali Balkanskog poluostrva, Beograd 1891; Gavela, B.: *Nouvelles recherches et découvertes dans le domaine du Paléolithique en Yougoslavie*, Bull. de la Soc. d'Etudes et de Recherches Préhist. No 5, Les Eysies, 1955; *Risovača kod Arandjelovca*, Starinar, XI, Beograd 1960; *O paleolitu Srbije*, Arheološki vestnik (Brodarjev zbornik), SAZU, Ljubljana 1962/63; *Szeletien-ski facies u paleolitiku Srbije*, Starinar, N. S. XIX, Beograd 1969; *Reflexions méthodologiques sur le caractère et la signification du phénomène széletien*, Actes du VIII-ème Congrès international des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, tome II, Beograd 1973; Gerasimov, M.: *Ljudi kamenog veka*, Moskva 1964; Malez, M.: *Stratigrafski, paleofaunski i paleolitski odnosi krapinskog nalazišta*, Krapinski pračovjek i evolucija hominida, JAZU, Zagreb 1978; Jovanović, Đ.: *Prilozi za paleontologiju srpskih zemalja*, Starinar IX/I, Beograd 1892; Penck, A. — Brückner, H.: *Die Alpen in Eiszeitalter*, Wien 1901—1909; Petković, K.: *Istorijska geologija*, Sarajevo 1957; Thoma, A.: *Vértesszöllös*, L'Anthropologie, III/IV, Paris 1967.

u istom radu iznosi tvrdnju da je rod *Homo* nastanjivao Evropu još u najstarijem pleistocenu i da ovaj zub pripada nekom predstavniku iz grupe naprednih australopiteka ili primitivnom arhantropu vrste *Homo erectus*.

KRAPINA

Krapina leži 42 km severozapadno od Zagreba. Godine 1899. iskopavanja započinje D. Gorjanović-Kramberger, da bi ih do 1905. i potpuno završio. Otkopao je oko 800 fragmenata ljudskih skeleta i zuba koji potiču iz nekoliko hladnih i toplih razdoblja od kraja ris-virmskog interglacijala pa do kraja drugog virmskog stadijala. Uz ove paleoantropološke nalaze, u monografiji objavljenoj 1913. godine *Život i kultura diluvijalnog čoveka iz Krapine u Hrvatskoj* D. Gorjanović-Kramberger je opisao samo oko 150 kamenih artefakata, mada je njihov broj znatno veći, a okarakterisao ih je kao musterijske.

Nedavno je M. Malez (1970) publikovao revizionu obradu krapinskih kamenih artefakata i konstatovao da kulturna stratigrafija ovog bogatog nalazišta počinje sa jednom ranom fazom musterijena sa slabo izraženim uplivom levallois i clacton tehnike. Sloj III po Krambergerovoj podeli, koji je bio najbogatiji paleoantropološkim nalazima, zastupljen je zupčastim musterijenom, musterijenom tipa La Ferassie, tipa La Micoque i tipa Combe-Grenal. Sloj IV je takođe sadržavao ostatke ljudskih skeleta, a nađeni kameni artefakti pripadaju musterijenu tipa La Quina, Castillo i Combe-Grenal, zatim tipu La Ferassie, musterijenu sa tradicijom ašela, kao i jednoj fazi razvijenog musterijena. Za mlađe slojeve je takođe tipičan musterijen, što ukazuje na nekoliko razvojnih faza ove kulture na krapinskom nalazištu.

Paleoantropološki ostaci su nađeni razbacani u pomenutim slojevima. Od mnogobrojnih skeletnih fragmenata posebno treba izdvojiti 5 fragmentovanih lobanja (A, B, C, D i E), 2 parietalne kosti (br. 16 i 17), 2 frontalne kosti (br. 2 i 3), 9 fragmentovanih mandibula i jednu celu, 4 ramusa mandibule, kao i nekoliko fragmentovanih maksila.

Lobanja A, tj. deformisana lobanjska kalota, pripada individui uzrasta juvenilis. Njena polna pripadnost ne može da se odrediti. Od lobanje B očuvan je parietalno-okcipitalni deo. Uzrast joj odgovara prethodnoj, a pripada muškom polu. Lobanja C je najbolje očuvana lobanja. Utvrđena individualna starost je adultus, a pol je ženski. Od lobanje D očuvana je desna polovina frontalne kosti sa nadočnim lukom i delovima lobanjskog svoda i okciputa. Odgovara uzrastu adultus i muškog je pola. Lobanja E je ženska i uzrasta ranog adultusa. Očuvana su joj oba nadočna luka sa nosnim povišcem i delovima frontalne, parietalne i okcipitalne kosti.

Parietal 16 je muškog pola i adultne starosti. Na parietalu 17 pol ne može da se odredi, a individualna starost je juvenilis.

Frontal 2 je adultus uzrasta i ženskog pola, a frontal 3 juvenilis uzrasta i bez potrebnih elemenata za određivanje polne pripadnosti (navedene polne i starosne determinacije preuzete su od Smith, F. H., 1976).

Antropomorfološki prikaz vilica (mandibula i maksila) uslediće nešto kasnije.

Sa pomenutih lobanjskih sklopova može da se uzme vrlo mali broj antropoloških mera. To su sledeće mere (preuzeto od Smith, F. H., 1976):

lobanja		C	D	E	parietal 16
Martin No	1.	192,5	202,0	176,0	/
	8.	150,0	145,0	132,5	/
	9.	103,0	125,0	101,0	/
	12.	/	117,1	/	/
	27.	/	109,0	117,3	109,5
	30.	/	/	109,5	101,0
	43.	120,5	/	117,7	/
	43/1.	107,0	/	108,3	/
	45/1.	123,6	/	/	/
	50.	30,4	/	27,0	/
51.	1.	37,5	/	/	/
	d.	39,0	/	/	/
52.	1.	38,7	/	/	/
	d.	37,5	/	/	/

Sa lobanjskih fragmenata mogu se još meriti debljine pojedinih kostiju lobanjskog svoda, tako da se najveća pažnja mora obratiti na morfološku građu, kako to i nalaže antropološka metodologija za fosilne nalaze.

U lateralnoj projekciji sve krapinske lobanje su niske i duge. Nadočni lukovi su jako razvijeni. Čelo je vrlo nisko i jako ukošeno, prelazi u kratak i lučan lobanjski svod, a okciput je podignut i naglašen.

O frontalnoj projekciji se ne može u potpunosti govoriti. Kostii gornjeg lica sačuvane su samo kod lobanje C i sasvim delimično kod lobanje E (nosno povinuće). Međutim, očituje se jedno vrlo reljefno i široko lice, sa četvrtastim i horizontalnim očnim dupljama, širokim nosnim otvorom, vrlo naglašenom zigomatičnom širinom itd. Frontalna linija lica koso pada prema donjem delu, tako da je to, pored odsustva fose kanine, još jedan elemenat koji govori o prognatizmu krapinskog neandertalca.

Vertikalna projekcija je gotovo u potpunosti izražena kod lobanja C i E. To su izdužene forme sa dominantnom regijom nadočnih lukova. Kod lobanje C znatno je primetan i koren nosa, koji strči, što, pored prognatizma, može da bude podatak i o jednoj isturenoj formi lica.

O okcipitalnoj projekciji je vrlo teško govoriti zbog loše očuvanosti. Očigledna je mala cerebralna visina lobanja, ali sa dominantnom širinom. Parietalni torusi su izraženi i imaju oštar oblik.

F. H. Smith (1976) izračunao je cerebralni volumen od 1200 mm³ za lobanju C, a 1450 mm³ za lobanju D. Na drugim lobanjama nije bilo elemenata za ovakva precizna izračunavanja.

Pojedine lobanje u karakterističnim projekcijama ilustrovane su na tablama I, II i III.

Nijedna gornja ili donja vilica krapinskog neandertalca nije nađena u sklopu sa lobanjom. Izdvojeni nalazi ovih važnih delova znatno otežavaju celovitu rekonstrukciju izgleda ovog fosilnog čoveka. Sudeći po nalazu samo jedne cele mandibule i desetak fragmentovanih, može se konstatovati jedna vrlo robustna forma sa velikim uglom obratka, niskim i vrlo širokim ramusom gotovo paralelnih strana i velikom širinom između kondila. Fragmenti maksila su, takođe, vrlo robustne građe. Mandibule H i I su ilustrovane na tabli IV.

Detaljnu analizu postkranijalnih fragmenata krapinskog neandertalca izvršio je E. Trinkaus (1978). Na temelju morfologije karlice, proksimalnih delova femura, patele i kostiju stopala ustanovio je lokomotivni sistem koji se teško razlikuje od ovog sistema kod savremenih ljudi. Razlika koju je uočio D. G. -Krambeger, kao i neki drugi autori, manifestuje se u jako izraženom robusticitetu donjih ekstremiteta. Taj robusticitet je naročito vidan u građi gornjih okrajaka femura, femuralnih dijafiza i hvatištima femuralnih mišića i ligamenata. Jedinstvena karakteristika je stanjenje i elongacija gornjeg ramusa pubisa. Isti autor je to objasnio kao adaptaciju za porođajne procese kod slabije razvijenih ženskih osoba.

Na tabli V ilustrovana su dva proksimalna dela femura različitih robusticiteta, uz dva distalna dela humerusa, od kojih je jedan perforiran (perforatio fossae olecranii).

Skapule pronađene u Krapini pokazuju neandertalska svojstva, a jedan broj njih ima i pojedine prelazne oblike ka savremenom čoveku. Zakržljalogost klavikule i rebra (oss costae) pokazuje da su krapinci imali snažno građena prsa, što je takođe tipična neandertalska odlika (Smith, F. H., 1978).

U monografiji o krapinskom diluvijalnom čoveku D. G. -Krambeger (1913) izračunao je da ostaci ljudskih skeleta potiču od broja individua koji se kreće između 23 i 28. Međutim, na osnovu detaljne analize zuba M. H. Wolpoff (1978) konstatovao je da je maksimalni broj individua 82. Na osnovu iznalaženja individualne starosti zuba zaključuje da na krapinskom nalazištu nedostaju stare osobe i najmlađa deca, uključujući i dojenčad. Samo 18 individua od 82 živelo je 18 godina, 4 su u trenutku smrti imale 24 godine, a najstariji čovek je imao 27 godina. Proizilazi da su krapinski neandertalci u proseku umirali tokom 14 godina života (tačnije 13,3). Odrasle osobe, čiji fosilni nalazi nedostaju, najverovatnije su umirale na nekom drugom mestu — u lovu ili dok su skupljale hranu.

Nalazi patoloških tragova kod krapinskih neandertalaca su brojni. Prisutni su prelomi kostiju. Nađena je jedna clavicula sa frakturom akromijalnog dela. Dobro je srasla sa malom dislokacijom, ali sa vrlo velikim kalusnim taloženjem. Na distalnom delu jedne ulne, takođe je dobro saniran jedan prelom (Kallay, J., 1969). Na pojedinim kičmenim pršljenovima vidni su tragovi osteofita, iz čega se pouzdano može zaključiti da je artritis bio prisutan.

Pomenuta perforatio fossae olecranii na humerusima (11 slučajeva) ne može se deklarirati kao prava patološka kategorija. Kod skeletnih ostataka sa nalazišta Neandertal, Spy I i II, La Chapelle, Skhul i Tabun nije konstatovana, dok je na nalazištu La Ferrassie prisutna (Hrdlička, A., 1930). Posebna interpretacija ove pojave nije izvodljiva.

Patološke promene su prisutne takođe na zubima i vilicama. Vrlo je česta hipoplasia gleđi zuba, čiji uzrok mogu biti razne bolesti u dečjem dobu, zatim način ishrane, pomanjkanje vitamina D, disfunkcija paratireoidnog hormona i dr. Dalje su prisutne posledice gingivitisa i paradontitisa. Na dečjoj mandibuli C utvrđene su dve folikularne ciste. Broj patoloških promena i nepravilnosti na zubima i vilicama, uopšte uzevši, vrlo je velik, što bi se opet moglo dovesti u vezu sa degeneracijom, odumiranjem rase ili njenom senilnošću (Kallay, J., 1969).

Pojavu taurodontizma na zubima krapinskih neandertalaca obradio je J. Kallay (1978). Taj karakterističan oblik je našao u 90,4% slučajeva kod molara (Gorjanović je pisao o oko 50%). Konstatuje da je to genetska specifičnost, a ne anomalija koja bi nastala srašćivanjem korenova zuba. Dalje konstatuje, da su incisivi igrali najvažniju ulogu u prihvatanju hrane, a i prilikom pridržavanja oruđa i eventualnog oružja, pa su zbog toga najjače abradirani u odnosu na ostale zube. Nemaju vertikalnih ogrebotina. Prisutne su samo posledice neuredne ishrane (hipoplasia).

Kanibalizam krapinskih neandertalaca, koji je opisao D. G. -Kramberger, ostao je i danas predmet istraživanja. Istraživača Krapine na ovakvu interpretaciju navele su jako fragmentovane i po dužini razbijene duge kosti skeleta, koje su uz to i delimično nagorele, a ležale su razbacane najviše u slojevima III i IV. Kanibalizam i komadanje pokojnika kod krapinskih neandertalaca najdokumentovanije je predstavio H. Ulrich (1978). Obradom svih fosilnih nalaza dobio je podatak o kanibalizmu na osnovu mehaničkih tragova i ogrebotina na dugim kostima i unutrašnjim delovima lobanja, longitudinalno rasepljenih dijafiza i po karakteru fragmenata uopšte. Komadanje pokojnika je potvrđeno tragovima defekata na zglobnim površinama i hvatištima mišića i ligamenata, kao posledice nasilnog razaranja zglobova, uz selekciju samih kostiju sa ovakvim tragovima.

Mnogi antropolozi i paleontolozi bavili su se antropološkom i biogenetskom determinacijom krapinskih neandertalaca. Kako na ovom mestu svi oni ne mogu biti pomenuti, biće ukratko iznesene najkarakterističnije, a i najrazličitije interpretacije.

D. Gorjanović-Kramberger (1913) podelio je krapinske neandertalce u dve grupe: *Homo sapiens neanderthalensis* var. *spyensis* i *Homo sapiens neanderthalensis* var. *krapinensis*. Smatrao je da je ovaj drugi nižeg rasta, izraženijeg robusticiteta i nešto pognutijeg stava u odnosu na prvi varijetet. Po njegovoj oceni, ovi neandertalci su imali brahikrane lobanje.

U svom osvrtu na krapinske neandertalce B. Škerlj (1958) piše o jednom naprednijem obliku među njima. Takvu svoju interpretaciju zasnovao je na morfološkim karakteristikama lobanje A.

C. Howell (1951) izneo je tvrdnju da evropski neandertalci zbog velikih klimatskih promena i izmenjenih ekoloških uslova krajem pleistocena nisu više biološki stimulisani za dalju evoluciju, nego da treba računati

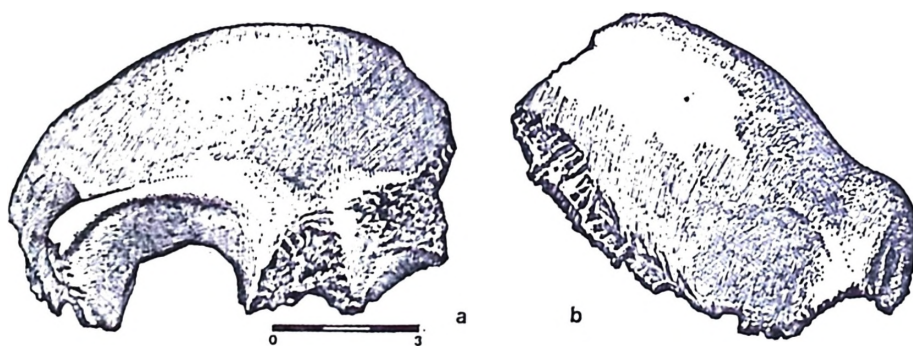
na njihovu eliminaciju. Shodno tome, ni krapinski neandertalac nije svoju egzistenciju nastavio u periodu holocena.

J. Jelínek (1969) smatra da je zbog svog širokog morfološkog varijabiliteta krapinac na morfološkom prelazu *Homo sapiens neanderthalensis* — *Homo sapiens sapiens*. Proizilazi da je krapinski neandertalac jedna prelazna forma (ili čitavo polje), što u radu ovog autora nije sasvim jasno interpretirano.

Najnovija gledišta o ovom problemu otišla su još dalje. Tako M. Malez (1978) i F. H. Smith (1978) odvojeno tvrde da je krapinski neandertalac nastavio svoju evoluciju u smeru savremenog čoveka. Oba autora negiraju postojanje progresivnije vrste pračoveka među krapinskim neandertalcima. Po njima, povoljni klimatski i ekološki uslovi, tj. povoljna prirodna ekumena, paleolitskim lovcima, nosiocima musterijske, seletjske, orinjačke, gravetijenske i mezolitskih kultura, pružili su osnovu za kontinuiran razvoj fosilnih ljudi. Populacije neandertalaca postepeno se transformišu u gornjopaleolitske lovačke populacije sa sapientnim obeležjima (Malez, M., 1978). Mišljenje autora rada o ovom problemu izneseno je na str. 166. i dalje (u okviru Zaključnih razmatranja).

VELIKA PEĆINA

Velika pećina leži oko 30 km zapadno od Varaždina, na istočnim padinama Ravne gore. Poznata je od kraja prošlog veka, a sistematska iskopavanja u njoj izvršena su tek posle pedesetih godina ovoga veka. U sloju »j« otkriven je fragment čeone kosti sa nadočnim lukom, koji po svojim karakteristikama pripada podjednako neandertalskom hominidu i do sada najstarijem neantropu iz gornjeg pleistocena (Malez, M., 1978).

Sl. 1 — Facijalna (a) i lateralna (b) projekcija fragmenta čeone kosti sa nadočnim lukom iz Velike pećine

Geološka starost stratuma »j« poklapa se sa interstadijalnom Würm 1/2. Radioaktivno merenje ugljenika iz višeg »i« stratuma dalo je datum od 33.000 godina. U ovim stratumima isključivo su zastupljeni koštani šiljci, a njihov tip bi mogao da se veže za stariji orinjasijen.

Sa ovog fragmenta ne može da se uzme nijedna antropološka mera po R. Martinovim metodskim pravilima (najveća debljina frontalne kosti inzosi 10,3 mm). Građa je umerenog robusticiteta, sa nejednakom frontalnom debljinom nadočnih lukova i vrlo visokim krenom nosa. Proporcije su mu manje od današnjeg čoveka prosečne veličine. Malez, M. (1978) pripisao ga je prvenstveno razvijenom neandertalcu, a potom mlađem predstavniku iz grupe neantropa, vezujući se za tumačenje J. Jelineka (1969) da su rani gornjopaleolitski lovci istočne Evrope živeli otprilike pre 30.000 godina. Međutim, ovakvu geografsku i hronološku paralelu nemoguće je izvesti iz nekoliko razloga. Sa morfološkog stanovišta neandertalsku pripadnost ovom nalazu iz Velike pećine osporio je i F. H. Smith⁵. M. Malez (1978) u svojoj interpretaciji napominje da bi fragmentarnost ovog nalaza i trag opaljenosti od vatre (3 cm x 8 mm) bio elemenat koji ukazuje na kanibalizam, pogotovu što je ova pojava bila dosta rasprostranjena u gornjem pleistocenu, a ovaj lokalitet je udaljen samo 17 km (vazdušne linije) od Krapine.

VINDIJA

Pećina Vindija se nalazi oko 20 km zapadno od Varaždina, kod sela Donja Voća. Od Velike pećine je udaljena manje od 10 km (vazdušne linije) u pravcu severoistoka. Prva iskopavanja u ovoj pećini započeta su pred drugi svetski rat (Vuković, S., 1935). Od 1974. do 1976. godine sprovedena su sistematska iskopavanja koja su obuhvatila i pretpečinski prostor.

Skeletnim ostacima fosilnih ljudi najbogatiji je stratum »g«, koji je nataložen tokom interstadijala Würm 2/3 (Malez, M., 1978). Iskopano je nekoliko fragmentovanih mandibula, zatim maksila, delovi lobanjskih kostiju, izolovani zubi i delovi nekih dugih kostiju skeleta. Na osnovu uočenih i istaknutih anatomskih karakteristika i proporcija sa neandertalcima iz Krapine, M. Malez (1978) nalaze iz sloja »g« u Vindiji vezuje za ljude slične neandertalcima (na tabli VI ilustrovan je jedan izbor fragmentovanih nadočnih lukova, mandibula i maksila).

Dobijeni C¹⁴ datum za sloj »g« iznosi oko 27.000 godina (gornji deo interstadijala Würm 2/3). U mlađim slojevima nađeni su skeletni ostaci »kromanjonских ljudi«, ali o njima nema pouzdanih startigrafskih dokaza (Malez, M., 1978).

Morfološke karakteristike fragmenata nadočnih lukova iskopanih u pećini Vindija jesu njihova promenljiva frontalna širina. Mandibule nisu robustne građe, a ugao obratka se približava pravom. Nađeni fragmenti maksila daju nepouzdanе podatke o postojanju prognatizma, odnosno odsustvu fose kanine.

Detaljna paleoantropološka analiza i interpretacija svih ovih nalaza još nije obavljena.

⁵ F. H. Smith, autor monografije o krapinskim antropološkim nalazima i nekoliko radova o evropskim neandertalcima, uključujući i krapinskog, usmeno mi je, novembra 1978. godine u Zagrebu, izneo svoje mišljenje o ovom nalazu. Njegov rukopis je u štampi.

Pećina Veternica se nalazi nedaleko od Zagreba u pravcu severozapada. Godine 1955. u Veternici su izvršena četvrta iskopavanja, koja su zahvatila i pretpečinski prostor. Stratigrafija ovog nalazišta zahvata raspon od poznog pleistocena, preko neolita, do perioda bronz.

Na kamenom dnu pećine, u okviru sloja V, nađena je jedna ljudska kalota. Prilikom vađenja je oštećena, ali je uspešno rekonstruisana. Njena stratigrafsko-kulturna pripadnost odgovara musterijenskom čoveku. Druga lobanja je nađena na dnu sloja III. Pripada mlađoj individui, a razlikuje se od savremenog čoveka po vrlo niskim i snažnim zubima (Malez, M., 1957).

U pretpečinskom prostoru (sloj VIII) otkriveni su artefakti musterijenskog tipa. Sloj V pokazuje da se pred ovom pećinom dogodilo obrušavanje, što je moglo da bude presudno za dalji stalni boravak u Veternici. Međutim, ona nije ostala bez životinjskih stanovnika. Svoj boravak u njoj nastavio je pećinski medved, a čovek je upravo zbog njega i nadalje samo posećivao ovu pećinu. Brojni ostaci pećinskog medveda, posebno ostaci njegovog kulta, govore u prilog ovakvoj pretpostavci (Malez, M., 1957).

U svoja dva najnovija rada o paleolitskom čoveku u Hrvatskoj, M. Malez (1978) dao je nešto izmenjenu interpretaciju antropoloških nalaza iz Veternice u odnosu na prethodnu. Između ostalog, jasno stoji da sloj »h« predstavlja jednu fazu završnog musterijena, a da je lobanja 830/55 sekundarno otkrivena u njemu, tako da ne može pripadati musterijenskom čoveku. Prilikom obrade ove lobanje utvrđeno je da ona svojim morfološkim karakteristikama ne odgovara poznopaleolitskom lovcu, kako M. Malez želi da je predstavi u svom poslednjem radu, nego znatno kasnijim periodima praistorije (periodu bronz ili još kasnije)⁶. Ostale lobanje iskopane u Veternici (npr., 810/55, 63/55 i 65/55) takođe pripadaju vrlo poznim periodima praistorije, jer se njihove morfološke karakteristike ne uklapaju u profil bilo poznopaleolitskih, bilo mezolitskih stanovnika⁷.

⁶ Lobanja 830/55 pripada individui koja je prešla uzrast zrelog doba (početni stupanj obliteracije lobanjskih šavova je očigledan). Debljina kostiju lobanjskog svoda se kreće između 5 i 6 mm.

Glabelarna regija sa nadočnim lukovima je slabo razvijena. Ostatak korena nosa ukazuje na njegovo visoko usađenje. Čelo je relativno nisko i neznatno ukošeno. U frontalnom delu lobanjski svod je dug i oštro prelazi u jako ukošeni okciput (verovatno okcipitalna presija). Protuberantia occipitalis externa je slabo izražena i neznatno podignuta. Parietalni torusi su zaobljeni. Kost ica sa vilicama, kao i baza lobanje, nisu očuvani. Fosilizacija nije prisutna. Uočen je samo površinski trag crvenkasto-tamne zemlje u kojoj je ova lobanja ležala.

⁷ Lobanje 810/55, 63/55 i 65/55 nađene su u istom sloju. Zajednička karakteristika im je naglašena ušna visina, laka građa facijalnih kostiju i ravna linija lica. Lobanja 63/55 je dolihokrana, dok lobanje 65/55 i 810/55 spadaju u srednje duge, ali vrlo visoke lobanje. Glabela i nadočni lukovi su slabo razvijeni. Linija čela neznatno varira od ravnog do delimično ukošenog. Varijacija lobanjskog svoda ide od ravnog do zaobljenog. Okciput je izražen, delimično torusan (65/55) ili blago zaobljen. Kod lobanje 810/55 je dominantna i okcipitalna visina. Tipološki su vrlo različite i ne pripadaju istom antropološkom taksonu.

U celini uzevši, ove lobanje su gracilne građe (lobanja 810/55 nema očuvane kosti lica). Odgovaraju adultnom uzrastu. Broj 810/55 i 65/55 su muškog pola, a 63/55 je verovatnije ženskog pola. Ostaci postkranijalnog skeleta nisu nađeni.

Po svom opštem morfološkom stanju mogu se svrstati u sam kraj praistorije ili u delimično još poznije periode.

U pomenutim radovima M. Malez sloj »d« u Veternici pripisuje najstarijem drijasu, navodeći da su tri nađene lobanje ostatak »kulta lobanje«. Njegovo poređenje sa Ofnet-nalazima nije ni dokumentovano ni po nekim opštim kriterijumima prihvatljivo (staratifragški problemi na prvom mestu), tako da se ovakva tvrdnja mora sasvim isključiti.

Na tabli VII ilustrovane su četiri lobanje iz Veternice u lateralnoj projekciji, od sedam, koliko ih je ukupno iskopano.

GORNJA CEROVAČKA PEĆINA

Gornja Cerovačka pećina se nalazi kod Gračaca, na severoistočnoj padini Crnopca u velebitskom masivu. Godine 1955. u sloju sa ostacima pećinskog medveda otkrivena je jedna fosilna čovečja kost — desna tibija. M. Malez (1966) navodi da sloj ovoga nalaza odgovara Würmu III zajedno sa brojnim nalazima ostataka pećinskog medveda, tj. da je ova kost, najverovatnije, pripadala lovcu na pećinske medvede. Na osnovu anatomske građe i proporcija odgovara neantropu grupe *Homo sapiens fossilis*.

Isti autor smatra da je Gornja Cerovačka pećina bila prolazna lovačka stanica u kojoj je paleolitski lovac, čiji je ostatak nađen, nastradao, a njegovi delovi su postmortalno razbacani i izmešani sa kostima pećinskog medveda i drugih životinja. Međutim, karakteristični sloj je datovan isključivo pomoću nalaza faune uz svega četiri artefakta (3 koštana i 1 kameni), tako da se detaljna hronološka pripadnost u okviru glacijala Würm III ne može pouzdano izvesti.

M. Malez (1978) smatra da ova potkolenica ima određene podudarnosti sa Grimaldi-nalazima. Ova podudarnost, međutim, nije dokumentovana.

SANDALJA II

Ovo nalazište je locirano neposredno pored Sandalje I, na daljoj periferiji grada Pule. Prilikom višegodišnjih sistematskih iskopavanja sakupljeno je 29 fragmenata skeleta fosilnog čoveka (7 fragmenata lobanje, 4 izolovana zuba, 5 fragmentovanih kičmenih pršljenova, 2 rebarna dela, 6 fragmenata kostiju ruke i 5 fragmenata kostiju noge). Svi ovi nalazi su zatečeni u sloju »b«, koji pripada kraju glacijala Würm III. Koštani i kameni artefakti iz ovog sloja po svom tipu odgovaraju razvijenom gravetijenu. Dobijeni C^{14} datum iznosi 12.320 ± 100 godina (Malez, M., 1966, 1972). Pripadnost grupi *Homo sapiens fossilis* izvedena je na osnovu kulturne i paleofaunske stratigrafije, jer izražena fragmentarnost koštanih nalaza ne dozvoljava nikakva bliža morfološka poređenja. Na ostacima fragmentovanih nadočnih lukova vidna je njihova slaba razvijenost i nejednaka frontalna debljina. Na ostacima jedne desne ulne i proksimalnog dela jednog femura robusticitet nije izražena karakteristika. Na ostacima kičmenih pršljenova nema taženja osteofita, kao ni drugih patoloških promena.

U citirana dva rada o nalazima iz Sandalje II, M. Malez govori o kanibalizmu i intrahumanom obračunu, na šta ga je navela činjenica da su svi sakupljeni ljudski delovi bili razbijeni i fragmentovani i bez ikakvog reda razbacani po sloju. Takođe podvlači da je to bila dosta česta pojava kod populacija u gornjem pleistocenu.

ROMUALDOVA PEĆINA

Romualdova pećina se nalazi na završetku Limskog kanala kod Rovinja. Otkrivena je 1960. godine. Paleontološke i paleolitske nalaze sadržavao je samo stratum C. Nađena fauna je karakteristična za glacijal Würm III. Malobrojni mikroliti svojim geometrijskim oblikom odgovaraju tipičnom gravetijenu. Jedini paleoantropološki nalaz je dečji zub — prvi donji desni molar, koji, najverovatnije, pripada gornjopaleolitskom lovcu grupe *Homo sapiens fossilis* (Malez, M., 1966).

VERGOTINOVA PEĆINA

U poslednjem radu M. Maleza (1978) o fosilnom čoveku u Jugoslaviji nalazi se kratak podatak o ovoj pećini. Između ostalog, da je sloj »d«, koji pripada zadnjem velikom glacijalu Würm III, sadržavao i fragmentovane ljudske ostatke, tj. grupe *Homo sapiens fossilis*.

PEĆINA POD JERININIM BRDOM

Pećina pod Jerininim brdom se nalazi kod sela Graca kod Kragujevca. Iskopavanja 1951. godine vršena su sa ciljem da se istraže slojevi u pećini kako bi se došlo do fosilnog materijala i drugih dokumenata o postojanju paleolitskih kultura u ovoj oblasti.

Uz brojne ostatke pleistocenske faune, među kojom dominira pećinski medved, nađena su i mnogobrojna koštana i kamena artefakta. Po svom karakteru odgovaraju musterijenskom stepenu sa tehničkim odlikama koje potvrđuju prisustvo levallois i clacton tehnike okresivanja. Jedini paleoantropološki nalaz je treći maksilarni molar (dexter), koji je H. Vallois posle izvršene radiografske analize okarakterisao kao zub koji svojim dimenzijama, morfologijom i strukturom ukazuje na pripadnost grupi *Homo sapiens fossilis* (Gavella, B., 1951).

BEOGRAD I OKOLINA

Podatke o diluvijalnim pećinama u okolini Beograda pružili su H. Breuil (1923), zatim G. MacCurdy (1924), H. Obermaier (1926) i J. Skutil (1950). S. Brodar (1954), u svom radu koji se odnosi na paleo-

litska nalazišta u Jugoslaviji, izrazio je sumnju u tačnost ovih podataka. Napominje da u okolini Beograda nema pećina, pa samim tim ni pominjane orinjačke kulture. Međutim, 1955. godine u nekoliko pećinskih otvora i jednom abriju na jugozapadnim padinama Banovog brda otkriveni su brojni ostaci diluvijalnih životinja. Ako bi to bila jedna od pećina koje pominju navedeni autori, onda bi i sumnja S. Brodara bila neosnovana (Gavela, B., 1956).

U prilog činjenica koje potvrđuju nagovešteno čovekovo prisustvo išlo bi, doduše još uvek problematično, otkriće jedne fosilne ljudske lobanje u samom Beogradu. N. Županić (1928) došao je do zaključka da ova lobanja svojom formom ukazuje na neandertalsku pripadnost. U prilog njene primitivne morfologije govori i Retziusov indeks, koji iznosi 73,4. Pretpostavku o diluvijalnoj starosti ove lobanje dopunjuje nalaz zuba *Elephantis antiqui* iz istog sloja.

BAČKI PETROVAC

Bački Petrovac se nalazi u Vojvodini, oko 50 km severno od Novog Sada. Jedini palcoantropološki nalaz čini jedna fosilna lobanjska kalota.

Pedesetih godina M. Grbić⁸ je od jednog skupljača starina dobio nekoliko kamenih predmeta i ostatke jedne lobanje, koji potiču (navodno) iz istog sloja, a izvađeni su iz profila kopa seoske ciglane. Oblik i način kojim su okresivanjem dobijeni, ovi kameni artefakti odgovaraju paleolitskom dobu. D. i M. Garašanin u *Arheološkim nalazištima u Srbiji* navode da je M. Grbić otkrio jedno praistorijsko nalazište sa ostacima paleolitskog čoveka kod Bačkog Petrovca u Vojvodini.

Ovaj fosilni nalaz antropološki je obradio i publikovao S. Živanović (1966). Utvrđeno je da je na ovoj kaloti dobro očuvana čeona kost (oss frontale), parne parietalne kosti su znatno slabije očuvane, a od etmoidalne kosti očuvan je samo mali deo. Dolihokrana je i ortometopna. Ima znatno izraženije nadočne lukove u odnosu na recentnog čoveka, sa čelom koje je izrazito nisko i ukošeno. Po formi je izdužena i relativno je male zapremine. Morfološki se zapažaju znatno veće dimenzije čeone kosti u odnosu na teme. I pored naglašene razvijenosti čeone kosti očne duplje su relativno male. Unutrašnji sagitalni greben čeone kosti jače je izražen nego na recentnim lobanjama.

Potpuniji podaci i precizniji zaključci o tipološkoj pripadnosti ove lobanjske kalote ne mogu se izvesti zbog njene nekompletne očuvanosti. Na tabli VIII ilustrovane su četiri projekcije ove, najverovatnije poznopaleolitske, lobanjske kalote (uz ilustraciju nalaza iz Žitišta).

ZITISTE

Na relativno malom rastojanju od prethodnog nalazišta, u Žitištu, nađen je samo jedan deo delimično fosilizirane lobanje — gotovo cela čeona

⁸ O ovom nalazu M. Grbić je neposredno posle otkrića održao predavanje u Arheološkom institutu SANU.

kost. Njen antropomorfološki opis dao je S. Živanović (1966): Po ostacima nadočnih lukova se može zaključiti da su bili vrlo razvijeni. Čeone kvrge nisu jako izražene. Sutura frontalis je okoštala. Spoljna strana skvame je glatka i ravna, a unutrašnja je izbrazdana žlebovima i grebenima (kao i prethodna). Najveća debljina kosti je 8 mm itd.

MEZOLITSKA NALAZISTA

Početak mezolitskog perioda obeležavaju velike klimatske promene u smislu otopljenja. Krupna pleistocenska fauna izumire (ili je istrebljena). Čovek i dalje živi u okviru lovačkih grupa, koje su sada usmerene na lov manjih životinja. Ili, ukratko, menja se odnos čoveka prema prirodi, koji se manifestuje, pre svega, u izmjenjenim ili sasvim novim kulturnim pojavama (pogrebni ritual, način života i privređivanja uopšte) i izmenjenoj antropološkoj strukturi stanovništva, jer dolazi do predominacije novih tipova ljudi. Hronološki, to je raspon od drijasa do starijeg atlantikuma (do sredine VI milenijuma stare ere).

Đerdapska antropološka serija, koja najvećim delom pripada epipaleolitskom (mezolitskom) periodu, zbog svog kontinuiranog prelaza u neolit biće odvojeno obrađena u sledećem poglavlju. Na ovom mestu će biti dat sasvim kratak osvrt na tri pećine u Istri i na nalazište Badanj u Hercegovini, u kojima su nađeni minimalni antropološki ostaci, koji na prvom mestu imaju kartografski karakter.

R. Battaglia (1944) navodi da je u pećini Baderni u Istri nađena jedna mezolitska lobanja. Vremenom je izgubljena, a u navedenom radu dokumentacija nije potpuna.

M. Malez (1978) daje kratak osvrt na još dve pećine u Istri.

U Oporovini, u sloju »e« sa epipaleolitskim segmentima od kosti nađeni su i malobrojni fragmenti ljudskog skeleta. U Kranjčevoj pećini su takođe nađeni malobrojni ostaci čovekovog skeleta, navodno uz mezolitska oruđa.

Mezolitsko prebivalište Badanj leži ispod sela Borojevića kod Stoca, oko 45 m iznad reke Bregave. Tokom iskopavanja 1979. godine iz komada breče isprepariran je jedan ljudski zub⁹. Sloj u kom je nađen sadrži epigravetijenske kamene artefakte. Iskopavanja su još u toku.

Najstariji čovekov predak nađeni na teritoriji Jugoslavije i nadalje ostaje krapinski neandertalac. Nalaz »levog gornjeg sekutića roda Homo« iz Šandalje I kod Pule ne može se prihvatiti kao ostatak naprednog australopiteka ili primitivnog arhantropa vrste Homo sapiens, i to iz nekoliko razloga. Dovoljno

⁹ Na iskopavanju, kojim je rukovodio Đ. Basler, zub je pregledan i determinisan kao maksilarni kanin.

je pomenuti oštećenje (prelom) kritičnog dela i nedovršen razvoj, koji je M. Malez (1975, 1978) naveo na interpretaciju da se radi o mlađoj individui, uz očuvanu formu koja nije strana ni životinjskom svetu izvan najranijih prelaznih formi antropoida. U smislu analogija navedeni autor nije dao nikakve podatke. Drugo, stratigrafski odnosi ovog nalazišta (kamenoloma) ne daju sasvim jasnu predstavu unutar izolovane šupljine iz koje potiče ovaj problematični nalaz.

Krapina, po broju individua najbogatije nalazište neandertalskog čoveka i predmet istraživanja brojnih antropologa i paleontologa, ostala je i nadalje velika zagonetka u evoluciji hominida, mada je sasvim izvesno da ona nalazi svoje mesto u drugoj velikoj etapi hominizacije¹⁰. O Krapini postoje još različita mišljenja i interpretacije, što samo ukazuje da će obrada nalaza, prvenstveno sa multidisciplinarnog stanovišta, još dugo trajati. Na ovom mestu će biti iznesena neka od njih.

Prvo, evo nekoliko podataka koje je objavio D. G. Kramberger.

U delu *Život i kultura diluvijalnog pračovjeka iz Krapine u Hrvatskoj* stoji da je krapinski neandertalac imao brahikranu lobanju. Obradom metodom rekonstrukcije F. H. Smith (1976) ustanovio je da se radi o dolihokranim lobanjama, što se uklapa u opštu shemu o morfološkoj građi neandertalaca.

Dalje, karijes koji je opisao Gorjanović, što se provlači i kroz najnoviju literaturu, J. Kallay (1969, 1978) detaljnom analizom svih zuba iskopanih u Krapini, nije mogao da potvrdi.

Stratigrafske poteškoće, i pored velikog doprinosa pojedinih istraživača, predstavljaju i nadalje jedan od problema u smislu detaljne hronologije i tipološke determinacije antropoloških nalaza.

M. H. Wolpoff (1978) došao je do važnog podatka: da M₃ kod krapinskih neandertalaca izrasta u 15. godini života. Međutim, u delu rada u kojem vrši starosnu analizu na osnovu abrazije zuba ne vidi se koliko su uzete u obzir hipoplastične promene gleđi (uzajamna veza sa stepenom abrazije).

Odgovor na pitanje o postojanju kanibalizma među krapinskim neandertalcima još nije sasvim potvrđen. Najnovija analiza H. Ulricha (1978), mada potvrđuje pretpostavku, izvedena je prilično jednostrano. Tako, npr., udeo mesoždera koji su sigurno napadali prebivalište ljudi nije dovoljno uzet u obzir, pogotovu kad se radi o komadanju pokojnika. K. Tomić-Karović (1970) s pravom postavlja pitanje da krapinac nije eventualno bio žrtva mladih ljudskih vrsta (koje ga nisu identifikovale kao svog srodnika).

Pojave na nalazištima Velika pećina i Šandalja II, konkretno velika fragmentovanost nalaza i minimalni tragovi vatre, ne mogu se direktno vezati za kanibalizam. Nije isključena mogućnost da je kanibalizam postojao i bio široko rasprostranjen u gornjem paleolitu (Malez, M. 1978), ali sadašnji nalazi ga ne potvrđuju.

¹⁰ Prema sadašnjem saznanju izgleda da je čovekova ekspanzija prošla kroz tri glavne etape: stanak i rani razvoj (ograničen na Afriku i južnu Aziju), čija je kulminacija stanak Homo sapiensa, potom sledi ekspanzija Homo sapiensa u srednjem i gornjem paleolitu (lagano osvajanje severne Evroazije) i najzad finalna ekspanzija i viša socijalizacija Homo sapiensa u mezolitu i neolitu, uz pojavu novih centara hominizacije (De Chardin, 1972).

U ovom kontekstu neophodno je razmotriti i-morfološku modelaciju krapinskog neandertalca. Neke interpretacije u tom smislu su već ranije ukratko iznesene. Prilog ovoga rada je rekonstrukcija medio-sagitalne linije lobanja sa facijalnim delom i mandibulom¹¹.

Norma lateralis lobanje C i lobanje E (tabla I—III) ukazuje na veliko odstupanje. Obe lobanje su ženskog pola i sasvim bliske individualne starosti (C = adultus, E = mlađi adultus). U lateralnoj projekciji lobanja D (muški pol, adultus uzrast) znatno je niža od lobanje C ženskog pola. U frontalnoj projekciji pomenuta lobanja E je znatno lakše građe u odnosu na lobanju C. Nabrojani elementi su dovoljni da ukažu na veliko odstupanje u morfološkoj građi među istim polovima i uzrastu kod krapinskih neandertalaca. Za lobanje C, D i E je utvrđeno da pripadaju istom stratigrafskom nivou (Malez, M., 1978).

Za rekonstrukciju medio-sagitalne linije, pored ovih lobanja, upotrebljena je i cela mandibula I i fragmentovana mandibula H (tabla IV). Po rezultatima M. H. Wolpoffa (1978), prvoj odgovara individualna starost od 20, a drugoj od 23 godine.

Načinjene su dve rekonstrukcije medio-sagitalne linije krapinskih neandertalaca (tabla IX i X).

Najbolje očuvana lobanja (C) iz Krapine nema donji deo lica, lobanjski svod sa okcipitalnom regijom i deo lobanjske baze. Međutim, po polazištu linije čela od glabele sasvim pouzdano može da se odredi njegova mala visina i jako zabačen oblik. Po očuvanom okcipitalnom povinuću može da se rekonstruiše najveća dužina ove lobanje — 190 ± 3 mm. Takođe po obliku parietalne kosti može da se izračuna najverovatnija ušna visina — 120 ± 2 mm. S obzirom da je desni mastoidni nastavak sa delom lobanjske baze očuvan, moglo se prići povlačenju medijalne linije cerebralnog dela lobanje. Dobijen je kratak i lučan (gotovo kružan) lobanjski svod, koji prelazi u visok i naglašen okciput.

Pošto je na lobanji C gornje lice očuvano do donjih rubova zigomatičnih kostiju, njegova projekcija se mogla bez teškoća ucrtati.

Mandibula I se sasvim dobro uklapa po karakteristikama svoje građe u profil ove lobanje (condilus sinister direktno uleže u fosu mandibularis). Ugao u kom je postavljena treba da odgovara najverovatnijem robustitetu odgovarajuće maksile. Maksila ipak nije ucrtana, tj. projicirana, zbog za sada nepouzdanog kriterijuma za povlačenje paralela sa jednim ovako specifičnim lobanjskim sklopom.

Druga rekonstrukcija medio-sagitalne linije krapinskih neandertalaca zasnovana je na morfološkim osobinama lobanja B, C i E, kao i fragmentovane mandibule H. Kao i kod prethodnog slučaja maksila iz istih razloga nije uzeta u obzir prilikom ucrtavanja linije profila lica.

¹¹ Medio-sagitalna linija (ili OAE-dijagram) lobanje je zapravo vertikalna linija preseka sredine lobanje (ne lateralna projekcija), na koju se zatim projektuju morfološki elementi lobanjskog sklopa. Kod potpuno očuvanih lobanja ova linija se ucrtava pomoću posebnog instrumenta (dioptograf). Kod nekompletnih i fragmentovanih nalaza praktikuje se iz više različitih lobanjskih delova, uz uvažavanje stratigrafskih i individualno-starosnih granica, čime se praktično dobija jedna »prosečna linija profila« sa tipološkim karakteristikama.

Lobanja E ima sačuvan frontalni deo u celini, uz koren nosa koji se nadovezuje na ovaj sklop. U lateralnoj projekciji njegov oblik je bez teškoće ucrtan. Gornji deo lica je ucrtan prema polazištima morfoloških linija frontalne građe, uz delimičnu korelaciju sa elementima lobanje C. Medijalna linija lobanjskog svoda direktno je dobijena sa lobanje E. Isto tako, njena morfologija je delimično iskorištena i za liniju okcipitalne regije, kod koje je uzeta u obzir i ublažena forma lobanje B (muški pol — juvenilna starost).

Rekonstruisana najveća dužina ovog lobanjskog sklopa iznosi 195 ± 3 mm, a ušna visina 115 ± 2 mm (kao vertikala na OAE-ravan).

Od svih fragmentovanih mandibula iz Krapine u ovako rekonstruisanu medio-sagitalnu liniju najbolje se uklapa mandibula H. Nema očuvan ramus, ali njegove stranice mogu vrlo precizno da se ucrtaju na osnovu očuvanog dela.

Dobijeni cerebralni oblik od glabelarne regije zajedno sa nadočnim lukovima, kod ove lobanje (tabla X) pokazuje slabiju razvijenost od one forme na tabli IX. Lobanjski svod joj je dug i ravan, tj. nagnut ka frontalnoj strani. Okcipitalna regija je dosta blago zaobljena i neznatno spuštena ka lobanjskoj bazi.

Pošto su iznadene dve različite medio-sagitalne linije krapinskih neandertalaca koje pripadaju lobanjama istog pola i sasvim približne individualne starosti¹², može se izvršiti njihovo poređenje.

Lobanja na tabli IX ima robustnije i arhaičnije izgrađenu celu glabelarnu regiju, a čelo joj je znatno ukošenije od lobanje na tabli X. Linija čela kod iste lobanje zatim blago prelazi u gotovo polukružan oblik lobanjskog svoda, koji je kod lobanje na tabli X znatno duži, ravan i ukošen. Okcipitalna regija kod lobanje na tabli IX znatno je naglašenija i ima izvučen oblik u odnosu na lobanju na tabli X, koja pak ima znatno nižu lobanjsku bazu sa mastoidnim nastavcima koji se delimično projektuju izvan baze lobanje. Ravan lica lobanje C (tabla IX) znatno je isturenija svojim donjim delom nego što je to slučaj kod lobanje na tabli X. I robusticitet same koštane građe kod lobanje C i mandibule I mnogo je izraženiji nego kod druge rekonstruisane lobanje. Mandibula I u odnosu na mandibulu H ima znatno veći ugao obratka, tako da se i po svom robusticitetu i formi najbolje uklapa u reljefnost lobanje C.

Izračunati kranijalni volumen za lobanju iznosi oko 1200 mm^3 (S m i t h, F. H., 1976), a za rekonstruisanu lobanju na tabli X preko 1400 mm^3 (izračunao autor ovoga rada).

Na osnovu ovako dobijenih različitih morfoloških lobanjskih celina kod krapinskih neandertalaca, može se utvrditi da su u Krapini istovremeno živela dva različita antropološka tipa. Dokumentovana razlika ne govori u prilog varijaciji seksualnog dimorfizma, jer su obe rekonstruisane lobanje ženskog pola, nego iznosi tipološke varijacije. Otuda proizilazi da bi trebalo

¹² Raspon individualne starosti zrelih osoba kod krapinskih neandertalaca je vrlo mali — između 15 (izrastanje trećeg molara) i 27 godina (najstariji čovek po analizi M. H. Wolpoffa).

obnoviti tvrdnju B. Škerlja (1958)¹³ o postojanju jedne naprednije vrste među krapinskim neandertalcima, a upotpuniti interpretaciju J. Jelineka (1969) u smislu preciziranja da krapinac ne čini morfološki prelaz *Homo sapiens neanderthalensis* — *Homo sapiens sapiens*, nego da su u Krapini paralelno egzistirala dva različita tipa ljudi. Dalja razgraničenja, npr. da li su oba ova tipa neandertalska, zatim koji je od njih genetski mlađi a koji stariji, gde im treba tražiti polazne razvojne osnove itd., predmet su daljih istraživanja multidisciplinarnog sadržaja.

Potrebno je još pomenuti da je jedan opšti pokušaj rekonstrukcije krapinskog neandertalca načinio U. Schäfer (1958), ali ne sa ciljem da ukaže na postojanje dva različita antropološka tipa fosilnih ljudi iz Krapine, nego radi određivanja hronološkog položaja u poslednjoj kvartarnoj interglacijaciji (Riss-Würm) i würmskoj glacijaciji.

Predmet daljih istraživanja takođe ostaje usaglašavanje nomenklature, jer se i u ovom pregledu stanja i problema paleontopoloških istraživanja u Jugoslaviji ispoljila zastarelost stare sheme, koja je čoveka poznog paleolita označila sa *Homo sapiens fossilis* (ili *Homo sapiens sapiens*), a u osnovi su svi stariji nalazi više i fosilizirali. U ovom smislu dobro je prihvaćena sistematizacija hominida koja ih deli u tri velike grupe: 1. arhantropine, 2. paleoantropine, i 3. neantropine¹⁴. Ove tri grupe od srednjeg pleistocena imaju svoje odvojeno grananje. U najstarijem pleistocenu i vilafranšu imale su, najverovatnije, jedinstveno genetsko polazište i paralelnu egzistenciju sa linijom australopiteka i pongida.

Unutar ovakve podele, mesto krapinskih neandertalaca zbog datovanja u vrlo širok vremenski raspon od Riss-Würm interglacijala do početka Würm II stadijala, ne može se pouzdano pripisati bilo grupi klasičnih neandertalaca ili grupi preneandertalaca. Ovde iznesena dokumentacija o paralelnoj egzistenciji dva antropološka tipa u Krapini ne može se vezati za ove dve neandertalske grupacije (ili samo za jednu) sve dok se ne obave celovita morfološka i hronološka poređenja, što će, svakako, biti jedan od ciljeva antropološke nauke u doglednom vremenu.

Uz nabrojane paleoantropološke probleme mora se izdvojiti još jedan — biogenetski proces evolucije hominida u interstadijalu Würm 1/2. Nalazi sa teritorije Jugoslavije ili su stariji (npr. Krapina) ili su mlađi od ovog perioda (npr. Vindija). S obzirom na karakterističan položaj Jugoslavije, jedno otkriće ostataka fosilnih hominida upravo iz ovog perioda toplije klime unutar virmskog zahlađenja sigurno bi dalo novo svetlo na tok evolucije hominida uopšte.

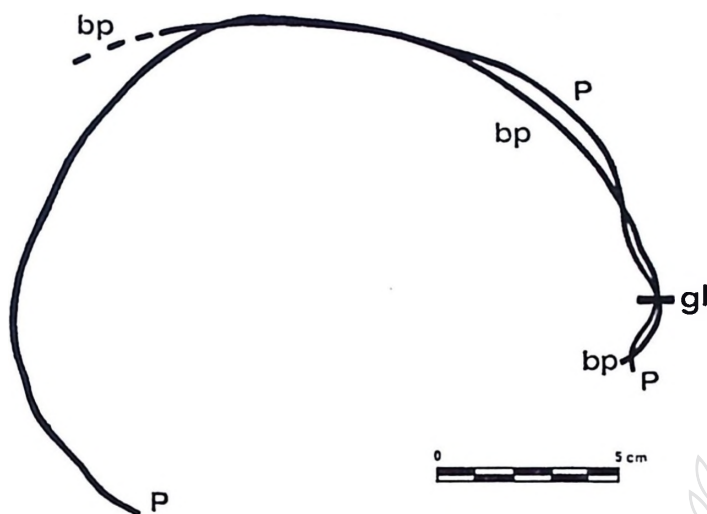
Kad se radi o periodima pre egzistencije neandertalskog čoveka, sadašnji nalazi, zbog minimalnih antropoloških ostataka, imaju prvenstveno kartografski karakter. Ako se pridodaju i nalazišta sa nepouzdanim datova-

¹³ Poznat je pokušaj (Smith, F. H., 1978; Malez, M., 1978) da se ospori tvrdnja B. Škerlja, zasnovan na uopštenoj interpretaciji E. Vlčeka (1970) da se morfološke osobine pojavljuju sa strašću i rastom, s tim što nije precizirano da se manifestacija ovih promena sasvim različito odvija kod savremenih i fosilnih ljudi.

¹⁴ Pored ove podele koju je interpretirao W. Gieseler (1967—1972), postoji i nekoliko drugih, koje u osnovi sadrže iste kriterijume.

njem, onda se problematika višestruko otvara. Tipičan slučaj ove vrste je nalaz iz Bačkog Petrovca u Vojvodini.

U svojoj publikaciji o lobanjskoj kaloti iz Bačkog Petrovca, S. Živanović (1973—1974) iznosi da na »osnovu upoređenja antropoloških karakteristika ovog fragmenta sa osnovnim karakteristikama padinske varijante protodinarske rasne grupe, može da se zaključi da ovaj fragment pripada padinskoj varijanti iako poseduje izvesne primitivnije karakteristike, kao što su niži svod i visok unutrašnji čeonni greben«.

Sl. 2. — Uporedni OAE-dijagram lobanjske kalote iz Bačkog Petrovca (bp) i lobanje br. 6 sa Padine (p) izjednačen u glabeli (gl)

Uz uočenu razliku ispoljenu OAE-dijagramom (sl. 2), i pored detaljnih fotografija u navedenoj publikaciji sasvim različita profilacija lobanjske kalote iz Bačkog Petrovca (ugao čela, dužina lobanjskog svoda, nedostatak kostiju lica); pored takođe različitog stepena fosilizacije, odnosno na osnovu morfološke sličnosti koja se ne može smatrati potvrđenom, ova lobanjska kalota ne može se vezivati za »padinsku protodinarsku rasnu grupu«. O ovoj rasnoj grupi biće još reći u narednom poglavlju, u okviru Đerdapske antropološke serije.

BIBLIOGRAFIJA

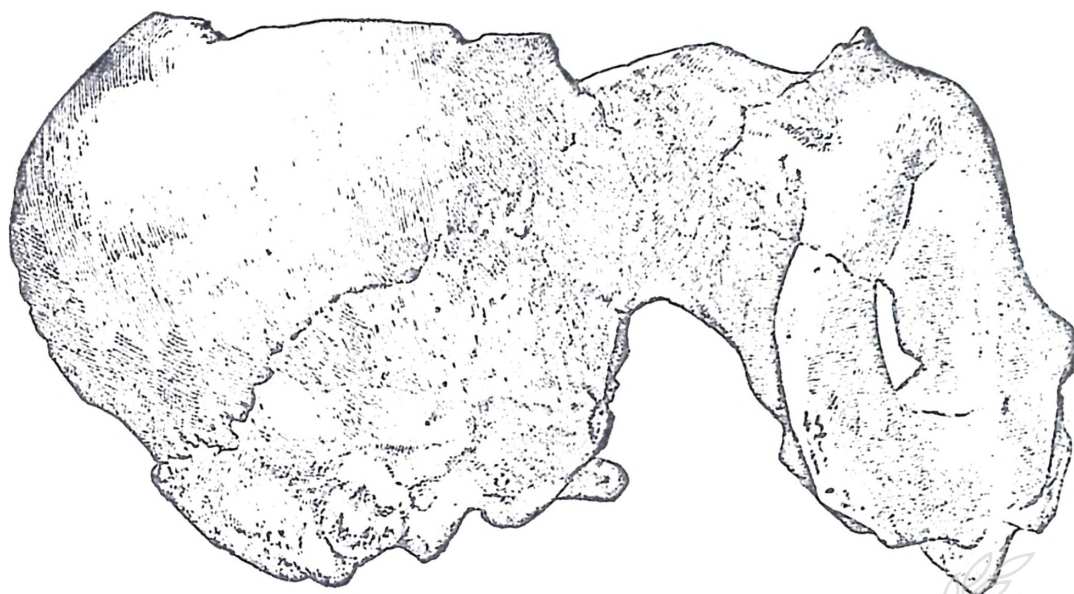
- Basler, Đ. (1976): *Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca*. GZM n.s. XXIX (1974) — Arheologija, Sarajevo.
- Battaglia, R. (1944): *Cranio umano preistorico scoperto presso Mompaderna in Istria*. Le Grotte d'Italia, Ser. 2, Vol. 5, Postumia—Trieste.

- Breuil, H. (1923): *Notes de viyages paleolithiques en Europe centrale*. L'Anthropologie, XXX, Paris.
- Brodar, S. (1954): *Historičan in kritičan pregled domnevnih paleolitskih najdišta na jugu Jugoslavije*. Razred za prirodoslovne vede SAZU, Ljubljana.
- De Chardin, P. T. (1972): *Shvatanja o fosilnom čoveku*. Antropologija danas. Vuk Karadžić, Beograd.
- Garašanin, D. i M. (1951): *Arheološka nalazišta u Srbiji*. Prosveta, Beograd.
- Gavela, B. (1951): *Iskopavanja na paleolitskom lokalitetu Pećina pod Jerininim brdom u Gracu kod Kragujevca*. Glasnik SAN, III/2, Beograd.
- Gavela, B. (1956): *Ekonomске osnove najstarijih naselja u Beogradu i njegovoj okolini*. Godišnjak muzeja grada Beograda, III, Beograd.
- Gieseler, W. (1967—1972): *Abstammungskunde des Menschheit — Die Fossilgeschichte des Menschen*. In: G. Heberer: *Die Fossilvolution der Organismen*, Stuttgart.
- Gorjanović-Kramberger, D. (1913): *Život i kultura diluvijalnog čovjeka iz Krapine u Hrvatskoj*. Djela JAZU, 23, Zagreb.
- Howell, C. F. (1951): *Neandertal Man and Homo sapiens*. Am. Jour. of Phis. Anthropol., IX.
- Hrdlička, A. (1930): *The Skeletal Remains of Erly Man*. Smithsonian Miscellaneous Collections, 83.
- Jelinek, J. (1969): *Neandertal Man and Homo sapiens in Central and Eaestern Europe*. Current Anthropology, 10, Chicago.
- Kallay, J. (1969): *Iz paleontologije krapinskih neandertalaca*. Plivin vjesnik, Zagreb.
- Kallay, J. (1978): *Neke značajnosti zubi i njihova upotreba u krapinskog neandertalca*. Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb.
- Mac Curdy, G. (1924): *The human origins*. I. London — New York.
- Malez, M. (1957): *Paleolitsko istraživanje pećine Veternice u 1955. godini*. Ljetopis JAZU, 62, Zagreb.
- Malez, M. (1966): *Rasprostranjenost paleolitika i mezolitika u širem pojasu naše jadranske obale*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXVIII, Split.
- Malez, M. (1970): *Novi pogledi na staratigrafiju krapinskog nalazišta*. Krapina 1899—1969, Zagreb.
- Malez, M. (1972): *Ostaci fosilnog čovjeka iz gornjeg pleistocena Sandalje kod Pule (Istra)*. Paleontologia Jugoslavica, 12, Zagreb.
- Malez, M. (1975): *O značaju otkrića roda Homo u naslagama vilafranka Šandalje I kod Pule*. Radovi JAZU, Knj. 371/17., Zagreb.
- Malez, M. (1978): *Stratigrafski, paleofaunski i paleolitski odnosi krapinskog nalazišta*. Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb.
- Malez, M. (1978): *Populacije neandertalaca i neandertalcima sličnih ljudi u Hrvatskoj*. Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb.
- Malez, M. (1979): *Fosilni čovjek. Praistorija jugoslavenskih zemalja — Paleolit i mezolit*, Sarajevo.
- Obermaier, H. (1926): *Jugoslawien. Paläolitikum — Eberst Reallexikon der Vorgeschichte*.
- Schäfer, U. (1958): *Die Stellung der Skelette aus Krapina im Rahmen der Neandertaler des Riss-Würm-Interglazials und des Würm-Glazials*. Bericht über die 6. Tagung der Deutsche Gesellschaft für Anthropologie in Kiel (als Supplement zu Homo), Berlin—Frankfurt.
- Smith, F. H. (1976): *The Neandertal Remains from Krapina: A Descriptive and Comparative Study*. University of Tennessee Department of Anthropology Report of Investigations Number 15.
- Smith, F. H. (1978): *Some conclusions regerding the morfology and significance of the Krapina Neandertal remains*. Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb.

- Skutil, J. (1950): *Balkanske Paleolitikum*. Obzor prehistoricky, XIV, Praha.
- Škerlj, B. (1958): *Were Neanderthals the only inhabitants of Krapina?* Bulletin Scientifique (Yugoslavia), 4, 2, Zagreb.
- Tomić-Karović, K. (1970): *Krapinski neandertalac i kanibalizam*. Krapina 1899—1969, Zagreb.
- Trinkaus, E. (1978): *Functional implications of the Krapina Neandertal lower limb remains*. Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb.
- Ulrich, H. (1978): *Kannibalismus und Leichenzerstückelung beim Neandertaler von Krapina*. Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb.
- Wolpoff, M. H. (1978): *The dental remains from Krapina*. Krapinski pračovjek i evolucija hominida, Zagreb.
- Vuković, S. (1935): *Istraživanja prethistorijskog nalazišta u spilji Vindiji kod Voće*. Spomenica varaždinskog muzeja, Varaždin.
- Vlček, E. (1970): *Étude comparative onto-phylogénétique le L'Enfant de Pech-de-l'Azé par rapport a d'andre Enfants Néandertaliens*. Archives de L'Institute de Paléontologie Humaine, 33, Paris.
- Živanović, S. (1966): *Prethodno saopštenje o nalazu dva ostatka lobanje praistorijskog čoveka iz Vojvodine*. Starinar n.s. XV—XVI / 1964—1965, Beograd.
- Živanović, S. (1973—1974): *Lobanja iz Bačkog Petrovca*. Starinar n.s. XXIV—XXV, Beograd.
- Županić, N. (1928): *Paleolitsko ljudstvo na tlu Južnih Slovena*. Narodna enciklopedija, III/3., Zagreb.

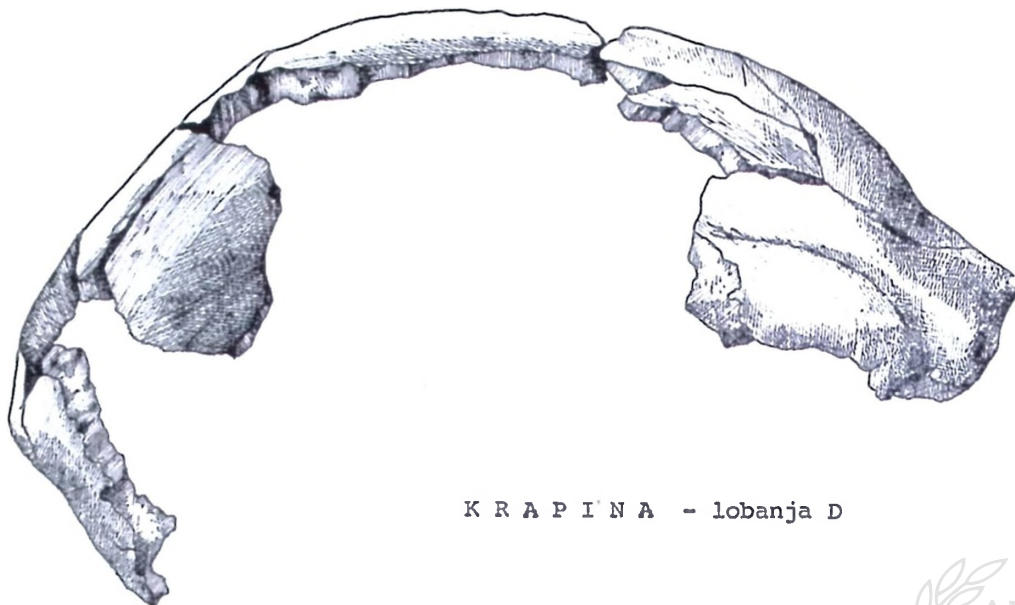
Tabla I

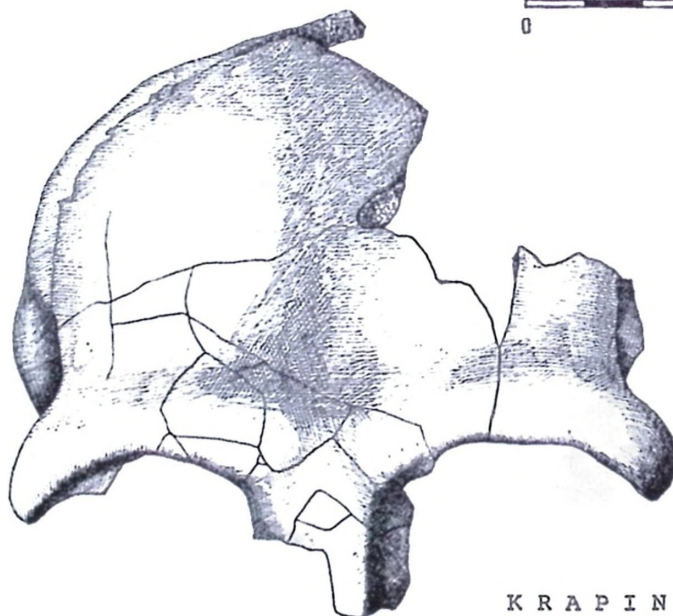
KRAPINA-lobanja C

Tabla II

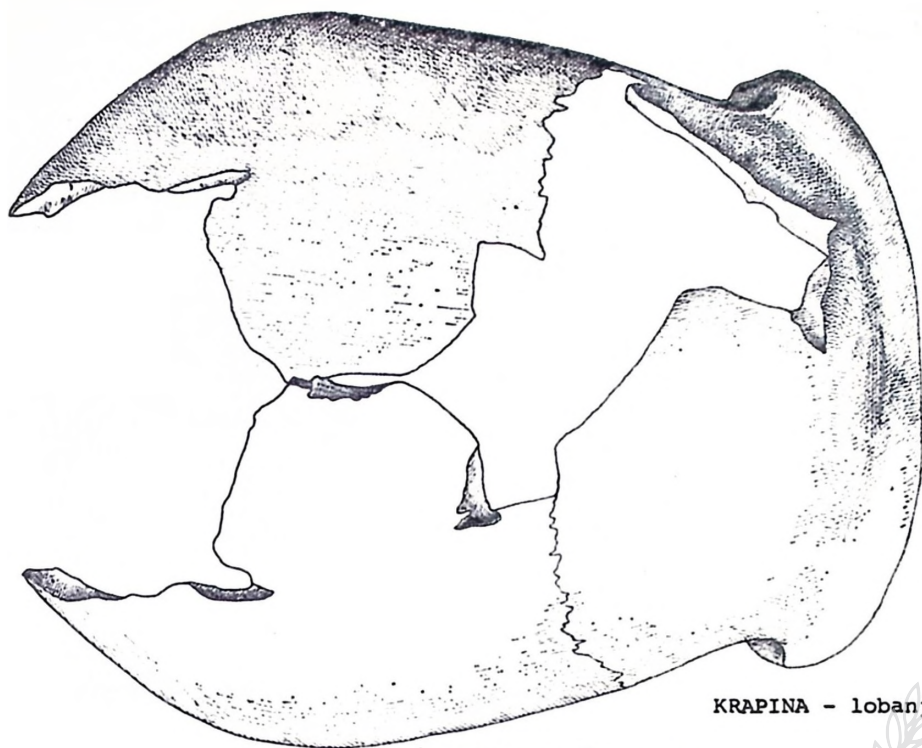
K R A P I N A - lobanja D

K R A P I N A - lobanja E

Tabla III

KRAPINA - lobanja E

KRAPINA - lobanja C

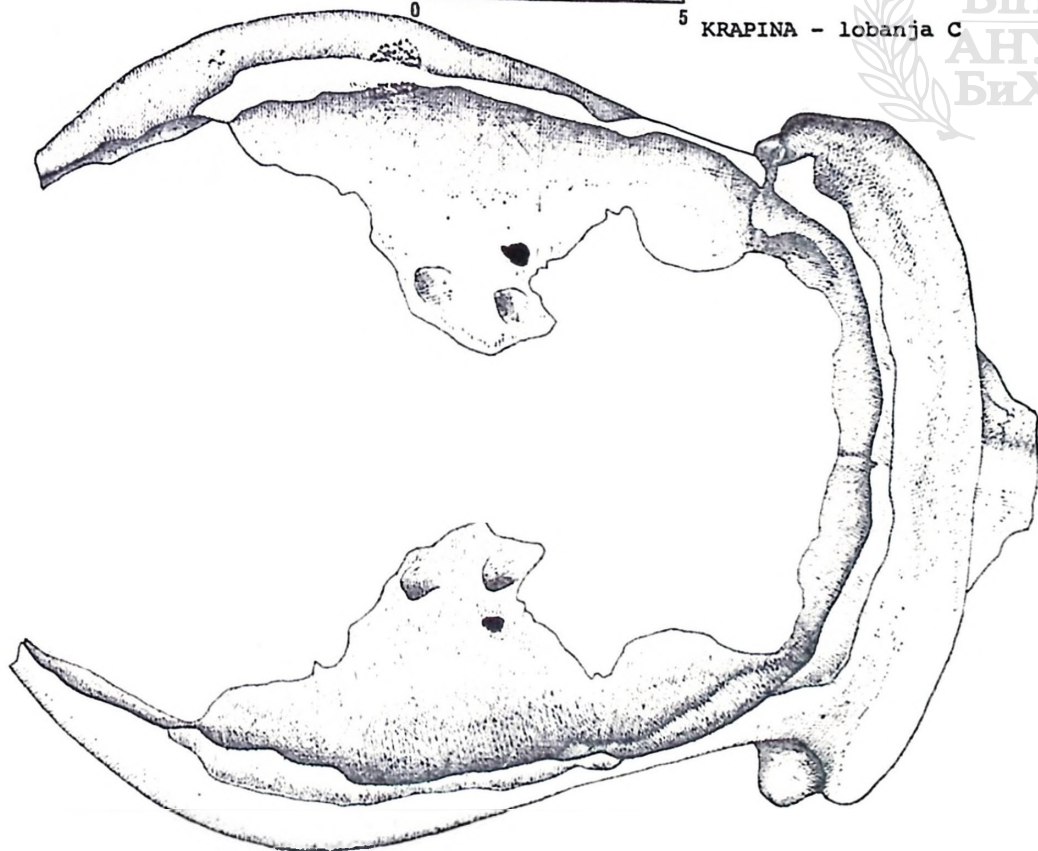

Tabla IV

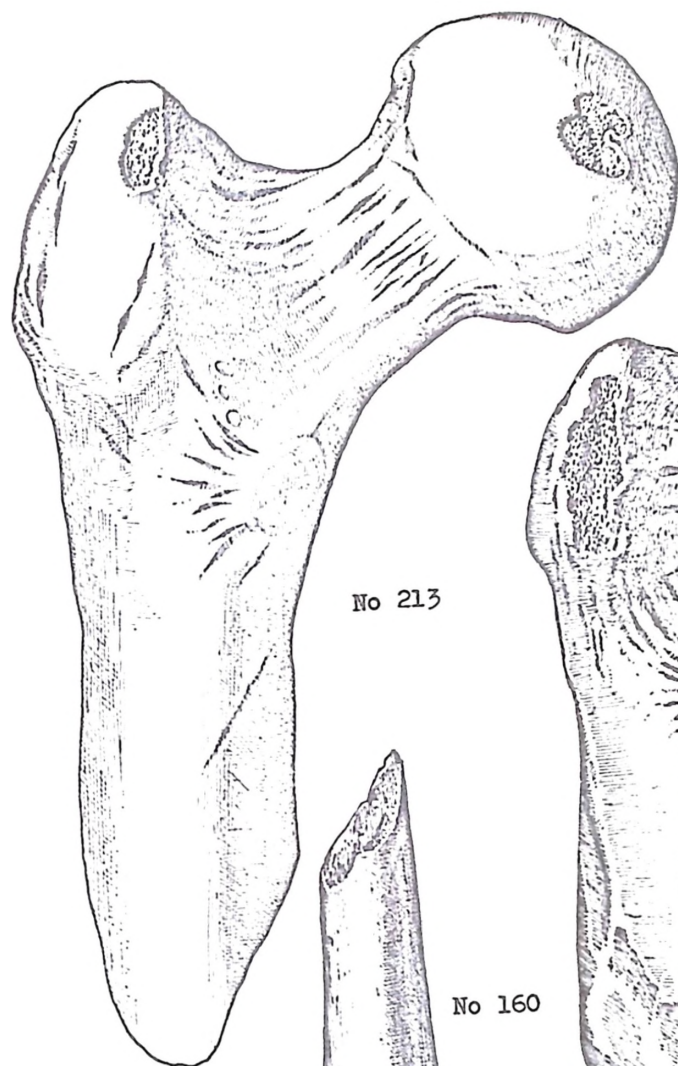
KRAPINA-mandibula H

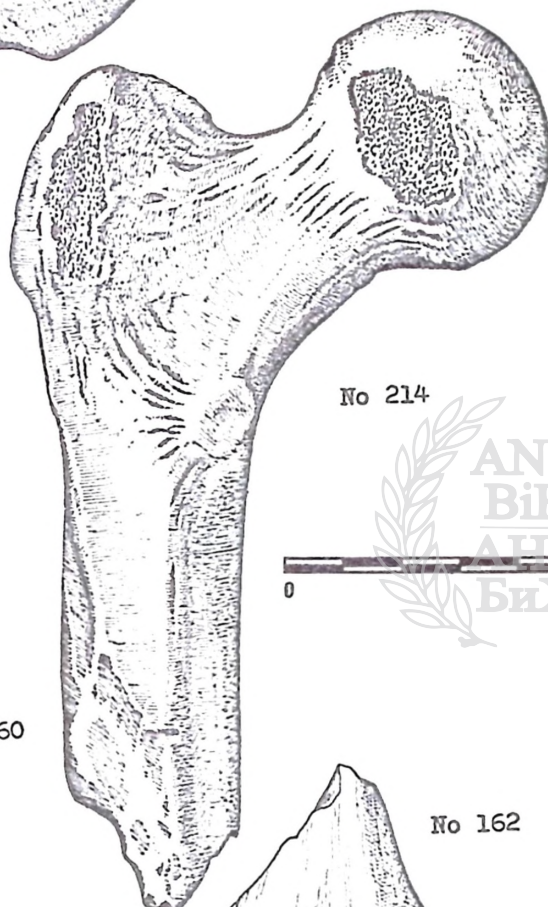
KRAPINA-mandibula I

Tabla V

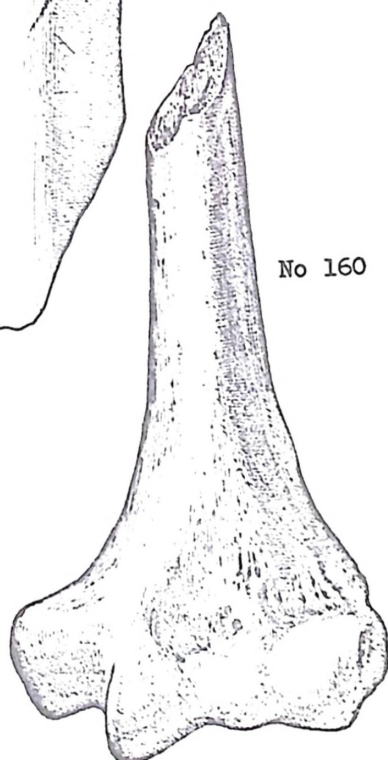
KRAPINA - fragmenti
femura i humerusa

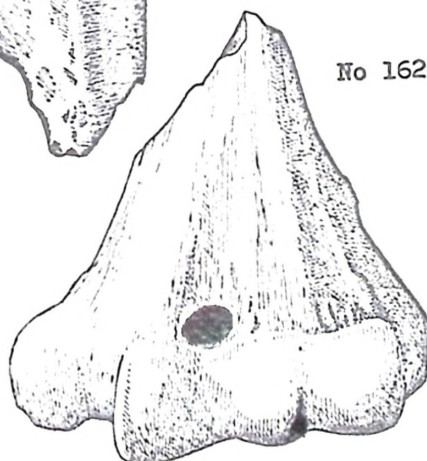
No 213

No 214

No 160

No 162

Tabla VI

VINDIJA - fragmenti nadočnih lukova i vilica

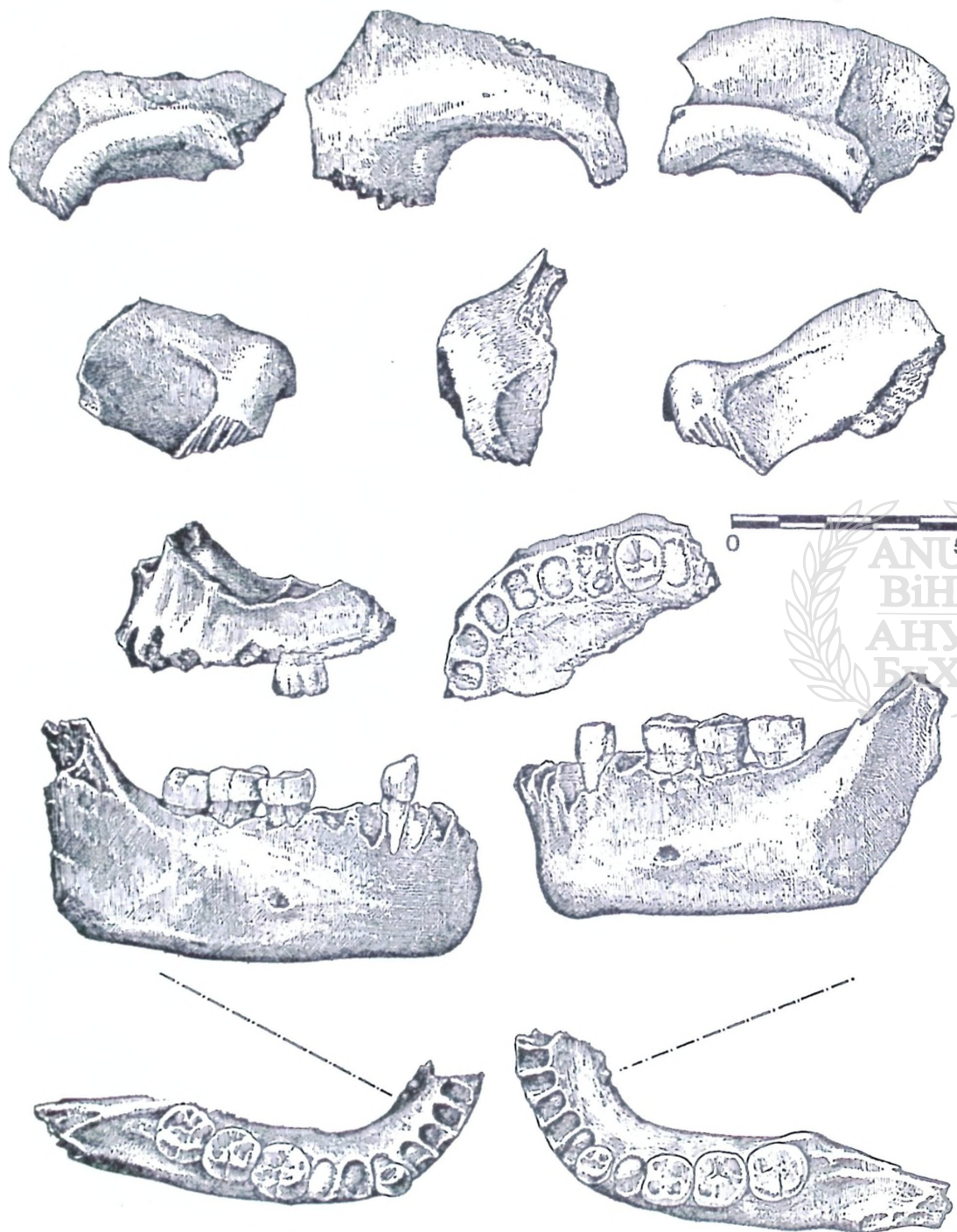
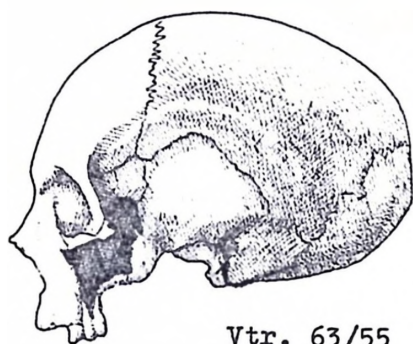

Tabla VII

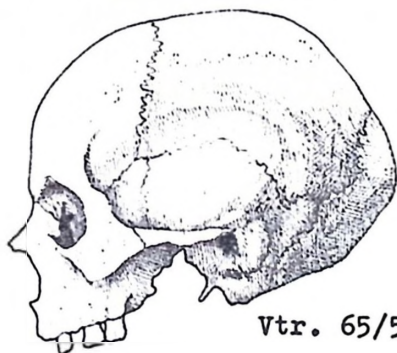
V E T E R N I C A
lobanje u norma lateralis

Vtr. 63/55

Vtr. 830/55

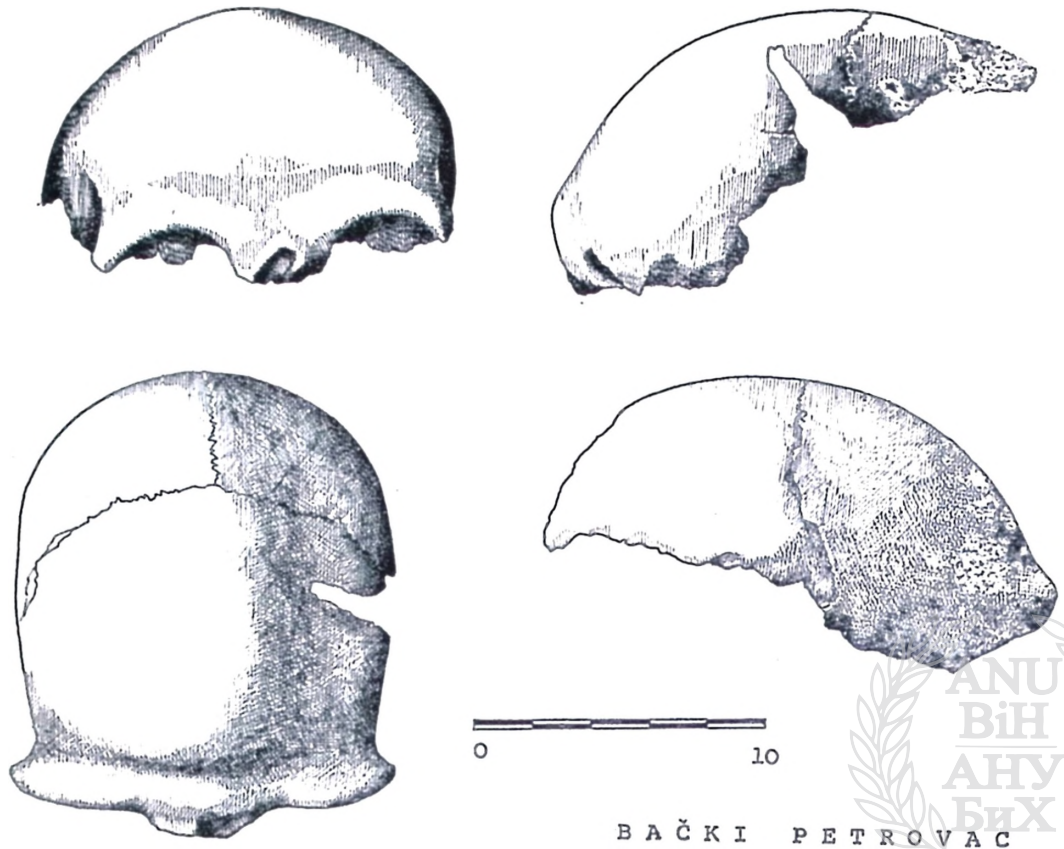

Vtr. 65/55

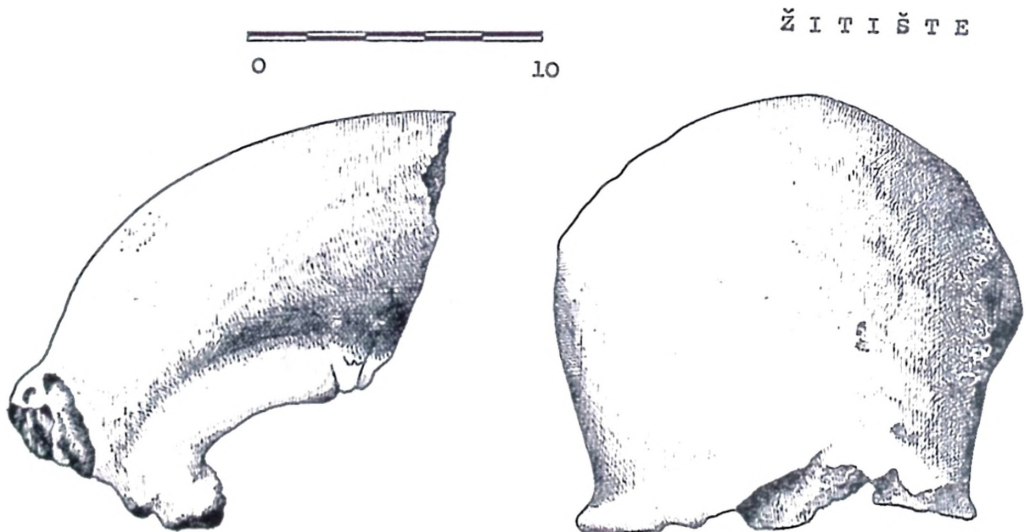

Vtr. 810/55

Tabla VIII

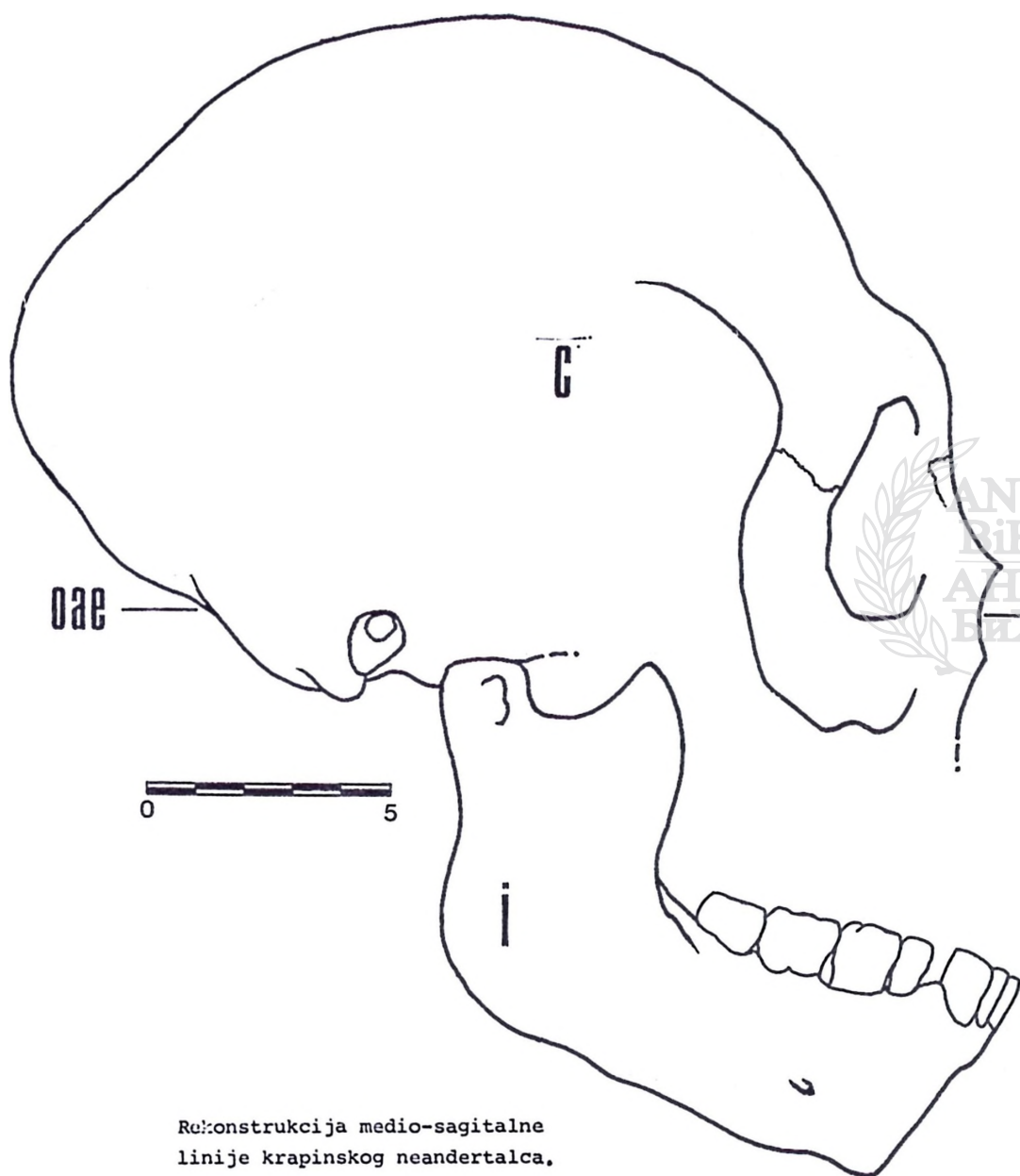

BAČKI PETROVAC

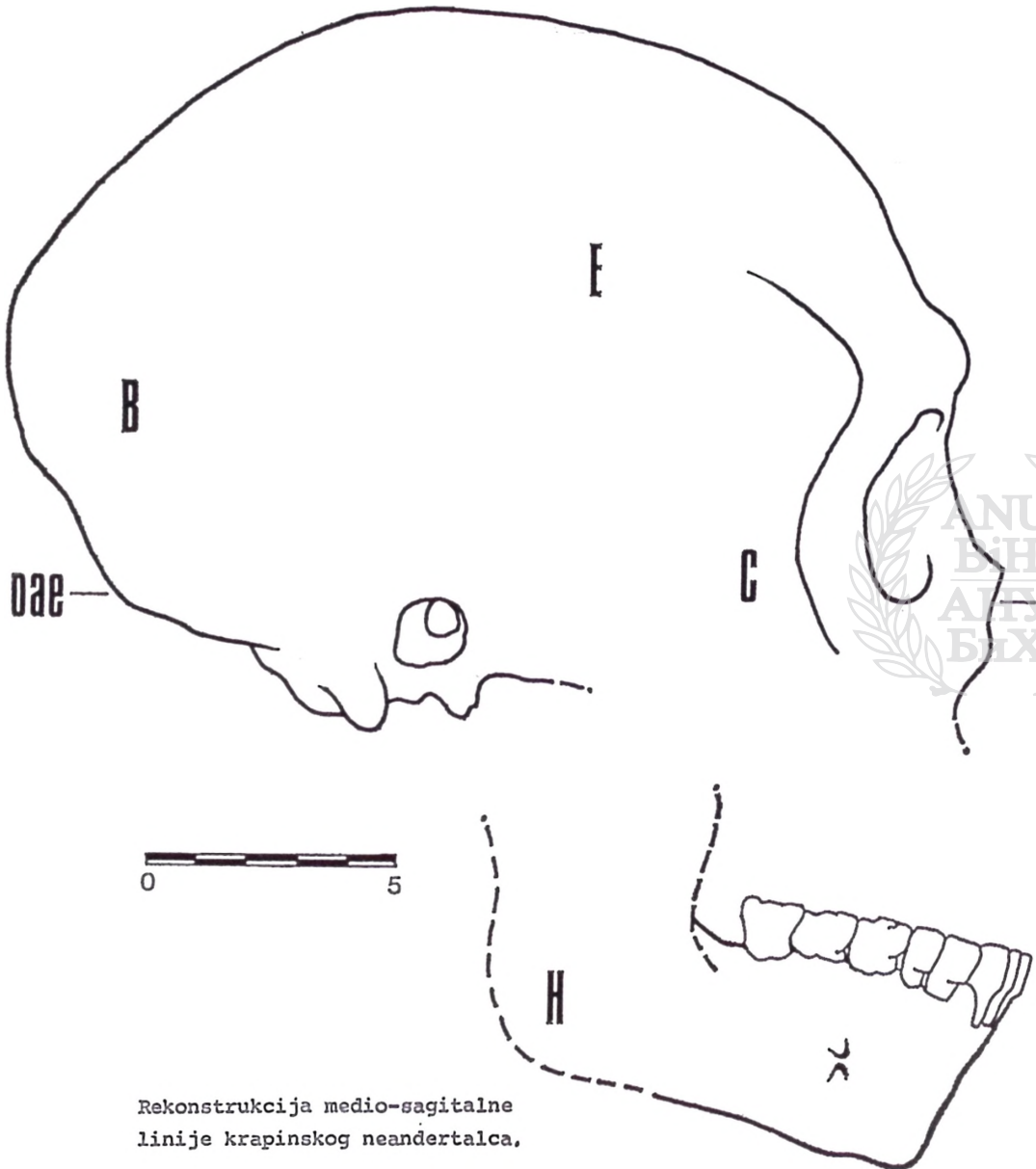
ŽITIŠTE

Tabla IX

Rekonstrukcija medio-sagitalne
linije krapinskog neandertalca.

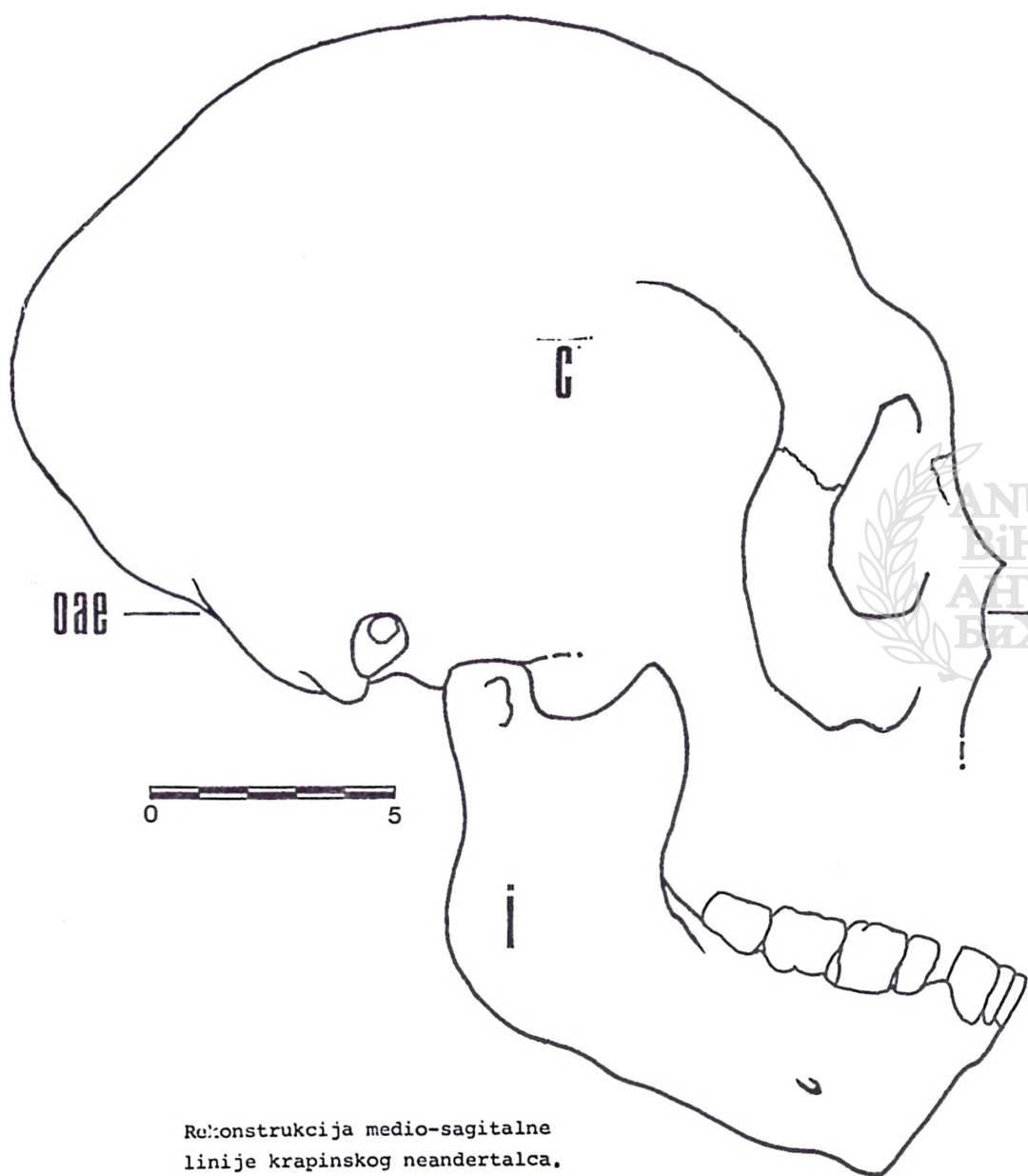
Tabla X

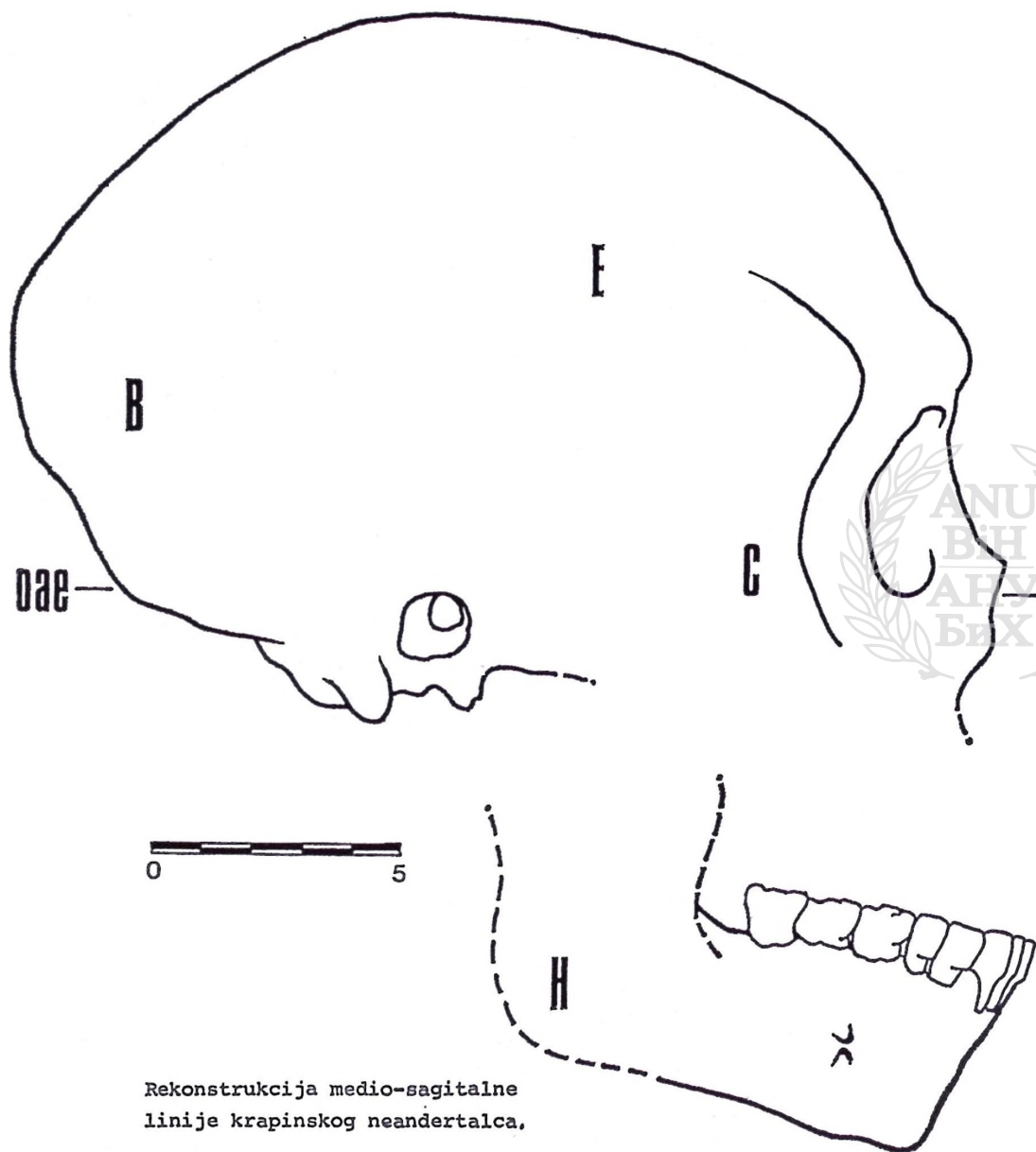
II. ĐERDAPSKA SERIJA

Tabla IX

Rekonstrukcija medio-sagitalne
linije krapinskog neandertalca.

Tabla X

Sa četiri jugoslovenska nalazišta iz klisure Đerdap (Vlasac, Lepenski vir, Padina i Hajdučka vodenica) potiču skeletni ostaci preko tri stotine individua protoneolitske i neolitske pripadnosti. Kultura ribarsko-lovačkih zajednica, ispitana na desetak nalazišta u Đerdapu i njegovoj bližoj okolini, ima svoje temelje na tradicijama lokalne kulture finalnog paleolita. U svojoj najstarijoj fazi ima još izrazito epipaleolitski karakter. Primarne tekovine tzv. neolitske revolucije dugo vremena nisu uticale na promenu ekonomske i društvene strukture, tako da bi se to razdoblje moglo definisati kao protoneolit. Po imenu najvećeg i najcelovitije ispitanog nalazišta — Lepenski vir — dobila je i istoimeni eponimni naziv — kultura Lepenskog vira (Srećević, D., 1979).

Počeci starijeg neolita u Đerdapu (Lepenski vir III/A) okarakterisani su pojavama koje se sreću i na najstarijim neolitskim naseljima Vojvodine, Transilvanije i Oletnije. To navodi na pretpostavku da je ovo kulturno jedinstvo ostvareno već u predneolitu, što bi značilo da se kultura Lepenskog vira proširila do donjeg i srednjeg Podunavlja (Srećević, D., 1979).

Veliki broj antropoloških nalaza otkrivenih u samim naseljima pruža mogućnost da se ova protoneolitska kultura i njena transformacija do tipičnog neolita prouči sa više aspekata. U Đerdapu su otkrivena nalazišta koja hronološki prethode ili se hronološki nadovezuju na kulturu Lepenskog vira, tako da se uslovljene morfološke promene odgovarajućeg stanovništva mogu posmatrati u razdoblju dugom oko tri milenijuma — do sredine V milenijuma stare ere (Srećević, D., 1969).

U kataloškom pregledu nalaza lokaliteti će biti prikazani hronološkim redom — na prvom mestu Vlasac, kao najstarije nalazište, a za njim Lepenski vir, Padina i Hajdučka vodenica.

KATALOŠKI PREGLED NALAZA

VLASAC

Vlasac je otkriven među poslednjim nalazištima u Đerdapu — 1970. godine, prilikom geoloških istraživanja bliže okoline Lepenskog vira. Nalazište je sasvim blizu izlaza iz Gornje klisure Đerdapa, nepunih 5 km nizvodno od Lepenskog vira (Srećević, D., Letica, Z., 1971).

Kulturna stratigrafija Vlasca sadrži tri sloja: Vlasac I (A, B), II i III (čija poznata D faza čini prelaz u ranu starčevačku fazu). Po konvencionalnim C¹⁴ datumima Vlasac I zahvata raspon između 6300 i 5900 godina, Vlasac II 5900 — 5700 godina, a Vlasac III 5700 — 5400 godina. Sa dendrohronološkom korekturom Vlasac I zahvata razdoblje između 6800 i 6000 godina, a Vlasac II—III između 6000 i 5500 godina¹⁵.

J. Nemeskéri i L. Szatmáry su obradili antropološke nalaze sa Vlasca¹⁶. Serija je posmatrana kao subpopulacija u okviru đerdapske populacije. Autori smatraju da je tokom 1000—1600 godina života na Vlasцу izumrlo minimalno 40—50, a maksimalno 60—70 generacija. U 84 istražena groba bilo je sahranjeno 117 individua. Međutim, ovi autori iznose da je samo oko 10% individua sahranjeno u naselju, uglavnom starije osobe i vrlo mala deca, dok su ostali žitelji sahranjeni na nekom drugom mestu.

Po kriterijumu da jedna biološka generacija živi u proseku oko 25 godina, izračunato je da je u proseku (u jednom trenutku) na Vlasцу živelo oko 10 individua svih uzrasta. U pojedinim trenucima maksimalni broj stanovnika mogao se kretati između 60 i 115.

Prosečna dužina života u periodu Vlasac I iznosila je 27,5 godina, u periodu Vlasac II 31,2 godine, dok za Vlasac III nije bilo elemenata za ovakva izračunavanja.

Dalje je utvrđeno da su žene najviše umirale u uzrastu između 30 i 34 godine, dok su muškarci najčešće živeli do 55—59 godina.

Prosečan muški rast se kretao između 170 i 176 cm, a prosečni ženski između 158 i 163 cm.

Stanovnici Vlasca bolovali su od sledećih bolesti: osteoporosis, skrob, osteomalacia, periostitis, najrazličitije forme artritisa, rahitisa, cervikalne spondiloze, uz razne vrste lomova kostiju (redovno je zatečen status post fracturam).

Vrlo heterogenu antropološku shemu J. Nemeskéri i L. Szatmáry su povezali sa dva gornjopaleolitska taksonomska tipa (A i B), od kojih svaki ima po dve varijante (A-1, A-2; B-1, B-2), uz jedan mešoviti takson označen AB.

Lobanjske mere 44 individue oba pola, uz ilustraciju svih ovih antropoloških tipova (table XI do XXII), date su u prilogu o ovom nalazištu¹⁷.

Gornjopaleolitska varijanta A-1 odlikuje se sledećim karakteristikama: izraženim robusticitetom lobanje sa mandibulom i celog postkranijalnog skeleta, sa jako izraženim hvatištima mišića. Rast je visok. Neurokranijum je na liniji dolih i mezokranog. U lateralnoj projekciji lobanje su elipsoidne

¹⁵ Navedene podatke mi je usmeno dao prof. D. Srejić, istraživač Vlasca i Lepenskog vira, na čemu mu izražavam zahvalnost.

¹⁶ J. Nemeskéri — L. Szatmáry: *Vlasac — mezolitsko naselje u Đerdapu*, II/IV — Antropologija. Posebno izdanje SANU, DXII/5, Beograd 1978.

¹⁷ U pomenutoj publikaciji mađarskih autora svaki skelet je izdvojeno prikazan sa svim metričkim, morfološkim i patološkim elementima. Priložena tabela sa individualnim lobanjskim merama formirana je od strane autora ovoga rada, a grafičke ilustracije su načinjene prema fotografijama iz publikacije.

i niske, kurvookcipitalne. Facijalni deo lobanje je leptomezoprozopan, dok je donji deo lica mesen-lepten. Orbita su pravougaone i mezohipsikonhne. Nosni otvor je mezo-kamerin. Na postkranijalnom skeletu klavikula je ekstremno robustna. Humerus je takođe robustan. Femur je moćne građe. Tibija je ravna.

Najtipičniji predstavnici ovog varijeteta su muška lobanja No 78/a i ženska lobanja No 55.

Varijetetu Vlasac A-1 najbliža je Brno-Předmost rasa starog evropskog stanovništva.

Gornjopaleolitska varijanta A-2 razlikuje se od prethodnog varijeteta u facijalnoj ravni, po širem licu i orbitama koje više naginju ka zaobljenoj formi. Protuberantia mentalis na mandibuli je vrlo izražena. Najtipičniji predstavnici ovog varijeteta su sledeće lobanje: No 6 (♂), 17 (♀), 29 (♂), 36 (♀), 38 (♀), 40 (♀), 47 (♂), 79 (♀) i 82 (♂).

Antropomorfološke karakteristike varijeteta Vlasac A-2 najbliže su kromanjonskoj rasi.

Taksonomski tip B subpopulacije Vlasac ima dve bitne karakteristike. Prva je prisustvo mešovityh osobina A-1 i A-2 varijeteta, a druga karakteristika je signifikantna tendencija gracilizacije — nagoveštaj mikroevolutivnog procesa. Varijetetu B-1 pripadaju lobanje broj 32 (♀), 34 (♂), 74 (♂), 2 (♀), i 4/a (♂). Odgovaraju kromanjonskom tipu ali sa naglašenom tendencijom ka gracilizaciji, više nego što je to slučaj kod kromanjonskog varijeteta na Lepenskom viru.

Varijetetu Vlasac B-2 pripadaju sledeće lobanje: No 14 (♂), 27 (♂), 9 (♂), 69 (♂), 46 (♀), 37 (♀), 77 (♀) i 80/a (♀). Ove lobanje su mezodolihokrane, hipsikrane, akrokrane, aristenkefalne. Lice je leptomezoprozopno, a u celini je visoko i usko. Orbita je prilično ovalna. Nosna duplja je uskog oblika. Mandibula je još uvek snažna, široka i robustna. Ili, sažeto, ovaj varijetet je za pravo forma A-2 sa izraženim gracilnim manifestacijama.

Mešoviti tip AB je prelazna forma A i B tipova u raznim kombinacijama. Odgovaraju mu lobanje No 31 (♂), 43 (♂) i 83 (♀). Karakteriše ga gracilni dimorfizam. Identifikacija ove grupe skeleta kao gracilnog protomediterranskog tipa nije sasvim pouzdana.

Arhaična i robustna gornjopaleolitska varijanta A-1, tj. preživeli paleolitski tip, karakteristična je za najstariji period života na Vlascu, dok je za drugi period dominantan kromanjonski tip. Iz njihovog prožimanja rezultirala je treća varijanta, koja povremeno ima odlike preživelog paleolitskog tipa ili kromanjonskog tipa.

Varijanta A-1 nije nađena na Lepenskom viru. Za najstariju fazu (Proto Lepenski vir i Lepenski vir I) vezuje se isključivo kromanjonski tip sa starijom i mlađom varijantom (Nemeskéri J., 1969). Na Padini je kromanjonski tip takođe dominantan (Živanović, S., 1975).

U smislu taksonomske rekonstrukcije, J. Nemeskéri i L. Szatmáry smatraju da je arhaični varijetet A-1 migracijom došao u prvi kontakt sa žiteljima Vlascu. Formacija A-2 bi onda bila rezultat intenziviranja tog etničkog kontakta u okviru derdapske populacije. U tom kontaktu sponu čini spoljni izgled kromanjonskog tipa etničke grupe sa Vlascu. Kao posledica određenog stadijuma etničkog kontakta taksonomskog tipa B rezultirala je gracilizacija.

Tabela I
VLASAC — INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE

pol	Martin No		1.	3.	8.	9.	10.	17.	20.	46.	47.	48.	51.	52.	54.	55.	66.
Grob br.	2	(♀)	193	194	143	116*	115*	137*	120	/	/	/	40	31	/	/	/
	4/a	(♂)	190	186	152	102	123	139*	121*	/	117*	71*	42	35	/	/	104
	6	(♂)	/	/	/	101	111	/	128*	/	129*	80	46	37	/	57	/
	9	(♀)	180	180	146	97	120	131	112	/	/	/	/	/	/	/	99
	14	(♂)	185	186	143	101*	122	/	124	/	/	/	/	/	26	/	93
	17	(♂)	/	/	145	103	116	156*	122*	/	/	/	/	35	/	/	/
	18/a	(♂)	199	192	147	/	126	144	124*	/	/	/	/	/	/	/	/
	23	(♂)	/	/	/	100*	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	85
	24	(♂)	205*	/	/	/	/	/	131	/	/	/	/	/	/	/	/
	25	(♂)	204	198*	140	109*	123*	/	122	94*	/	/	/	/	25	/	/
	27	(♂)	190*	/	137*	103*	112	/	116*	/	101*	63	44	33	27	48*	/
	29	(♀)	185	148	141	95	116	140	117	90	104	66	42	32	26	51	103
	30	(♂)	177*	/	/	99*	124	/	/	/	/	/	/	/	26	/	/
	31	(♂)	188*	184*	147*	101	121	145*	123*	100*	124	74	40*	35	24	55	106
	32	(♀)	185	180	139	101	118	/	121	/	/	/	/	/	24	55	95*
	34	(♂)	198	192	135*	96	115	/	127*	/	/	/	/	/	/	/	103
	36	(♀)	186*	/	139	93	112	147	117	/	/	/	41	32	22	47*	92
	37	(♂)	198*	/	142*	/	/	/	133*	/	/	/	/	/	/	/	/
	38	(♀)	181*	/	137*	96*	117*	138*	111*	102*	114*	68	41	33	22	48*	104
	40	(♀)	195*	193*	143*	95*	118*	146*	119*	105*	121*	75*	44	36	26*	64*	96*
	41	(♂)	194	187	137	105	118*	/	118	/	/	/	/	/	/	/	116
	43	(♂)	192	/	144	104	126	141	122	106	/	/	42*	34*	26	/	/
	44	(♂)	/	/	134*	91*	109	/	116*	/	/	/	/	/	/	/	/
	45	(♂)	196	195	146	/	123*	/	124	92*	126*	79	44*	33*	28	55	/
	46	(♀)	186	181	144	103*	125	136	114	78*	/	/	42*	34*	26	/	110

(Nastavak Tab. I.)

		1.	3.	8.	9.	10.	17.	20.	46.	47.	48.	51.	52.	54.	55.	66.
47	(♀)	196	/	140*	/	/	/	128*	/	/	/	/	/	/	/	/
48	(♀)	200	194	149	98	122*	143	121	97	118*	75*	43	36	22*	54*	102
53	(?)	183	142	94	115	136	117	86*	101	/	61	41*	31*	23	44	82
55	(♂)	185*	179	143*	96	114	/	112*	99	116	72	43	36	25*	53	100
56	(♂)	207*	196*	122*	90*	101*	/	128*	/	/	62*	/	34	/	49	/
60	(♂)	194	192	149*	103	114	147	119	106*	129*	78*	38*	34*	24	55	104*
67	(♀)	186	187	137	107	122*	153*	126	86*	114*	69*	45	32*	24	52*	93
69	(♂)	188	184	136*	96	114*	/	120*	99*	/	68*	39	32	25	51*	/
69/a	(♂)	/	/	/	101	119	144	123	/	126*	73*	/	/	30*	55	116
70	(♀)	175	/	153	99	128*	/	133*	/	/	/	41	33	/	/	105
74	(♀)	/	/	136*	/	/	/	113	/	/	/	/	/	25	/	102
76	(?)	182	177	142	92	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
77	(♀)	181	173	138	93	111	133	109	96	106	64	45	31	23*	48*	/
78/a	(♂)	193*	/	154	101*	119	/	115*	110*	123	76	42	34	27	/	119
79	(♂)	193	189	141	107	120	140	122	94*	118*	67*	43	30	24*	48	104*
80/a	(♀)	183	/	134	98	/	/	122	/	/	/	37	29	/	/	93*
82	(♂)	197	185	135	97	118	149*	123*	93*	/	67	41*	29*	25*	51*	/
82/a	(♂)	193*	/	138	100	121	/	120	/	/	/	/	/	/	/	115
83	(♀)	185	/	142	97	106	132	117	100	113	66	40	30	25	48	95

* = oznaka za antropološku meru dobijenu rekonstrukcijom.

I da zaključimo, đerdapska populacija reprezentuje sponu prema Ukrajini i Bliskom istoku. Evidentno je da je subpopulacija Vlasca dala kariku u procesu determinacije taksonomske strukture mezolitskog stanovništva od Bliskog istoka do severne Afrike, uključujući evropsku i afričku obalu Sredozemnog mora¹⁸.

O analognim vezama ovakvoj interpretaciji J. Nemeskérija i L. Szatmáryja biće reči kasnije, u VIII poglavlju ovoga rada.

LEPENSKI VIR

Lepenski vir je otkriven 1965. godine, a arheološka iskopavanja su vršena sukcesivno do 1970. godine. Lepenski vir je, zapravo, ime velikog vrtloga u središtu Đerdapa, a arheološko nalazište je smešeno u jednoj maloj potkovičastoj uvali ispod strmih litica Koršo brda.

Kulturna stratigrafija Lepenskog vira ima tri sloja. Kulturi Lepenskog vira pripada stratum Proto-Lepenski vir, Lepenski vir I (a-e) i II, a neolitskoj starčevačkoj kulturi odgovara stratum Lepenski vir III (a-b). Kultura Lepenskog vira počinje oko 5800 (ili 6000) godine i traje do 4850. godine, kada je smenjuje neolitska starčevačka kultura sa trajanjem do sredine V milenijuma (Srećević, D., 1969)¹⁹.

Sa Lepenskog vira potiču skeletni ostaci 160—170 individua iz nekoliko praistorijskih epoha. Preliminarnu antropološku studiju je dao J. Nemeskéri (1969), u trenutku kada je bilo iskopano 85 skeletnih celina (na Lepenskom viru je pored tipične inhumacije upražnjavano i parcijalno i sekundarno sahranjivanje). Od pomenutih 85 pojedinaca 14 su mala deca (inf. I, II), 3 su u mladom dobu, a 68 su u zrelim godinama života. U smislu podele po polovima 32 su muškarci, 29 su žene, uz 7 neidentifikovanog pola. Međutim, samo 29 celina bilo je moguće obuhvatiti celovitom antropološkom obradom.

Na osnovu arheoloških i stratigrafskih elemenata izdvojene su dve grupe. U grupu A uključeni su najstariji antropološki nalazi (No 7/I, 7/II, 45/b i 69). U B grupu uključeni su nalazi iz ranog neolitskog sloja (Lepenski vir III — starčevačka kultura).

Karakteristike muškaraca grupe A su duga ili vrlo duga lobanja, sa srednje širokom ili širokom maksimalnom širinom. Visina lobanje je vrlo izražena. Čelo varira između srednje širokog i širokog. Lobanjska građa je izuzetno masivna. U norma vertikalis lobanje su sferoidnog, elipsoidnog ili širokog ovoidnog oblika. U norma lateralis profil je visok i razuđen. U okcipitalnom profilu je dominantan torus okcipitalis, a oblici su »široka kuća« ili »bomba«. Lice je vrlo široko ili srednje široko, paralelopipedno. Mandibula je velika, visoka i široka. Ramus je širok sa jako naboranim angulusima.

¹⁸ Celovita interpretacija o paleoantropološkoj rekonstrukciji subpopulacije Vlasca preuzeta je iz navedene publikacije mađarskih autora.

¹⁹ Datumi su obračunati sa vremenom poluraspada od 5570 godina.

Postkranijalni skelet se odlikuje čvrstinom, sa naročito izraženim hvatištima mišića i ligamenata na femurima i humerusima. Robusticitet klavikule i rebra je takođe izražen. Telesni rast se kreće između 175 i 178 cm.

Žensku lobanju iz ove grupe karakteriše (odnosi se samo na lobanju 7/I) srednja dužina i srednja širina sa izraženom visinom. Robusticitet glabellarne regije je znatno umereniji nego kod muškaraca ove grupe. Teme lobanje je u obliku visokog luka. U norma lateralis oblik je »bombast«, sa razućenom okcipitalnom površinom. Telo i ramus mandibule nisu jaki. Robusticitet postkranijalnog skeleta prelazi uobičajene seksualne razlike za ženski pol, što je znatno otežavalo određivanje samog pola. Kod ove žene je izračunat telesni rast od 163 cm.

Kranijalni volumen kod muškaraca se kreće između 1400 i 1500 mm³ (za ženske lobanje ove grupe između 1285 i 1358 mm³).

J. Nemeskéri grupu A opredeljuje u kromanjonski tip, koji je zastupljen robustnom varijantom (45/b) i gracilnom varijantom (69). Smatra da je tokom 100—120 generacija robustna varijanta usled mikroevolutivnih promena postala gracilna ili da je metizacija zbog priliva novog stanovništva dovela do pojave gracilne varijante. Izneo je pretpostavku da problem geneze najstarijih žitelja Lepenskog vira treba tražiti u grupi starih Evropljana koja se razvila iz arhetipa mlađeg paleolita ka oberkaselskoj varijanti kromanjonskog tipa, tj. da stanovništvo Lepenskog vira predstavlja robustnu oberkaselsku varijantu kromanjonskog tipa iz mlađeg paleolita.

Na tabeli II su date antropološke mere lobanja 7/I, 7/II, 45/b i 69.

Starosna grupa B je sasvim ukratko obrađena.

J. Nemeskéri ukazuje na razliku u opštem izgledu prema grupi A, uz podatak o gracilnosti građe, koja je ponekad vrlo izražena. Mada antropološke mere i indeksi grupe B nisu izneseni, antropološki nalazi su pripisani mediteranskom tipu sa robustnom i gracilnom varijantom.

Kako desetak godina posle završetka iskopavanja na Lepenskom viru nije objavljena celovita antropološka publikacija, pristupilo se obradi antropoloških nalaza prvenstveno iz starčevačkog sloja i delimično iz sloja II, koji je na prelazu lepenske i neolitske starčevačke kulture²⁰.

Za nalaze iz sloja I (a-e) može se prihvatiti preliminarna antropološka interpretacija J. Nemeskérija (1969), uz podatak koji su izneseni u publikaciji o Vlascu. Takođe su dati i podaci koje iznosi autor ovog rada (1975) o pojedinim skeletima u radu o lateralnoj osteomorfološkoj rekonstrukciji praistorijskih lobanja sa nalazišta Lepenski vir²¹.

Iz slojeva II i III Lepenskog vira uzeti su svi očuvani skeleti koji su davali podatke o svojoj tipološkoj pripadnosti. Zbog fragmentovane očuvanosti nisu uzeti u obzir skeleti koji su davali prvenstveno demografske po-

²⁰ Na pruženoj mogućnosti da antropološki obradim ovu grupu skeleta zahvalan sam prof. D. Srejšoviću.

²¹ Radom je obuhvaćeno ukupno 8 lobanja. Nadovezujući se na interpretaciju J. Nemeskérija o kromanjonskom tipu (lobanje 7/I, 7/II, 45/a i 45/b), obrađene su još četiri lobanje mediteranskog tipa. Lobanje 26 i 54/e pripadaju gracilnom varijetetu (tabla XXIII), a lobanje 45 i 54/d robustnom varijetetu (tabla XXIV). Naknadno je utvrđeno da lobanja 26 i lobanja 47 pripadaju sloju Lepenski vir I, tj. ne pripadaju neolitskom starčevačkom stanovništvu (prim. autora).

datke (pol, starost). Tako je izdvojeno 13 skeletnih celina, označenih brojevima 8, 18, 20, 32/a, 48, 50, 54/d, 54/e, 64, 68, 73, 83/a i 88.

Veći broj ovih skeleta nije imao tačno određenu kulturnu stratigrafiju u okviru nalazišta (npr., broj 18, 20, 50, 54/d, 54/e, 64 i 68), tako da je na osnovu njihove morfološke građe trebalo napraviti i jedan pokušaj u određivanju nove hronološke nivele zasnovan prvenstveno na kriterijumu antropologije u sklopu procesa neolitizacije, tj. promene i razvoja novih antropoloških tipova.

Na tabeli III dati su broj, pol, individualna starost, hronološka pripadnost u okviru stratigrafije Lepenskog vira i antropološki tip navedenih skeleta, dok je na tabeli IV dat izbor najkarakterističnijih mera lobanja i postkranijalnog skeleta.

Tabela II
LEPENSKI VIR — LOBANJSKE MERE I INDEKSI

Martin No	7/I	7/II	45/b	69
1.	180*	189	203*	195
8.	138*	143	157*	150
9.	105*	108	115*	102
17.	141*	/	156*	143
20.	125*	127	131*	124
45.	/	/	162*	148*
47.	/	/	/	116
48.	/	/	/	70
66.	108	/	/	100 mm
8/1.	76,67	75,66	77,34	76,92
17/1.	78,33	/	76,85	73,33
17/8.	102,17	/	99,36	95,33
20/1.	69,44	67,20	64,53	63,59
20/8.	90,58	88,81	83,44	82,67
9/8.	76,09	75,52	73,25	68,00
47/45.	/	/	/	78,38
48/45.	/	/	/	47,30
52/51.	/	/	73,91	72,09
Kranijalni volumen (M. 38) po Welckeru	1285	1434	1775	1528
po Lee-Pearsonu (Martin 38)	1358	/	1847	1637 mm ³

Tabela III

LEPENSKI VIR — BROJ, POL, INDIVIDUALNA STAROST, HRONOLOŠKA PRIPADNOST (ARHEOLOŠKA I ANTROPOLOŠKA) I ANTROPOLOŠKI TIP

broj	pol	individualna starost	hronologija		antropološki tip — takson
			arheološka	antropol.	
8	♀	50—60 god.	L. V. III	L. V. III/b	dugoglavi gracilni mediteranac
18	♂	30—50 god.	III (?)	III/a	lepenska varijanta mediteranskog tipa
20	♂	maturus	III (?)	II	prominentni arhaični tip zahvaćen gracilizacijom
32/a	♀	maturus	III	III/b	dugoglavi gracilni mediteranac
48	♀	do 20 god.	III/a	III/a	gracilni mediteranac
50	♂	maturus	II (?)	II	lepenska var. medi- teranskog tipa
54/d	♀	adultus	I—II (?)	II	robustni uskogglavi mediteranac
54/e	♀	adultus- maturus	I—II (?)	II	gracilni mediteranac
64	♂	maturus	?	II	lepenska var. medi- teranskog tipa
68	♀	maturus- senilis	?	II	robustni mediteranac
73	♂	45—60 god.	III	III/a	vrlo robustan mediteranac
83/a	♀	60—70 god.	III	III/a	mediteranac
88	♀	40—50 god.	III	III/b	gracilni mediteranac

Tabela IV
LEPENSKI VIR — LOBANJSKE I SKELETNE MERE

Skelet №		8	18	20	32/a	48	50	54/d	54/e	64	68	73	83/a	88
Martin № lobanja	1.	186	172*	190	181	174	173	179	196	194	187	191	185*	186
	8.	134	138*	122	136	145	149	133	139	148	141	140	139	129
	9.	92	92*	92*	96	91	104*	92	95	100	95	104	89	97
	17.	140*	144*	150	133			142			150*	155*		
	20.	110	122*	116	116	101		115		126	123	126	112	115
	45.			122	126						130*	132*		
	48.			67	67							73		
	51.	37		40	40		40		35	37	38	42		
	52.	31		32	33				29	32	30	36		
	54.			22	25							26		
	55.			57	56							50		
	66.	95		104*	91	91	106	97	92	110*		95*	90*	94
	1.	430*		380	370*							452*	400*	
femur	8.	83		90	80							98	82	
	19.	41		46	40							46	41	
	20.	136		146	131							148	136	
	1.	314	290*						270			340		
humerus	7.	62	70						60			80		
	1.	359						349				389	355	
tibija	1.		228									255		
radijus	1.											273		
ulna	1.													

U obrađenoj grupi predneolitskih i neolitskih skeleta, pored mediteranca u opštem morfološkom smislu, izdvojen je dugoglavi gracilni mediteranac, robustni uskoglavi mediteranac (paleomediteranac), lepenska varijanta mediteranskog tipa i jedan prominentni arhaični (poznopaleolitski) tip zahvaćen gracilizacijom.

Robustni mediteranac (tabla XXV) odlikuje se srednje dugom ili dugom lobanjom, osrednje visine i osrednje širine. Okciput je relativno podignut, sa naglašenom protuberancijom. Lobanjska baza je podignuta i ukošena. Mastoidni nastavci su kratki i široki. Glabela i nadočni lukovi su raz-

vijeni. Čelo je nisko i ravno i naglo prelazi u lobanjski svod, koji je relativno dug. Mandibula je jake građe, sa širokim ramusom. U facijalnoj projekciji posmatrano, lice je usko ili srednje široko, sa gotovo redovno uskim čelom. Očne duplje su četvrtaste i oštih ivica, najčešće horizontalno postavljene. Nosna duplja je širokog oblika i nisko je postavljena. Zigomatična širina varira od srednje do jako široke. U vertikalnoj projekciji oblici lobanjskih kalota se kreću između romboid-ovoida, tipičnog ovoida i birsoida. Temporalna širina je vrlo mala, tako da povinuća nadočnih lukova posebno dolaze do izražaja. U okcipitalnoj projekciji oblici se kreću od visokog potkovičastog do niskog kućastog, sa naglašenim parietalnim torusima.

Građa postkranijalnog skeleta se kreće između umerenog i naglašesnog robusticiteta.

Ovaj antropološki tip sa Lepenskog vira, na prvom mestu zbog vrlo uske temporalne širine, četvrtastih i horizontalno postavljenih orbita, jakih i visoko podignutih mastoideusa i robusticiteta dugih kostiju, mogao bi delimično da se pripiše i paleomediteranskom tipu. Međutim, mali broj nalaza unekoliko osporava ovakvu interpretaciju.

Lobanje broj 47, 54/d, 68 i 73 pripadaju ovom robustnom uskoglavom mediteranskom (ili paleomediteranskom) antropološkom tipu.

Mediteranac u opštem morfološkom smislu se odlikuje osrednje dugom lobanjom, na kojoj su nadočni lukovi slabo razvijeni. Čelo je nisko i ravno i blago prelazi u dugačak i ravan lobanjski svod. Okciput je neznatno izražen i delimično ukošen. Mastoideusi su mali i kratki. Mandibula je osrednje jačine, sa kratkim i ukošenim ramusom. Facijalna struktura je lake građe, sa uskim čelom (drugih elemenata nema zbog fragmentovane očuvanosti). Romboid je tipičan oblik lobanjske kalote. U okcipitalnoj ravni lobanja ima potkovičast oblik, na kom su samo neznatno primetni mastoidni nastavci.

Građa postkranijalnog skeleta je na samom prelazu između gracilne i robustne.

Ovom antropomorfološkom tipu najviše odgovara lobanja br. 83/a.

Dugoglavi gracilni mediteranac Lepenskog vira (tabla XXVI) odlikuje se prvenstveno dugom lobanjom i u celini gracilnom građom. Kod pojedinih pripadnika ovoga tipa zapaža se da gracilizacija nije obuhvatila ceo skelet (npr., na lobanji 32/a, tabla XXVII, a struktura donjeg dela lica se odlikuje robusticitetom).

U okviru ove grupe gracilnih mediteranaca izdvaja se jedna podgrupa sa vrlo visokim i brahikranim lobanjama (br. 64, 50, 18). Po svojim osnovnim lobanjskim dijametrima koji pokazuju brahikrani indeks, mogu se smatrati najstarijim brahikranim lobanjama na Lepenskom viru. Upravo zbog toga su i nazvane »lepenskom varijantom mediteranskog tipa«.

Najstarija lobanja iz ove grupe mediteranaca je lobanja br. 26 iz sloja Lepenski vir I, tako da se od nje, pa nadalje kroz slojeve II, III/a i III/b može posmatrati grananje unutra ove grupe. Ali, prethodno iznosimo antropomorfološke karakteristike varijeteta.

Kod gracilnog dugoglavog mediteranca lobanje su redovno duge, niske ili srednje visoke (ređe). Čelo je nisko i više ili manje ukošeno. Lobanjski svod je dug i najčešće ravan. Glabela i nadočni lukovi su slabo razvijeni.

Mastoideusi su vrlo mali i tanki. Mandibula je relativno jake građe u odnosu na strukturu lica. Ramus mandibule je obično kratak i širok, a položaj mu varira od gotovo uspravnog do ukošenog. Maksila je očuvana samo kod lobanje 32/a — visoka je i delomično prognata. U facijalnoj ravni posmatrano, lice ima oblik trapeza, sa širom stranom na nadočnim lukovima. Očne duplje su velike i ovalne. Nosna duplja leži visoko u odnosu na maksilu. Mandibula se ističe u strukturi reljefa lica. Oblik lobanjskih kalota varira između romboida i ovoida. Za okcipitalnu projekciju je karakterističan širok kućast oblik, sa manje ili više naglašenim parietalnim torusima.

Kod postkranijalnog skeleta je karakteristična izrazito gracilna građa svih kostiju.

Skeleti iz grobova br. 54/e, 48, 8, 32/a i 88 su najtipičniji predstavnici ove varijante mediteranskog tipa.

Druga varijanta ovog gracilnog mediteranskog tipa uslovno je nazvana lepenskom varijantom zbog izrazite brahikranosti lobanja, što znači da je proces brahikranizacije na Lepenskom viru već započeo. Njeni najizrazitiji predstavnici su lobanje br. 64 (tabla XXVIII), 50 i 18. Antropomorfološke karakteristike su srednje duga, vrlo visoka i široka lobanja, sa visokim i neznatno ukošenim čelom. Lobanjski svod je kratak i gotovo kružnog oblika, sve do okcipta; češće je vrlo reljefan. Na lobanji br. 50 linija zatiljka je gotovo vertikalna. Mastoideusi su niski ali vrlo široki. Mandibula je srednje jačine, ali sa naglašenim naborima na angulusima. U facijalnoj projekciji posmatrano, lice je u gornjoj zoni moralo biti široko zbog širokog čela (donji delovi nisu očuvani). Nadočni lukovi su ravno postavljeni, a kod lobanje br. 64 su najjače razvijeni. Širina mandibule je dominantna. Oblik lobanjskih kalota varira između birsoida i romboida širokog čela. Za sve lobanje je karakteristična potkovičasta forma u okcipitalnoj projekciji.

Građa postkranijalnog skeleta nije ujednačena. Kreće se od gracilne do građe naglašenog robusticiteta (npr., br. 64). Ako bi se izvršila podela unutar ove varijante mediteranskog stanovništva Lepenskog vira, onda bi se mogla izdvojiti jedna viša robustna grupa. Njoj bi po postkranijalnom skeletu i nekim elementima na lobanji najviše odgovarala individua označena brojem 64. Međutim, kako je ona najstarija u celoj ovoj grupi (pripada sloju II), može se smatrati da je upravo zbog toga manje zahvaćena procesom gracilizacije, te da zbog toga nije čist robustni predstavnik.

Pored ove četiri opisane grupe mediteranskog predneolitskog i neolitskog stanovništva i kromanjonskog tipa koji je J. Nemeskéri vezao za najstarije žitelje Lepenskog vira (Proto Lepenski vir i Lepenski vir I), izdvaja se i šesti antropomorfološki tip — prominentni arhaični tip zahvaćen gracilizacijom (skelet br. 20 — tabla XXIX), koji je, najverovatnije, poslednji izdanak za sada nepoznatog poznopaleolitskog varijeteta sa Lepenskog vira. Na osnovu arheološke stratigrafije mesto ovog skeleta u sloju III nije sasvim pouzdano. Posle izvršene antropološke obrade i determinacije verovatnija je njegova pripadnost sloju II, ili čak najmlađim horizontima sloja I.

Ova karakteristična lobanja iz groba br. 20 ima naglašenu dužinu i nisko je modelovana (sa niskim licem i niskim okciputom). Lobanjski svod je dug i lučan, a na zadnjem delu zabačen prema okcipitalnoj regiji, koja ima izražen reljef. Očne duplje su četvrtaste, oštih ivica i horizontalno su

postavljene. Lice u celini je vrlo reljefno i nisko. Maksila je niske visine, ali naglašene širine. Mandibula je osrednje jake građe sa dugim, širokim i blago ukošenim ramusom. Obradak je izbočen. Mastoideusi su srednje jaki i dugi. U facijalnoj projekciji čelo ima usku temporalnu širinu, sa niskim polazištem. Glabelarna regija je umereno naglašena. Zbog svoje širine mandibula daje licu pravougaoni oblik. Lobanjskoj kaloti je najbliži oblik izduženog ovoida. U okcipitalnoj projekciji ova lobanja ima oblik visoke bombe sa dominantnim mastoideusima u liniji osnove.

U celini, ova lobanja je gracilne građe i tankih preseka kostiju, ali celom svojom profilacijom ima arhaični izgled. Postkranijalni skelet je više gracilan nego robustan.

Dopuna arheološki nepouzdanе stratigrafije pomoću antropoloških kriterija odnosi se na većinu obuhvaćenih skeleta ove grupe predneolitskog i neolitskog stanovništva Lepenskog vira. Rezultat te dopune je dat na tabeli III²².

PADINA

Padina je locirana kod ulaza u Gornju klisuru Đerdapa. Arheološka ispitivanja su vođena od 1968. do 1970. godine. Kulturna stratigrafija prais-torijskog doba se deli na četiri perioda — A, B, C i D. Period A pripada poznom mezolitu, period B ranom neolitu sa Starčevo-Criş keramikom, pe-riod C pripada poznoj nenolitskoj fazi sa sporadičnim nalazima keramike grupe Kostolac i Coţofeni, a period D je paralelan ranom gvozdenom dobu Basarabi, Gomolava i Bosut-tipa (Jovanović, V., 1968, 1969).

Sa Padine potiču skeletni ostaci 37 individua, koje je antropološki obradio i publikovao S. Živanović (1975). Izbor karakterističnih mera i indeksa lobanja i postkranijalnog skeleta dat je na tabeli V i VI, a grafičke ilustracije su priložene na tabeli XXX.

U celini posmatrano, ova antropološka serija je okarakterisana dolihokranijom i hiperdolihokranijom. Lice je široko ili lepten tipa, kamekranij orbita, širokog ili leptorinog nosa i leptoprozopne forme gornjeg dela lica. Supraorbitalni lukovi su jake građe, ređe osrednje. Glabela ima srednju veličinu. Frontalni tuberi su mali. Okcipitalni torus je osrednje razvijen. Protuberantia occipitalis externa se ne odvaja od torusa. Mastoidni nastavci temporalnih kostiju su simetrični i osrednje razvijeni. Zigomatične kosti su srednje veličine sa malim nastavcima. Znakova prognatizma nema. Mandibula je srednje jačine, vrlo široka, sa često uspravnim ramusom. Mentalna protuberancija je uvek prominentna. Na svim lobanjama se zapaža »primitivna struktura«.

Gracilizacija se najviše manifestuje u građi postkranijalnog skeleta, s tim što je kod ženskih skeleta mnoga izraženija nego kod muških. Zapaža

²² Kriterijum dopune je zasnovan prvenstveno na pojedinačnom celokupnom antropološkom izgledu skeleta u korelaciji sa najslabijim nalazom za koji postoji pouzdana pripadnost određenom sloju, ali isto tako i uz uvažavanje najverovatnijih razvojnih formi nastalih mikroevo-lutivnim promenama.

se mnogo veća individualna varijabilnost gornjih ekstremiteta oba pola nego što je to slučaj sa donjim ekstremitetima.

Tabela V
PADINA — INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE

Martin No	18/a (♀)	25 (♀)	26 (♂)
1.	190	193	189
8.	133	144	135
9.	/	/	101
45.	/	/	120
47.	/	/	108
48.	/	/	65
51.	/	/	40
52.	/	/	23
54.	/	/	24
55.	/	/	54
69.	/	/	108 mm
79.	/	/	110°

Tabela VI
PADINA — INDIVIDUALNE SKELETNE MERE

Mera skelet 1 (♂)	1/a (♂)	2 (♂)	3 (♂)	4 (♂)	6 (♀)	12 (♂)	30 (♀)
dužina humerusa maksimalna	/	/	361	/	/	/	/
dužina radijusa fiziološka	/	/	280	/	256	/	/
dužina ulne	/	/	266	/	242	/	/
dužina femura	/	/	495	476	/	/	415 mm
kolodijafizni ugao femura	/	138°	117°	117°	128°	/	123° 108°
sagitalni dijametar femura	32,5	32	37	35	31	30	36 28 mm
transverzalni dijametar tela femura	29	28	27	36	21	26	37 25
dužina tibije	/	356	485	410	357	/	422 /

Po Pearsonovoj formuli izračunato, skelet No 1 ima najniži muški rast — 163 cm, a najviši muški rast je izračunat kod skeleta No 2 — 185 cm. Samo kod jednog ženskog skeleta izračunati telesni rast inzosi 152 cm.

Od patoloških tragova konstatovane su hronične ciste na mandibulama, exostosis, taloženje osteofita na kičmenim pršljenovima i rahitis.

Zaključno, po S. Živanoviću, lobanje sa Padine su primitivne forme sa većim brojem kromanjonskih karakteristika, dok dinarske crte preovladavaju

u strukturi lica. Iznosi mišljenje J. Nemeskérija²³ da lobanje sa Lepenskog vira najverovatnije pripadaju oberkaselskom tipu dinarske rase, s tim što bi nalaze sa Padine zbog svojih karakteristika trebalo pripisati proto-dinarskom tipu, tj. »protodinarskoj grupi koja se najverovatnije razvila iz kromanjanskog stabla podunavskih oblasti«.

HAJDUČKA VODENICA

Nalazište Hajdučke vodenice, kao i prethodna tri nalazišta sa jugoslovenske strane, locirano je uz samu obalu Dunava, između Malog i Velikog kazana Đerdapa. Iskopavanja antropološkog materijala obavljena su između 1976. i 1969. godine. U smislu hronološke interpretacije arheoloških nalaza postojalo je nekoliko mišljenja (Jovanović, B., 1971, 1972). Za antropološke nalaze je utvrđeno da pripadaju epohi starijeg gvozdenog doba i kulturi Lepenskog vira (Živanović, S., 1976).

Antropološke nalaze je 1974. godine obradio i hronološki razdvoio S. Živanović (1976). Iz oba pomenuta perioda potiču 34 slabo očuvana skeleta. Za skelete br. 7, 8, 13, 19, 20 i 20/a je utvrdio da »nesumnjivo odgovaraju padinskoj podgrupi proto-dinarske rasne grupe, koja je na više mesta nađena na području Đerdapa«. Za ostale nalaze (iz starijeg gvozdenog doba) isti autor je, oslanjajući se na zastarelu interpretaciju A. Weisbacha²⁴, utvrdio »da su veoma slični sa pojedinim ilirskim lobanjama iz Bosne i Hercegovine«. I dalje, »podaci kojima raspolažemo su nažalost toliko oskudni da se tačna rasna pripadnost ne može utvrditi, ali se najverovatnije radi o jednoj praistorijskoj populaciji mlađeg datuma, najverovatnije ilirskog porekla«²⁵. O ovoj interpretaciji će biti još govora u poglavlju VII — Gvozdeno doba.

Šest skeleta sa Hajdučke vodenice, koji su pripisani đerdapskoj antropološkoj seriji, izvađeni su u vrlo fragmentovanom stanju, tako da nije mogla biti izmerena nijedna od važnijih antropoloških mera, izuzimajući obime i prečnike pojedinih dugih kostiju. Zajedničke karakteristike ovih skeleta su izražena hvatišta mišića i u celini masivna građa postkranijalnog skeleta. Na

²³ Detaljnom obradom navedenog rada J. Nemeskérija: *The Inhabitants of Lepenski Vir*, u: Srejić, D., Lepenski Vir, Thames and Hudson, London 1972, 190—204), autor ovoga rada je utvrdio da se dinarska rasa niti pominje niti uopšte vezuje za populaciju sa Lepenskog vira, tako da se ovakva interpretacija S. Živanovića ne može prihvatiti.

²⁴ A. Weisbach je u dva maha pisao o glasinčkim, tj. ilirskim lobanjama: *Prehistorijske lubanje sa Glasinca*, GZM VII, 1895, i sa L. Gluck, *Crania Bosniaca*, GZM XIII, 1901. Antropološka građa u ovim radovima netačno je i tendenciozno interpretirana, što je dokazano nedavno obavljenom arheološkom i antropološkom revizijom nalaza sa Glasinca (Čović, B. — Mikić, Z., *Praistorijske lobanje iz grobova glasinčkog područja*, Godišnjak XI/9 Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 1973; Schwidetzky, I. — Mikić, Z., *Die Illyrer des Glasinac*, HOMO, 26. Band, 3 Heft).

²⁵ S obzirom da je izdvojeno centralno ilirsko područje (Čović, B., *O izvorima za istoriju Autarijata*, Godišnjak V/3 Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 1967), malo je verovatno da bi na osnovu antropološke sličnosti nalazi gvozdenog doba Đerdapa mogli po svom poreklu da se vežu za ilirsko područje Bosne i Hercegovine (prim. autora).

lobanjama su uočeni jaki i simetrično postavljeni mastoidni nastavci. Mandibule su robustne, sa izraženim bradnim ispučenjem itd.

Pored stepena mineralizacije kostiju, što je bio jedan kriterijum za hronološko razdvajanje skeleta unutar serije sa Hajdučke vodenice, drugi kriterijum je zasnovan na »abraziji griznih površina karakterističnih za padinsku rasnu grupu«.

Potrebno je još dopuniti da su skeleti pripisani đerdapskoj seriji bili visoki između 161 cm i 174 cm (po Pearsonovoj empirijskoj formuli). Četiri individue su bile muškog pola, jedna ženskog, a kod jedne nije bilo dovoljno očuvanih elemenata za određivanje pola.

Predneolitski (ili neolitski) stanovnici Hajdučke vodenice (nađeno je ukupno 6 skeleta) živeli su najviše do uzrasta maturus. Na njihovim kostima su prisutne reumatične promene (egzostoze na kičmenim pršljenovima). Grizne površine zuba su jako abradirane. Nađeni su znaci paradontopatije, ali bez prisustva zubnog karijesa.

U okviru đerdapske serije poznomezolitско-protoneolitskog perioda sreću se najstariji grobovi na teritoriji Jugoslavije. Svi stariji antropološki nalazi pouzdanog datuma nađeni su unutar kulturnih slojeva, tako da ne predstavljaju ostatak tipičnog sahranjivanja. Ali, ova činjenica je najverovatnije rezultat stanja istraživanja, jer je pokopavanje pokojnika upražnjavano već u mlađem paleolitu.

U protoneolitskim slojevima đerdapskih nalazišta, redovno u okviru naselja, sreće se nekoliko načina sahranjivanja. Inhumacija je praktikovana u najvećem broju slučajeva. Parcijalno ili sekundarno sahranjivanje je takođe prisutno, s tim što su se u ranijim fazama sahranjivale samo lobanje ili mandibule, a u kasnijim i pojedini delovi postkranijalnog skeleta. Na Vlascu je spaljivanje pokojnika poznato od najranijeg perioda (Vlasac I). Praktikovano je i posipanje pokojnika okerom, koje je konstatovano na Ikoani, Kladovskoj skeli i Vlascu. Na Vlascu je od 116 individua 15 posuto okerom u predelu glave i grudi. Pored nabrojanih slučajeva, doduše vrlo retko, praktikovano je i posipanje pokojnika ribljim zubima (Srećević, D., 1979).

S obzirom da je đerdapska antropološka serija obrađena od nalazišta do nalazišta različitim metodološkim principima, potrebno je ukratko osvrnuti se i na te metodološke principe i interpretacije. Tako obradu antropoloških ostataka sa Padine i Hajdučke vodenice (S. Živanović) karakteriše morfološki princip. Zbog toga nisu dobijeni rezultati o stratigrafskom razdvajanju skeletnih celina i antropoloških tipova, konkretno na Padini (arheološka stratigrafija ima četiri praistorijska sloja). Sama interpretacija ove grupe nalaza kao »protodinarske rasne grupe koja se najverovatnije razvila iz kromanjonskog stabla podunavskih oblasti« izvan je svih kriterijuma i saznanja savremene paleo i fizičke antropologije, tako da je dalje nije potrebno navoditi.

Mali broj antropoloških mera i ilustracija o nalazima sa Padine nije dovoljan da osvetli celovit antropološki profil ove grupe praistorijskih žitelja Đerdapa. Lobanja br. 26 svojim antropomorfološkim karakteristikama ne uklapa se u kromanjonski tip, kako ga je imenovao S. Živanović (1975). To je naročito vidno u lateralnoj projekciji — zatiljak je izvučen i visoko podignut, sa dugom i ukošenom lobanjskom bazom i, takođe, dugim i blago lučnim lobanjskim svodom podignutim prema okciputu. Linija čela je niska i blago ukošena. Lice je nisko modelovano i reljefno, sa jakom mandibulom itd. (Ova lobanja je grafički ilustrovana na tabli XXX, uz lobanju br. 6, koja pripada drugom tipu.) Njeno najverovatnije opredeljenje treba tražiti u grupi starog evropskog stanovništva, ili možda potvrđuje postojanje još jednog poznopaleolitskog tipa ljudi (pored kromanjanskog) na Padini.

Nalazi sa Hajdučke vodenice, koje je takođe obradio S. Živanović, zbog loše očuvanosti mogu se samo okvirno posmatrati. Pregledno su prikazani u kataloškom delu rada.

Tipološka interpretacija J. Nemeskérija i L. Szatmárija o antropološkim nalazima sa Vlasca može se prihvatiti u osnovi. Međutim, ostaje nedovoljno jasno na osnovu čega je zasnovana tvrdnja o migraciji arhaičnog A-1 varijeteta, s tim da je varijetet A-2 rezultat intenziviranja tog etničkog kontakta. Obavljene i prikazane paleoserološke analize²⁶ ne mogu se prihvatiti kao jedini dokaz ovakvoj interpretaciji.

Protoneolitske skelete sa Lepenskog vira preliminarno je publikovao J. Nemeskéri (1969, 1972). Svrstao ih je u grupu A, a neolitske skelete je svrstao u starosnu grupu B. Skelete neolitske pripadnosti iz slojeva III/a i III/b, uz one sa nesigurnim datovanjem, obradio je Ž. Mikić²⁷.

Poteškoća u antropološkoj rekonstrukciji na Lepenskom viru, kao i na drugim nalazištima u Đerdapu, sastoji se u činjenici da su samo pojedine ličnosti, a ne svi žitelji, sahranjene u sklopu samog naselja. Nekropola ostalih stanovnika nije nađena ni uz jedno naselje. Ostaje mogućnost da je većina stanovnika sahranjena na nekom drugom mestu ili da uopšte nije sahranjena u klasičnom smislu. Međutim, nalazište Lepenski vir, kako brojem grobova iz svih stratuma tako i dužinom trajanja pojedinih faza življenja u njemu, dalo je najpotpunije antropološke podatke o mikroevolutivnim promenama na relaciji mezolit — neolit, koje bi trebalo posmatrati u sklopu mikroevolutivnih promena (najverovatnije uslovljene mutacije).

Potrebno je osvrnuti se na »tekovine neolitske revolucije« koje su u osnovi izmenile život ljudi. Kako saopštava D. Srećević (1979), stanovnici đerdapskog protoneolitskog perioda živeli su u mikroekološkim naseljima. U krugu od svega desetak kilometara, od obale reke do planinskih površi, na relativno maloj površini ekonomske eksploatacije ljudi iz naselja obezbeđivali su sve što im je potrebno za život. U tom sklopu je, najverovatnije, došlo i do društvene podele zasnovane na specijalizaciji u privređivanju. Poslovima selekcionisanja ili kultivacije nisu se bavili svi članovi zajednice, ali je zato cela zajednica od toga imala koristi. »Nije još poznato koje su

²⁶ Jedno poglavlje u antropološkoj monografiji o Vlascu obuhvata paleoserološke analize. Autor je I. Lengyel (Laboratory examination of the Vlasac human bone finds — Laboratorijska ispitivanja ljudskih kostiju sa Vlasca, str. 261—284).

²⁷ Rezultati obrade su prikazani u kataloškom delu o Lepenskom viru.

se vrste žitarica odgajivale u mlađoj etapi kulture Lepenskog vira i u kojoj meri. Prvi uspesi na planu pripitomljavanja životinja i kultivacije cerealija svakako su jedno vreme ostali u ritualnom kontekstu ili su bili pod strogom kontrolom zajednice. Činjenica je da su pripitomljavanje i selekcionisanje rezultirali na ekonomskom planu kada umetnost i religija dostižu svoj najviši uspon.« S druge strane, znači, u osnovi se menja odnos čoveka prema prirodi, koji je morao usloviti i određene bioantropološke promene stanovništva.

U sklopu cele antropološke serije Đerdapa nisu nađeni tragovi hipoplastičnih promena na zubima, što se povezuje sa činjenicom da nije bilo izgladnjivanja i poremećaja u metabolizmu ljudi zbog neredovne i nepravilne ishrane, što je pak bio slučaj u starijim periodima isključivo lovačkog načina života.

Sa antropološkog stanovišta posmatrano, stratum Lepenski vir II je od najvećeg značaja, mada je njegovo trajanje dugo oko stotinjak godina — između 4950. i 4850. godine po C¹⁴ datumima. Kromanjonski tip sa oba varijeteta ne nastavlja svoju egzistenciju posle ovog sloja. Isti je slučaj sa poznopaleolitskim varijetetom zahvaćenim gracilizacijom. Zbog malog broja nalaza nije sasvim jasno da li je robustni uskoglavni mediteranac sa pojedinim paleomediteranskim karakteristikama pouzdano egzistirao u slojevima starijim od Lepenskog vira II. U slojevima mlađim od ovoga, uključujući i Lepenski vir II, počinje jedno antropotipološko grananje koje po savremenoj antropološkoj nomenklaturi odgovara mediteranskoj osnovi. Naime, od sloja Lepenski vir II počinje egzistencija novih antropoloških tipova koji nisu bili prisutni u protoneolitskoj kulturi Lepenskog vira. Tako, pored mediteranaca u opštem morfološkom smislu i pomenutog robustnog uskoglavog mediteranca, gracilni mediteranac se grana u dva pravca. Jedan je obeležen dugoglavim tipom, a drugi kratkim i visokim lobanjama nazvan lepenskom varijantom mediteranskog tipa (videti shemu procesa neolitizacije na Lepenskom viru). On je nosilac procesa brahikranizacije, dok je proces gracilizacije dokumentovan starijim nalazima (npr. skeletima br. 20 i 26). Sasvim je verovatno da u ovom grananju mediteranskih tipova u ranoneolitskim slojevima zbog raznih mogućnosti ukrštanja treba računati sa još većim brojem varijeteta.

Mikroevolutivni mutacioni proces koji je na Lepenskom viru mogao započeti već krajem mlađeg dela klasične faze (Lepenski vir I), jer se odnos čoveka prema sredini u kojoj je živio počeo već tada menjati, završen je u potpunosti početkom ranoneolitskog sloja (III/a). Sasvim je izvesno da su novonastali tipovi, za razliku od onih koji nisu više bili stimulisani za dalju egzistenciju (ili su to samo delimično bili), postali nosioci kulture čiji su oni direktan proizvod u bioantropološkom smislu, ali ne i njen uzrok nastanka.

Podatak o Đerdapu kao jednom od centara neolitizacije u opštem smislu, daje nov pokazatelj da fenomen neolitizacije treba posmatrati u užim okvirima, u odgovarajućim regijama, a ne da ga treba vezivati za centre od kojih je zavisio dalji tok neolitizacije na velikim okolnim prostranstvima. Proizilazi da je neolitizacija rezultat kontinuiranog razvoja, a hronološke razlike u pojedinim regijama su rezultat raznorodne uslovljenosti. Sigurno je da će nova istraživanja obelodaniti i druge centre neolitizacije, tj. uslovljene mutacije, pored Bliskog istoka i Đerdapa.

I zaključno, iz ukupne građe i svih izloženih interpretacija o đerdapskoj antropološkoj seriji jasno se vidi da njeno genetsko polazište treba tražiti u trouglu poznopaleolitskog stanovništva između Palestine, srednje Evrope (Brno-Předmost) i Ukrajine i Krima²⁸.

BIBLIOGRAFIJA

- Jovanović, B. (1968): *Elements of the Early Neolithic Architecture in the Iron Gate Gorge and their Functions*. Archeologia Jugoslavica, IX, Beograd.
- Jovanović, B. (1969): *Chronological Frames of the Iron Gate Group of the Early Neolithic Period*. Archeologia Jugoslavica, X, Beograd.
- Jovanović, B. (1972): *The Autochthonous and the Migrational Components of the Early Neolithic in the Iron Gates*. Balcanica, 3, Beograd.
- Mikić, Ž. (1975): *Lateralna osteomorfološka rekonstrukcija praistorijskih lobanja sa nalazišta Lepenski vir*. Godišnjak XIV/12 Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.
- Nemeskéri, J. (1969): *Stanovništvo Lepenskog vira*, u: Srejović, D.: Lepenski vir. Srpska književna zadruga, Beograd.
- Nemeskéri, J. (1972): *The Inhabitants of Lepenski vir*, u: Srejović, D.: Lepenski vir, Thames and Hudson, London.
- Nemeskéri, J. — Szatmári, L. (1978): *Vlasac — mezolitsko naselje u Đerdapu*. II/IV — Antropologija, Posebno izdanje SANU, DXII/5, Beograd.
- Srejović, D. (1969): *Lepenski vir — Nova praistorijska kultura u Podunavlju*. Srpska književna zadruga, Beograd.
- Srejović, D. — Letica, Z. (1971): *Epipaleolitska naselja na Vlascu*. Starinar, N. S. XXII, Beograd.
- Srejović, D. (1979): *Protoneolit — Kultura Lepenskog vira*. Praistorija jugoslovenskih zemalja, Knj. II — neolitsko doba, Sarajevo.
- Živanović, S. (1975): *A note on the anthropological characteristics of the Padina population*. Zeitschrift für Morph. Anthropologie, 66 — 2, Stuttgart.
- Živanović, S. (1976): *Ostaci ljudskih skeleta iz praistorijskog nalazišta na Hajdučkoj vodenici*. Starinar, N. S. XXVI (1975), Beograd.

²⁸ Posle revizije navedenih analogija J. Nemeskérija o nalazima sa Vlasci i Lepenskog vira, došao sam do podataka da se široka oblast počevši od severne Afrike, može suziti u navedeni »trougao«, o čemu će detaljnije biti reči u VIII poglavlju o analogijama sa susednim oblastima.

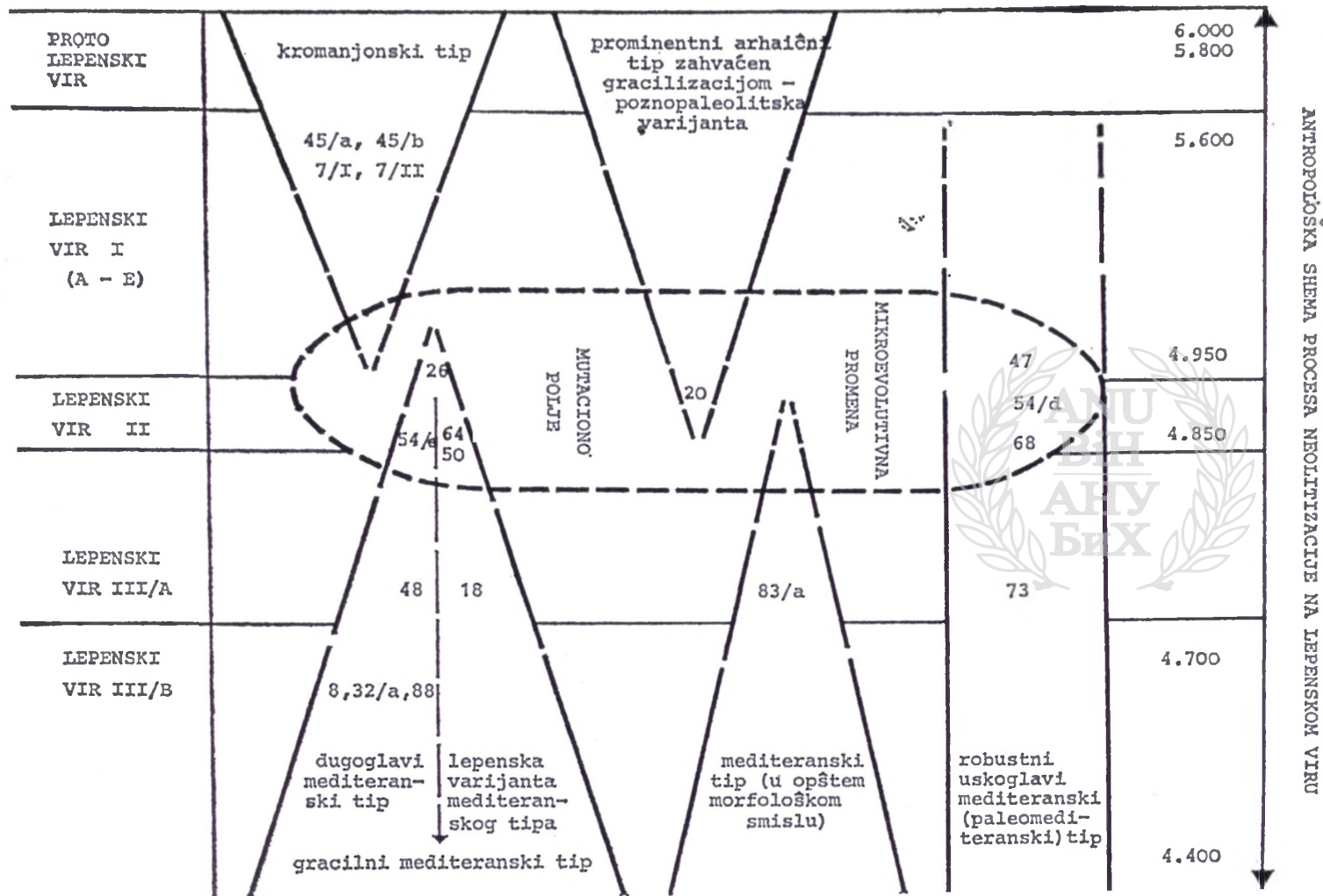

Tabla XI

V L A S A C

Vlasac tip A₁

Lobanja No 55 (♀)

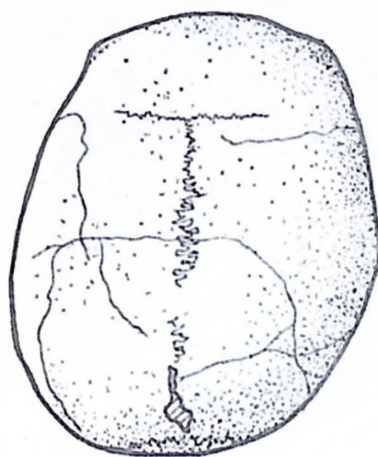
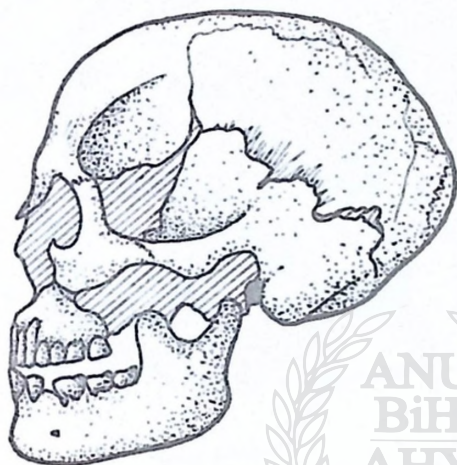
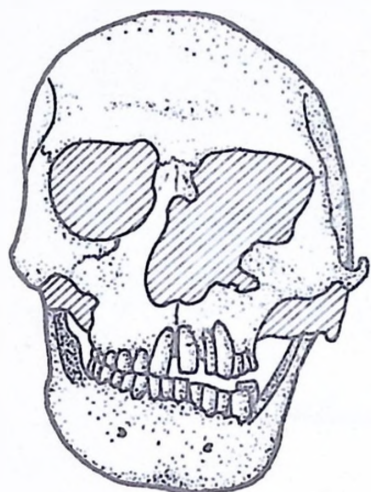
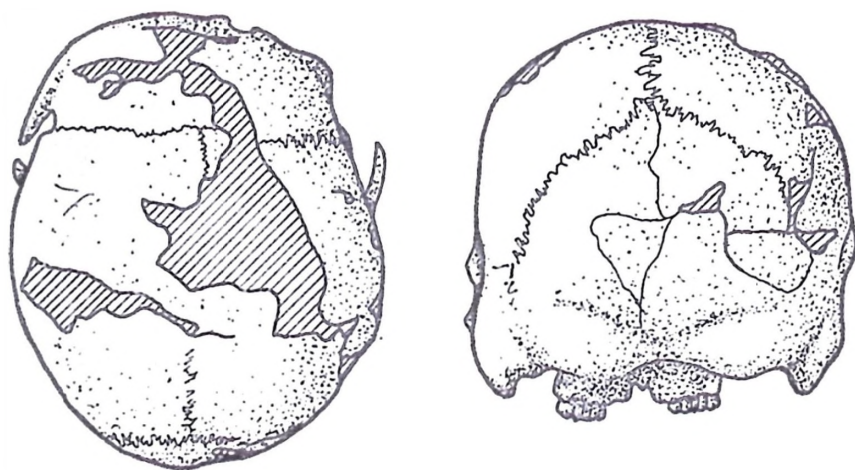
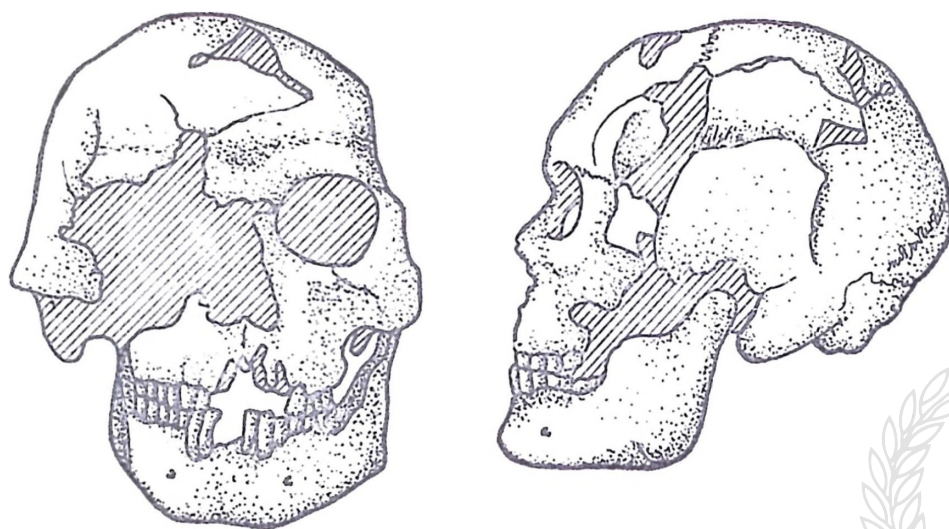

Tabla XII

V L A S A C

Vlasac tip A₁

Lobanja No 78/a (♂)

0

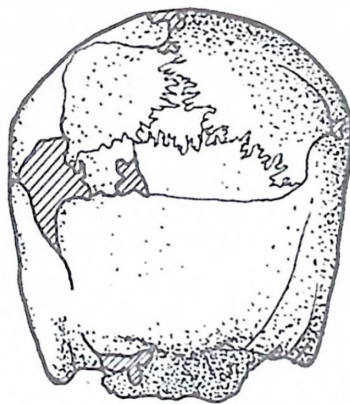
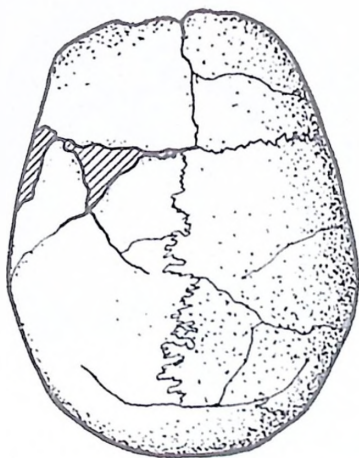
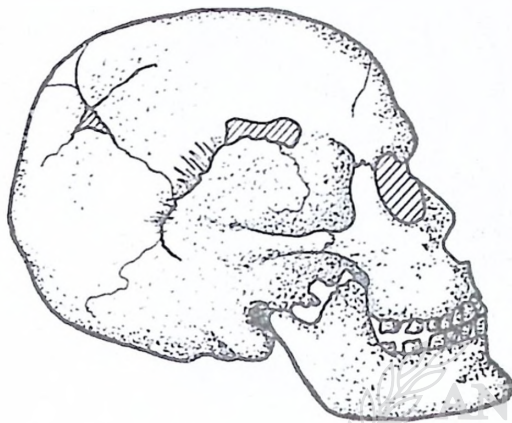
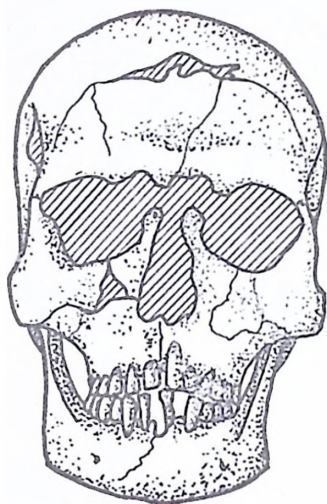
15

Tabla XIII

V L A S A C

Vlasac tip A₂

Lobanja No 36 (♀)

0

15

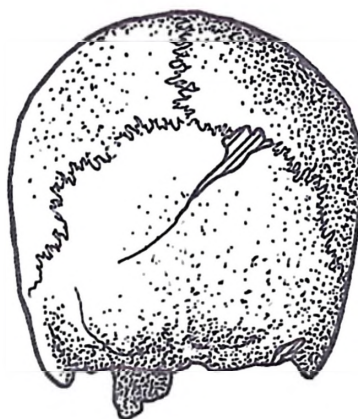
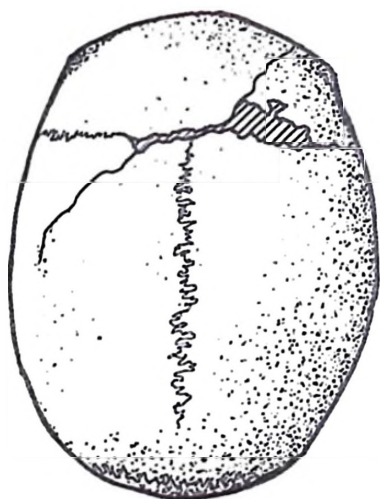
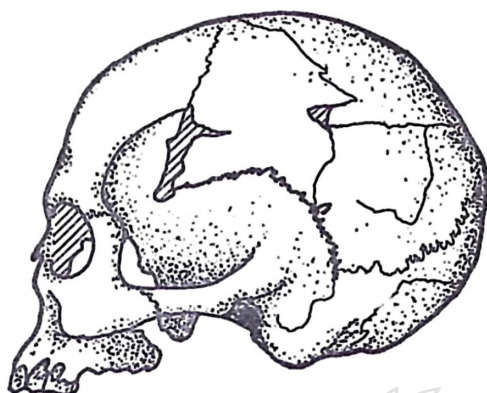
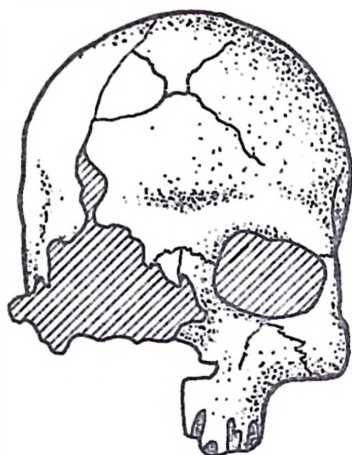

Tabla XIV

V L A S A C

Vlasac tip A₂

Lobanja No 79 (♂)

0

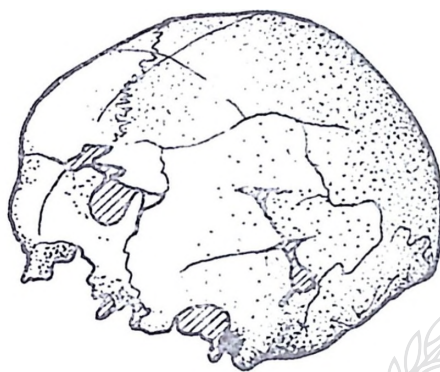
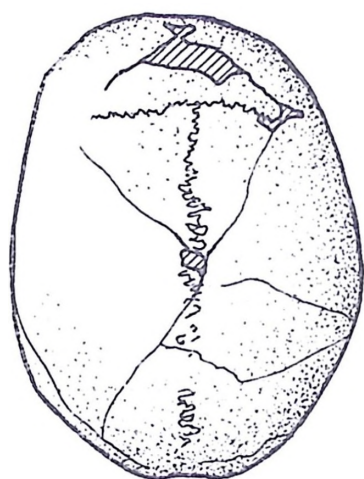
15

Tabla XV

V L A S A C

Vlasac tip B₁

Lobanja No 32 (♀)

0

15

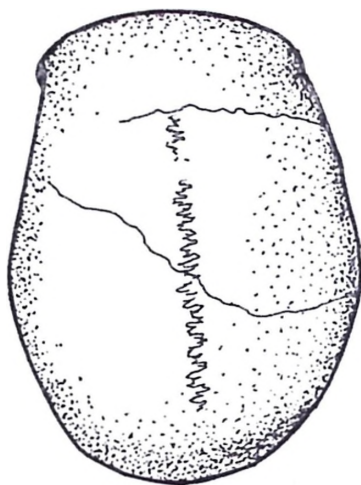

TABLA XVI

V L A S A C

Vlasac tip B₁

Lobanja No 34 (♂)

0

15

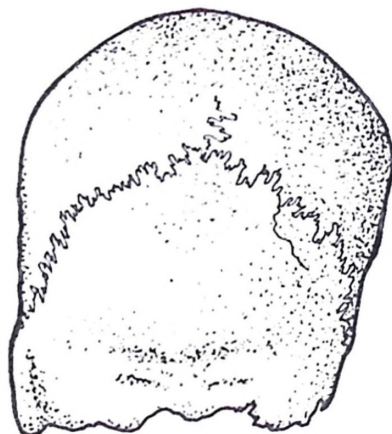
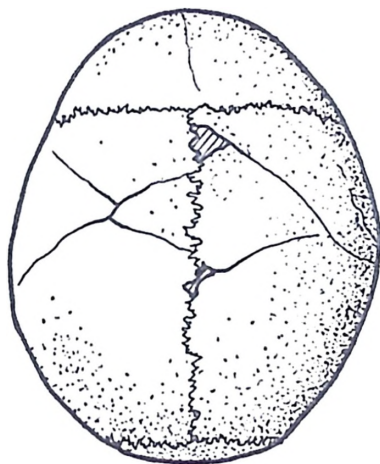

Tabla XVII

V L A S A C

Vlasac tip B₂

Lobanja No 14 (♂)

0

15

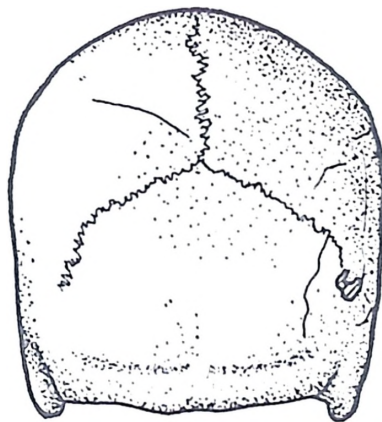
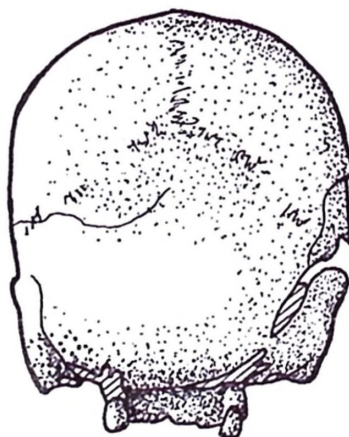
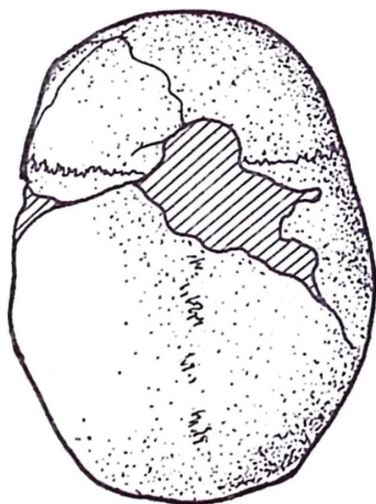
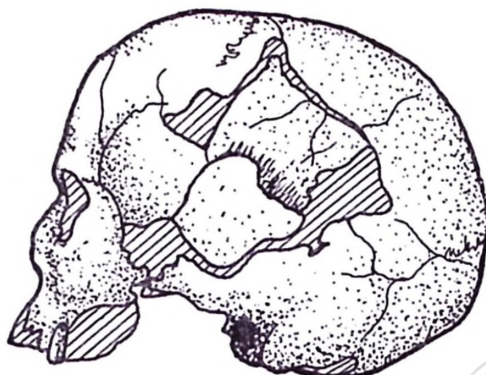
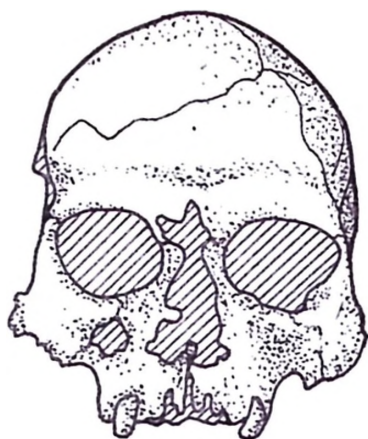

Tabla XVIII

V L A S A C

Vlasac tip B₂

Lobanja No 69 (♂)

0

15

Tabla XIX

V L A S A C

Vlasac tip B₂

Lobanja No 77 (♀)

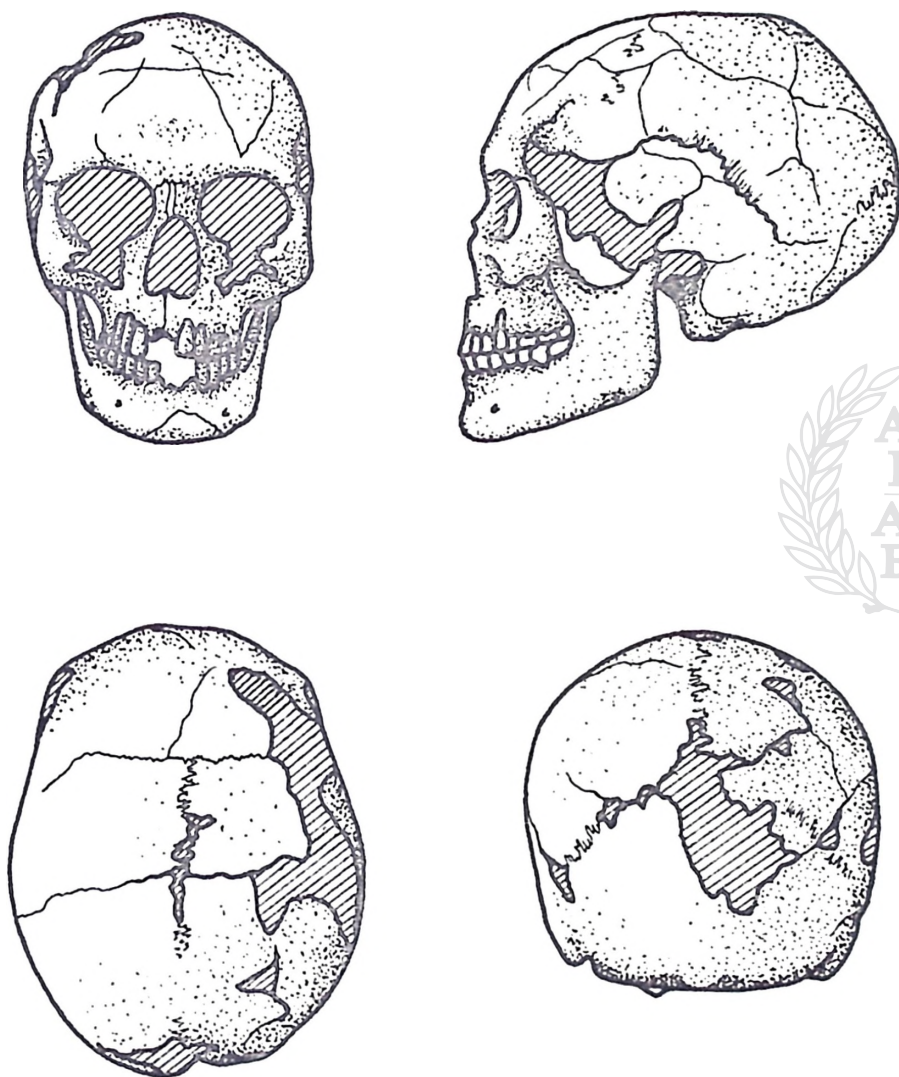
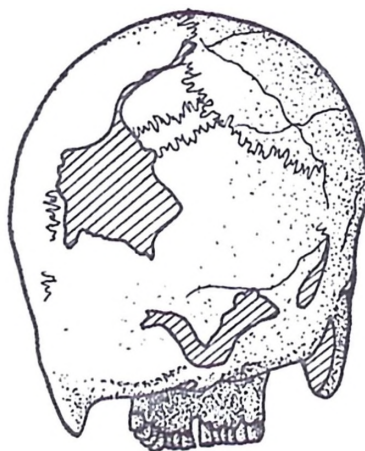
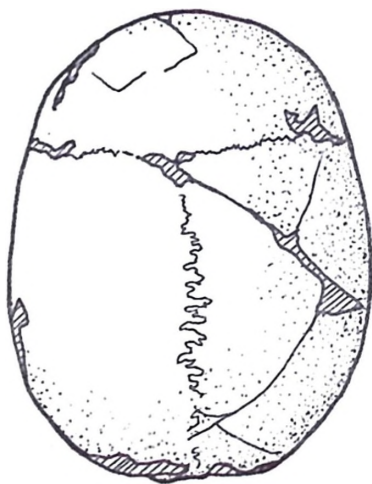
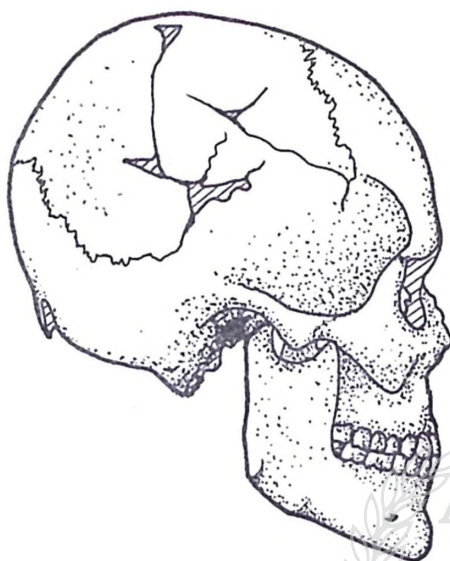
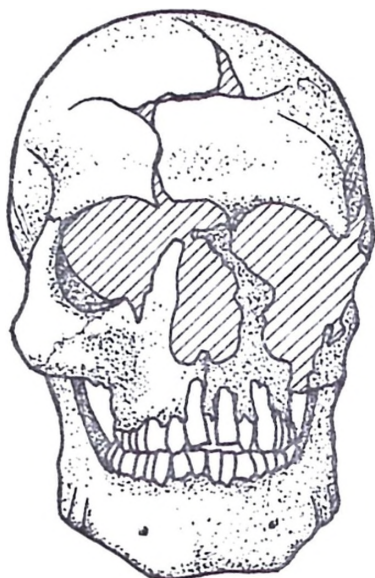

Tabla XX

V L A S A C

Vlasac tip AB

Lobanja No 31 (♂)

0

15

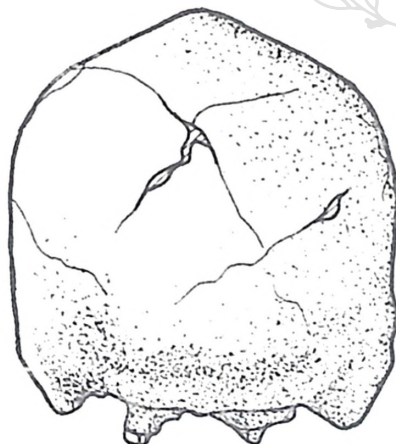
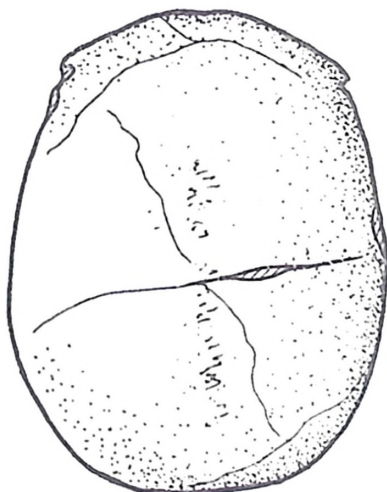
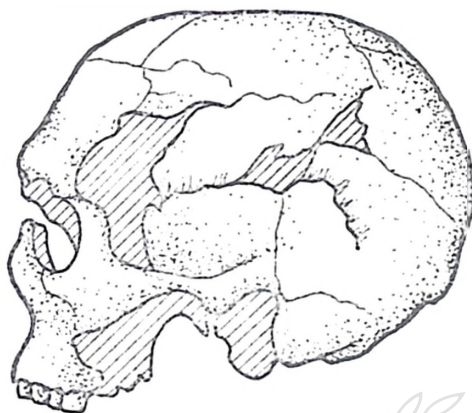
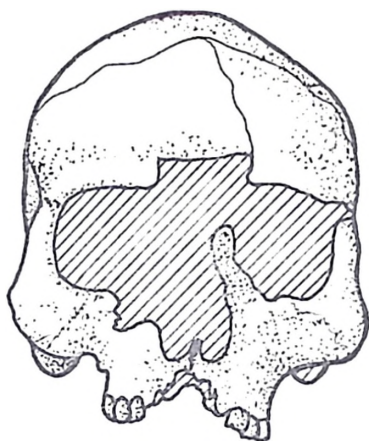

Tabla XXI

V L A S A C

Vlasac tip AB

Lobanja No 43 (♂)

0

15

Tabla XXII

V L A S A C

Vlasac tip AB

Lobanja No 83 (♀)

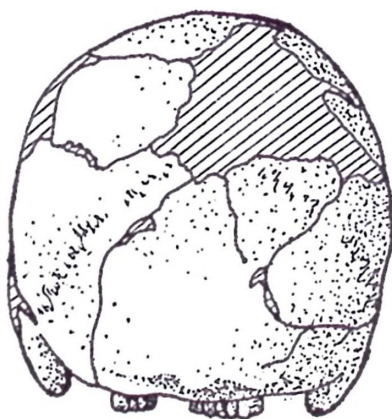
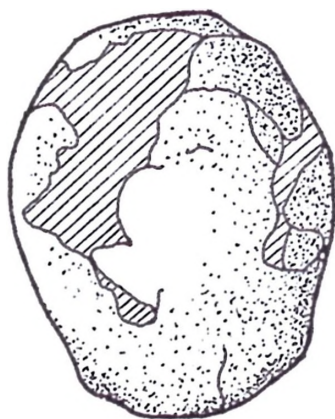
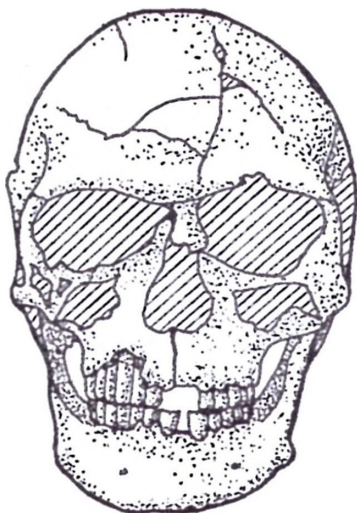
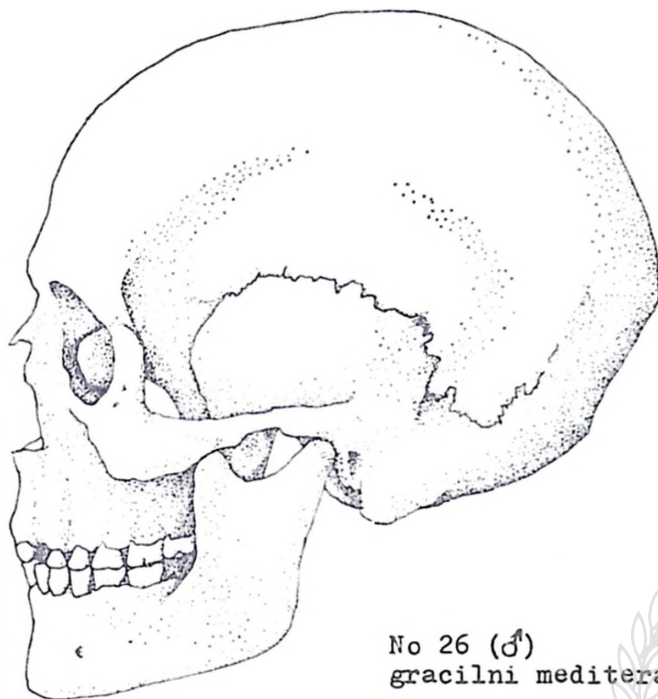
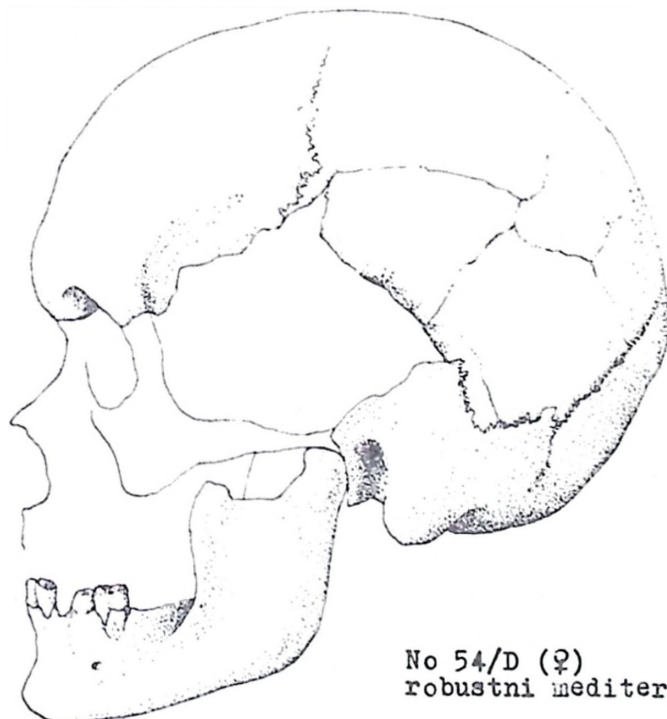

Tabla XXIII
LEPENSKI VIR

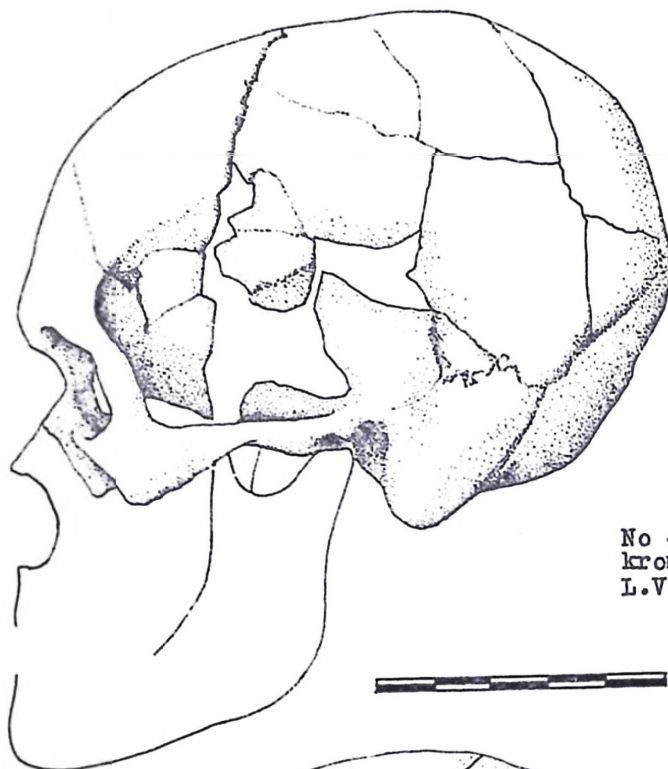

No 26 (♂)
gracilni mediteranac

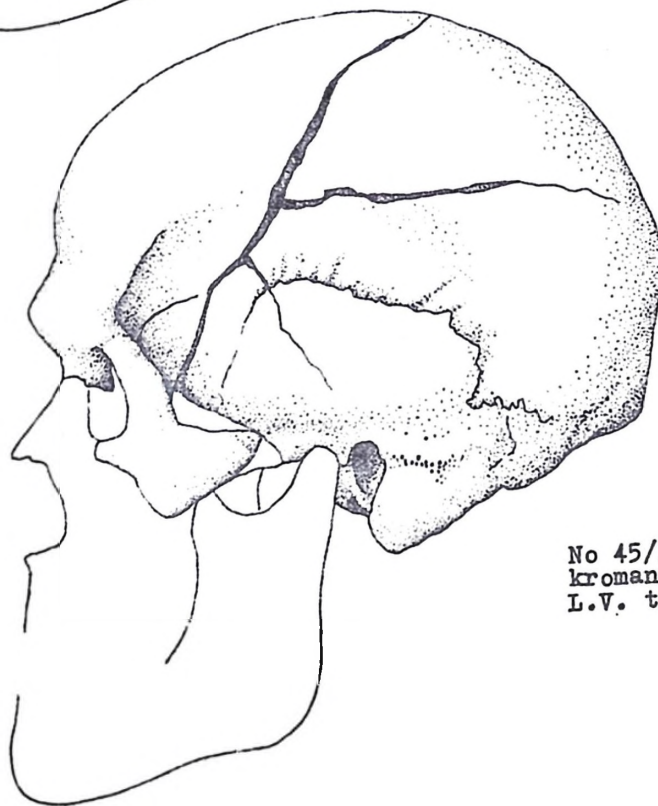

No 54/D (♀)
robustni mediteranac

Tabla XXIV
LEPENSKI VIR

No 45/A (♂)
kromanjonac
L.V. tip "A"

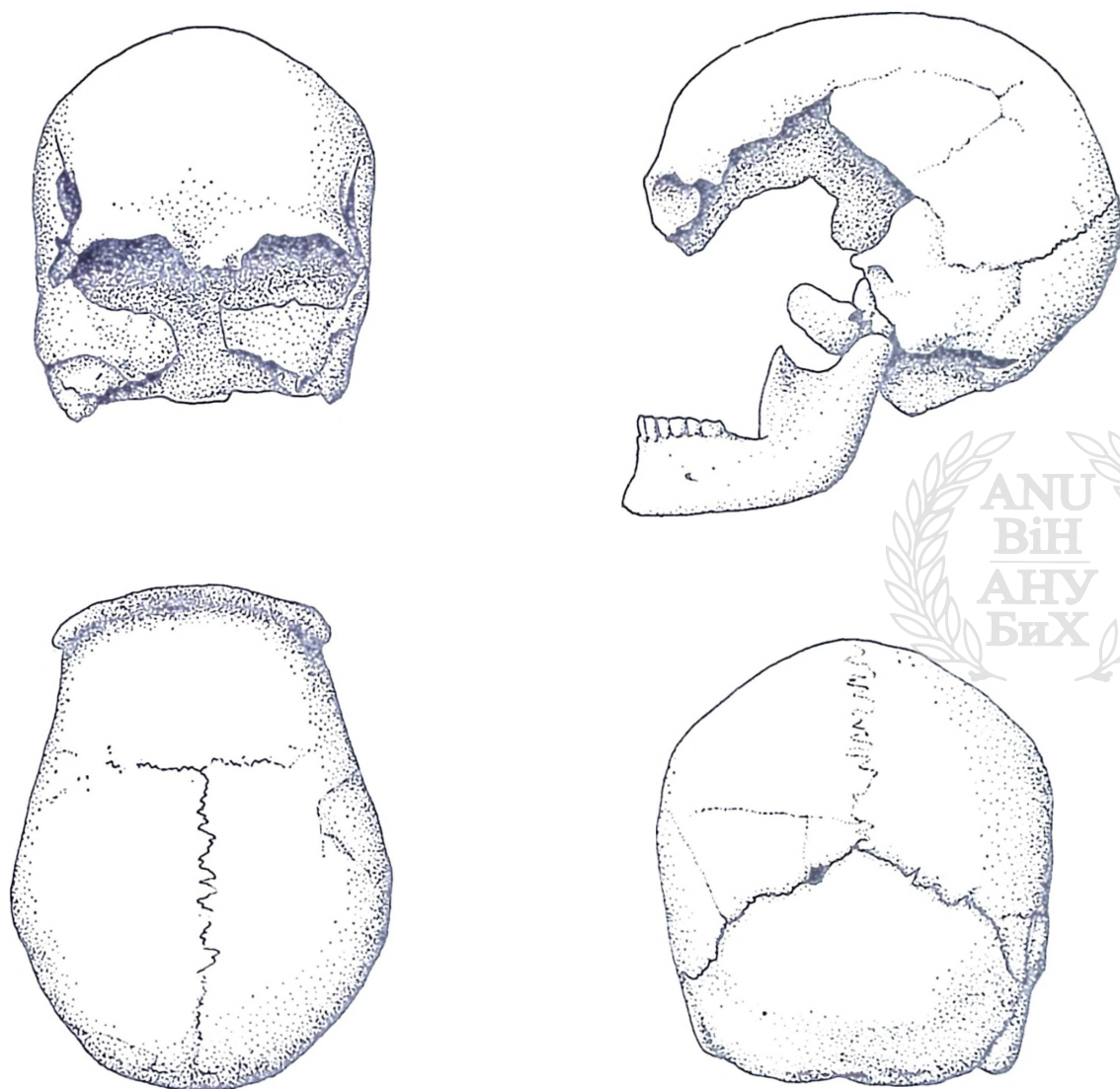

No 45/B (♂)
kromanjonac
L.V. tip "A"

Tabla XXV
L E P E N S K I V I R

Lobanja No 54/D (♀) - robustni uskoglavi mediteranac

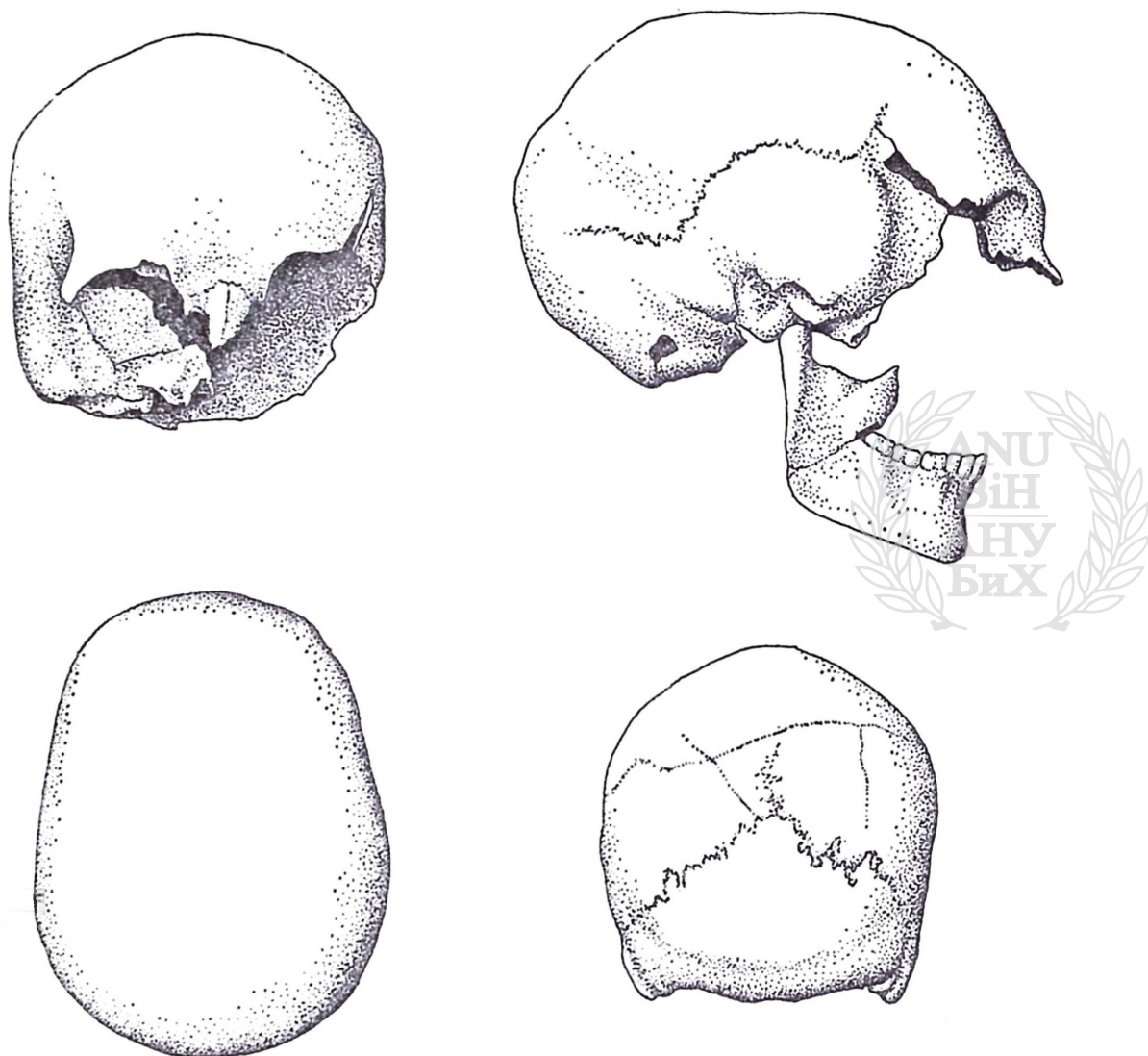

0 15

Tabla XXVI

LEPENSKI VIR

Lobanja No 8 (♀) - gracilni mediteranac (sa uskom, dugom i niskom lobanjom)

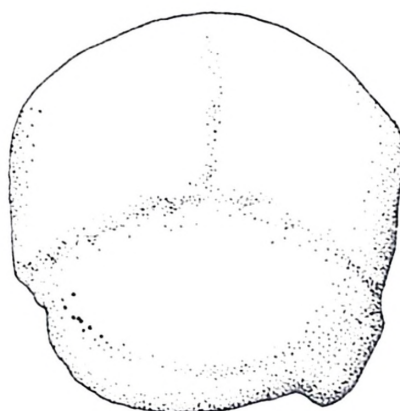
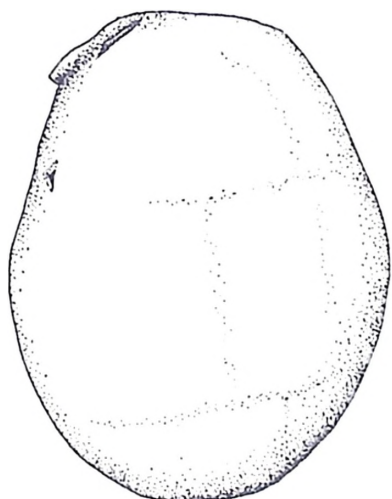
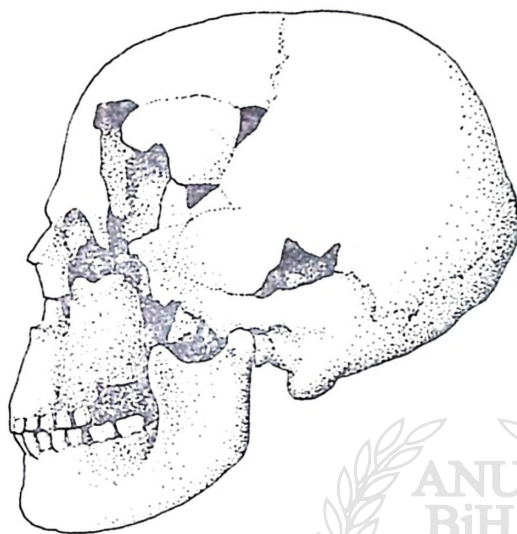
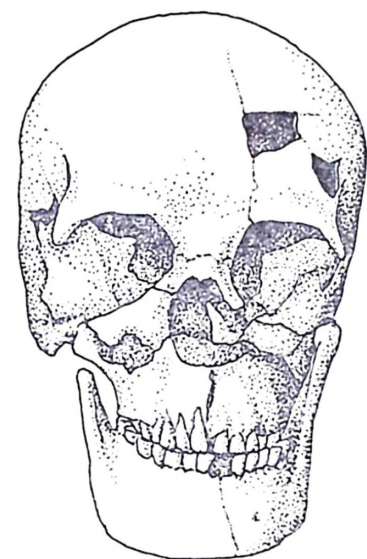
0

15

Tabla XXVII

LEPENSKI VIR

Lobanja No 32/A (♀) - delimično gracilizivan mediteranac

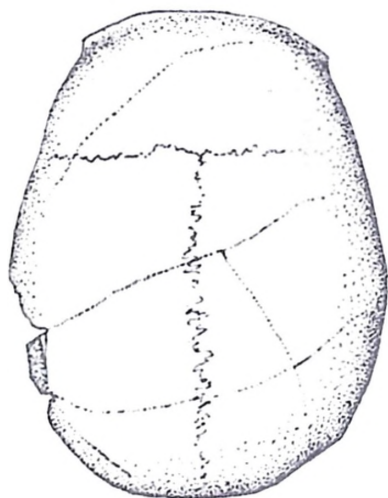
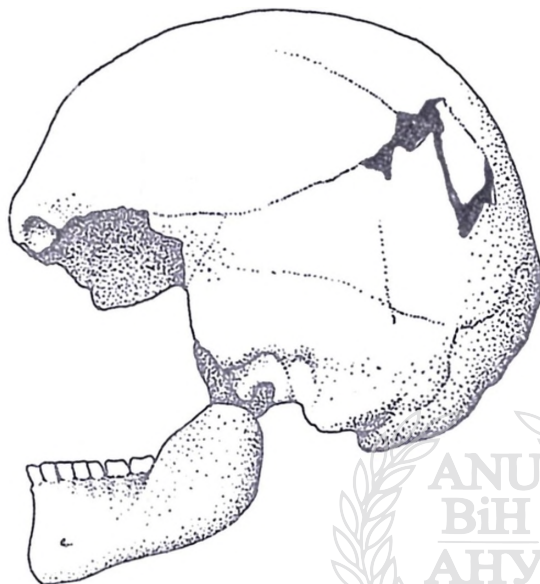
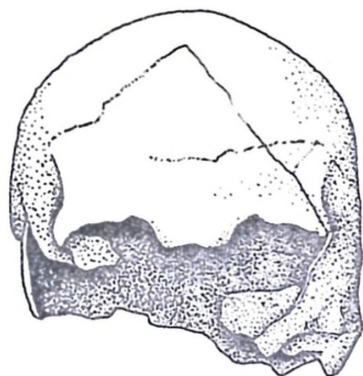
0

15

Tabla XXVIII

LEPENSKI VIR

Lobanja No 64(♂) - lepenska varijanta mediteranskog tipa
(sa visokom, širokom i kratkom lobanjom)

0

15

Tabla XXIX
L E P E N S K I V I R

Lobanja No 20 (♂) - poznopaleolitska varijanta
zahvaćena gracilizacijom

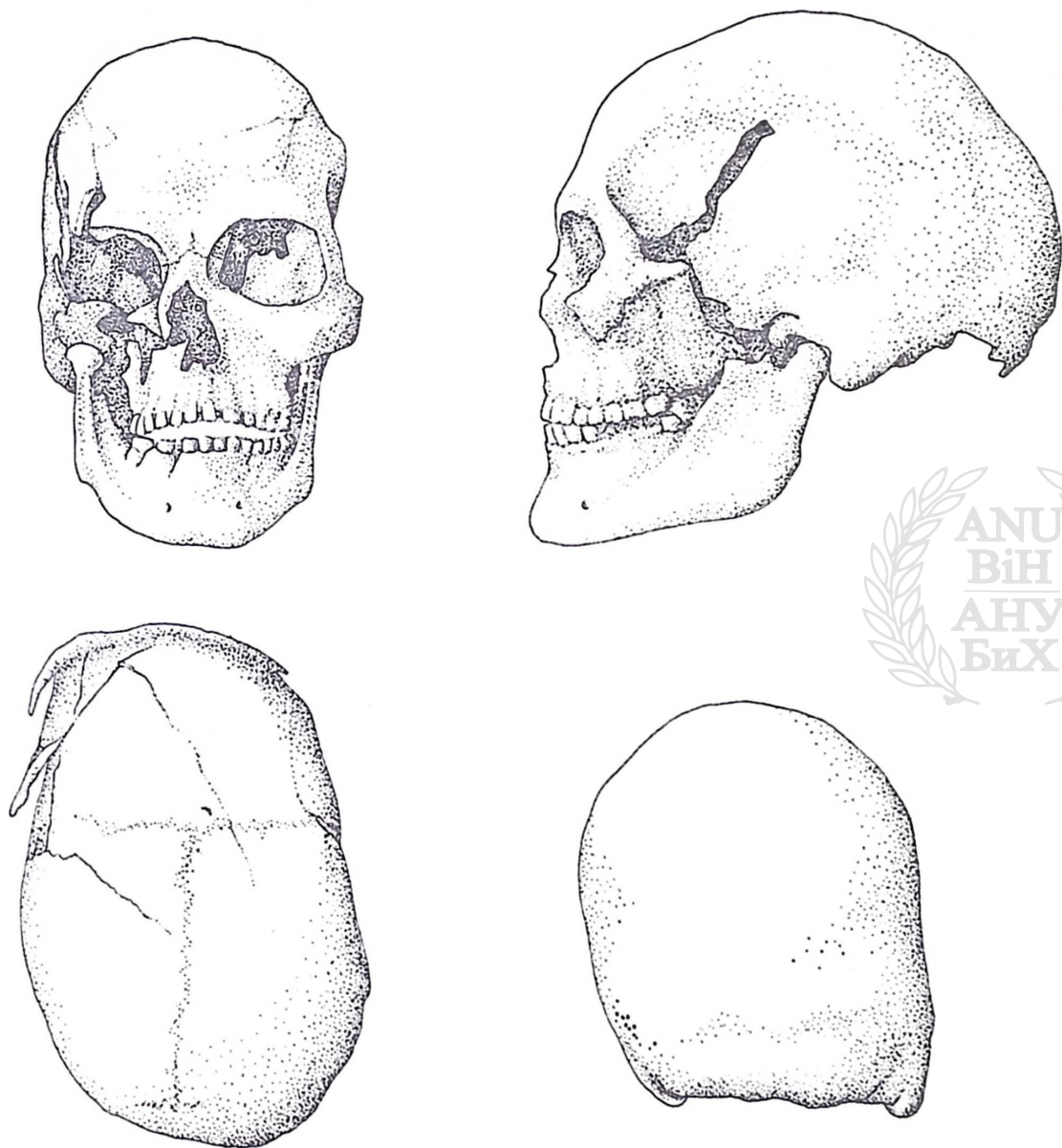
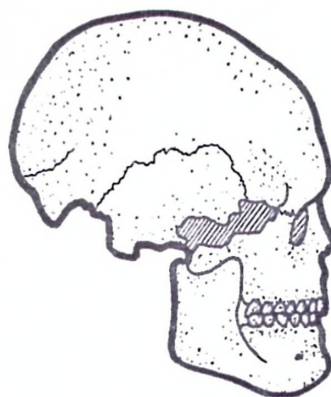
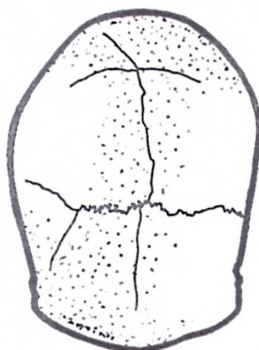
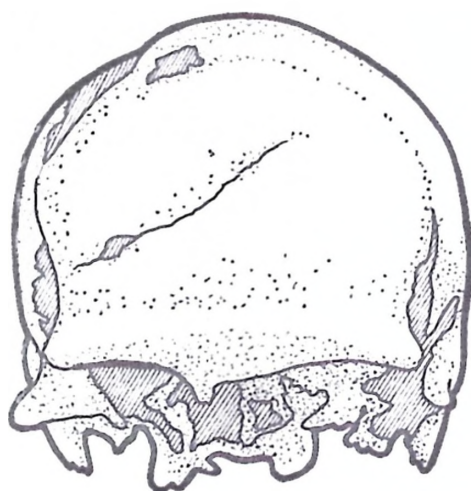

Tabla XXX

P A D I N A

Lobanja br.26

Lobanja br. 6

III. STARIJI I SREDNJI NEOLIT

*U Praistoriji jugoslavenskih zemalja*²⁹ neolitsko doba je podeljeno na pet kulturno-geografskih celina: centralnobalkansku zonu, Körös-grupu, severnu zonu, prelaznu zonu i jadransku zonu. Svaka od ovih pet celina ima i svoju unutrašnju hronološku podelu na stariji, srednji i mlađi neolit.

U južnom delu centralnobalkanskog kompleksa u periodu starijeg i srednjeg neolita izdvojene su dve kulturne grupe: Anzabegovo-Vršnik i porodična grupa. Za severni deo ovog kompleksa u periodu starijeg i srednjeg neolita karakteristična je starčevačka kultura (prema M. Garašaninu).

Körös-grupa, rasprostranjena u vojvođanskoj ravnici, u mlađem neolitu nije nastavila svoju egzistenciju — smenila ju je dominacija potiske grupe (prema B. Brukneru).

Za rani neolit u centralnoj i zapadnoj zoni severne Jugoslavije karakteristična je široko rasprostranjena starčevačka kultura (prema S. Dimitrijeviću).

Neolit prelazne zone obuhvata tri geografske regije: centralnu Bosnu, južnu Metohiju i Ohridsko jezero sa južnom Pelagonijom. Stariji neolit centralne Bosne karakteriše starčevačko-impreso kulturna grupa, a srednji neolit kakanjska kulturna grupa (prema A. Bencu).

Jadranska zona obuhvata priobalni pojas sa odgovarajućim zaleđem i jadranska ostrva. Stariji neolit karakteriše inpresso-kultura, a srednji neolit kultura tipa Danilo-Smilčić (prema Š. Batoviću).

Nalazišta sa očuvanim i antropološki obrađenim skeletnim ostacima ljudi biće data kataloškim redosledom prema nabrojanim kulturno-geografskim celinama ranog i srednjeg neolita na teritoriji Jugoslavije.

KATALOŠKI PREGLED NALAZA

ANZABEGOVO

Neolitsko nalazište Anzabegovo leži u Ovčem polju u centralnoj Makedoniji. Arheološkim iskopavanjima vršenim 1969. i 1970. godine otkriveni su ostaci 34 individue iz svih neolitskih slojeva zajedno (Nemeskéri, J. — Lengyel, I., 1976). Nastarijem neolitu sa egejskom tradicijom datiranom između 6100. i 5900. godine stare ere (Anza I), pripadaju ostaci 24 individue.

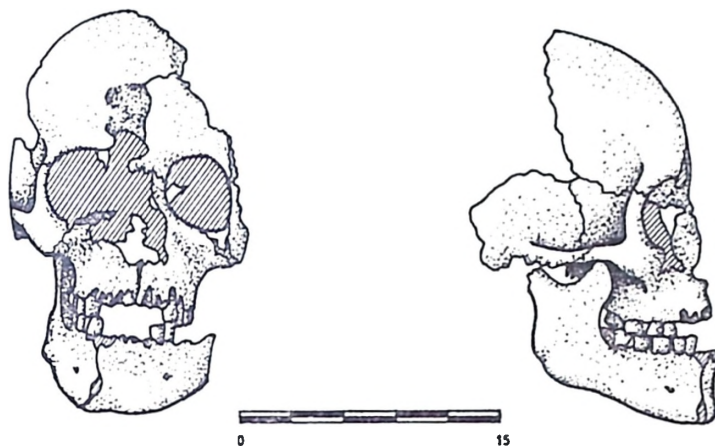
²⁹ Podela je prihvaćena prema koncepciji i sadržaju *Praistorije jugoslavenskih zemalja*, Sarajevo 1979. Detaljne geografske i hronološke granice se mogu videti u navedenom izdanju (Sveska II — Neolitsko doba).

Starčevačkom sloju (Anza II—III, između 5800. i 5300. godine stare ere) pripadaju ostaci 9 individua, a ranoj vinčanskoj kulturi (Anza IV, između 5200. i 5000. godine stare ere)³⁰ pripada antropološki nalaz samo jedne individue (skelet br. 12). Proizlazi da starijem i srednjem neolitu pripadaju ostaci 33 individue. Njihov redni broj, stratigrafski položaj, pol i uzrast su sledeći:

1. Anza II—III, dečji skelet star između 14 i 16 godina;
2. Anza III, dečji skelet star između 6 i 8 godina;
3. Anza II—III, fragmentovan muški skelet star između 59 i 68 god.;
4. Anza II—III, dečji skelet star između 4 i 6 godina;
5. Anza I, dojenče u uzrastu oko 4 meseca;
6. Anza I, fragmentovan ženski skelet star između 20 i 24 god. (grafički prikaz na sl. 3, merni podaci na tabeli VII);
7. Anza I, fragmentovan ženski skelet star između 36 i 40 god. (grafički prikaz na tabli XXXI, merni podaci na tabeli VII);
8. Anza I, fragmentovan ženski skelet star između 21 i 22 god.;
9. Anza I, dojenče u uzrastu oko 4 meseca;
10. Anza Ib, dečji skelet star između 7 i 14 godina;
11. Anza Ib, dečji skelet star između 11 i 14 godina;
12. Anza III, sasvim fragmentovani ostaci odrasle individue;
13. Anza III, fragmentovan ženski skelet star između 23 i 39 god.;
14. Anza II—III, fragmentovan ženski skelet star između 15 i 22 god.;
15. Anza II—III, fragmentovan ženski skelet star između 23 i 39 god.;
16. Anza I, delovi postkranijalnog skeleta odrasle individue;
17. Anza I, fragmentovan ženski skelet star između 26 i 30 godina;
18. Anza I, dečji skelet star između 6 i 7 godina;
19. Anza I, dečji skelet star između 4 i 5 godina;
20. Anza I, dečji skelet star između 7 i 8 godina;
21. Anza I, fragmenti postkranijalnog skeleta odrasle individue;
22. Anza I, fragmentovan ženski skelet star između 23 i 49 god.;
23. Anza I, dečji skelet star između 6 i 8 godina;
24. Anza I, dečji skelet star između 5 i 7 godina;
25. Anza I, dečji skelet star oko 1 i po godine;
26. Anza I, dečji skelet star između 2 i 5 godina;
27. Anza I, dojenče u uzrastu oko pola godine;
28. Anza I, fragmentovan ženski skelet star između 23 i 49 god.;
29. Anza I, fragmentovan ženski skelet star između 30 i 59 god.;
30. Anza Ia, dečji skelet star oko pola godine;
31. Anza II, fragmentovan ženski skelet star između 20 i 24 god.;
32. Anza I, dečji skelet star između 4 i 6 godina;
33. Anza I, fragmentovan ženski skelet star između 21 i 25 god.

³⁰ Hronološki podaci su preuzeti iz publikacije: *Neolithic Macedonia*, Los Angeles 1976, str. 411—417.

Pored vrlo slabe i fragmentovane očuvanosti skeletnih ostataka i velikog broja dečjih skeleta u ranom životnom dobu, antropološka analiza je svedena na minimum. Samo dve lobanje, br. 6 i br. 7, dale su pojedine antropološke mere, a samo kod postkranijalnog skeleta br. 7 izmerene su pojedine duge kosti, na osnovu kojih je izračunata telesna visina (između 149 i

Sl. 3 — ANZABEGOVO — lobanja No 6

156 cm). Svojim antropološkim karakteristikama, po analizi J. Nemeskérija, ove dve lobanje odgovaraju gracilnom mediteranskom tipu.

U okviru cele ove antropološke serije konstatovane su patološke promene izazvane sledećim oboljenjima: periostitis, gingivitis, zubne ciste, polyarthritis, arthritis def. i spondylosis.

STARČEVO

Prilikom arheoloških iskopavanja eponimnog nalazišta kod Starčeva u južnom Banatu 1932. godine, nađena su tri neolitska skeleta u zgrčenom položaju i bez arheoloških priloga. Dva skeleta su ležala unutar sloja jama, a treći je nađen u kulturnom sloju (F ew k e s, V. J. i saradnici, 1935).

Ovi nalazi nisu sačuvani za antropološku obradu.

TEČIĆ—KRAGUJEVAC

U Tečiću kod Rekovca (Kragujevac) 1965. godine nađena su dva skeleta u zgrčenom stavu oko 0,40 cm udaljeni jedan od drugog. Prvi skelet je ležao na dubini 0,52 cm, a drugi na 0,92 cm. Imali su istu orijentaciju (jugoistok-severozapad). Oba skeleta su datovana u fazu starčevo I Ib (Galović, R., 1968).

Skeleti nisu sačuvani za antropološku obradu.

Tabela VII
ANZA I — LOBANJSKE MERE I INDEKSI

Martin No	Lobanja 6	Lobanja 7
1.	/	175 mm
1/c.	/	174
2.	/	158
8.	/	132
9.	87	92
10.	/	115
20.	109	115
23.	/	492
24.	/	295
25.	/	358
26.	126	123
29.	107	128
30.	/	111
43.	93	100
43/1.	88	93
44.	67	/
46.	89	/
48.	61	/
51.	37	(39)
52.	34	30
65.	/	114
66.	/	85
69.	37	26
70.	/	55
72.	78	/
77.	(140)	/
79.	113	125

Martin No	Lobanja 6	Lobanja 7
8:1	/	75,4
9:10	/	80,0
9:8	/	69,7
27:26	/	104,0
29:26	84,4	87,0
52:51	91,9	(76,9)

() — nesigurna mera zbog oštećenja.

DIVOSTIN

U neolitskom naselju kod sela Divostina kod Kragujevca, koje pripada starčevačkoj i ranoj vinčanskoj kulturnoj grupi, tokom sistematskih iskopavanja 1969. i 1970. godine otkriven je jedan skelet³¹. Obradila ga je Zs. Kiss-Zoffmann³² i okarakterisala kao kromanjonskim taksonom sa izvesnim mediteranskim elementima.

Autor rada je pregledao ovu lobanju i utvrdio da se kromanjonske karakteristike oslikavaju samo u modelaciji očnih duplji i njihovoj lokaciji u sklopu facijalne celine. Zbog toga se i postavlja pitanje: da li ovaj skelet pripada prvenstveno kromanjonskom ili prvenstveno mediteranskom tipu sa pojedinim kromanjonskim elementima? Dalje, utvrđeno je da je ova lobanja vrlo robustne građe. Prisutna je desna okcipitopetalija, koja se delimično odražava i na desnu parietopetaliju. Prognatizam je karakterističan samo za maksilu itd.

VINCA

Eponimni lokalitet mlađeg neolita, koji sadrži i ranoneolitske slojeve, nalazi se oko 15 km jugoistočno od Beograda. Prvi ljudski skelet u Vinči otkriven je 1911. godine na dubini 8,75 m, na koji su se u starijoj literaturi osvrnuli N. Županić (1919) i V. Lebzelter (1929). Kasnije iskopanih deset skeleta, koje je u starčevačkom sloju zemunice otkrio M. Vasić (1932), obradila je I. Schwidetzky 1937. godine. Međutim, ovi antropološki nalazi su stradali prilikom bombardovanja Beograda, tako da je 1956. godine usledila još jedna antropološka analiza I. Schwidetzky (1971—1972). Prilikom ove revizije analize utvrđeno je da su sve lobanje bombardovanjem jako oštećene, a njihovi ostaci su identifikovani zahvaljujući očuvanim prvobitnim oznakama. Označene su brojevima od I do X, a preostala individua, koja ima delimično očuvanu kalotu sa zatiljačnim delom, ostala je bez numeracije.

Od delova postkranijalnih skeleta 1937. godine izmereno je pet tibija, pet humerusa i četiri femura adultnih individua. Ove mere nisu sačuvane, a prilikom revizije obrade 1956. godine konstatovani su samo manji fragmenti dugih kostiju. Sačuvan je podatak da je prosečna telesna visina, izračunata po Pearsonovoj formuli, iznosila 161 cm.

Na tabeli VIII date su očuvane lobanjske mere sa indeksima, a na tabelama XXXII i XXXIII grafički su ilustrovane pojedine lobanje³³.

Devet od nabrojanih deset individua nađeno je u tzv. Kammergrabu, a jedna u prilaznom hodniku. J. Korošec (1950) uzrok smrti ovih stanovnika ranoneolitske Vinče objašnjava požarom u krovnom delu zemunice.

³¹ Skelet je zatečen u poluispruženom položaju na stomaku, sa glavom povijenom na desnu stranu i telom oslonjenim na ruke.

³² Antropološki prilog Zs. Kiss-Zoffmann »Physical anthropological study of Divostin Burial No 1« pripremljen je za štampu. Uvid u rukopis i obradu lobanje omogućio mi je prof. D. Srejić, rukovodilac iskopavanja u Divostinu.

³³ Ilustracije su načinjene prema fotografijama u publikaciji M. Vasić *Praistorijska Vinča 4*, Beograd 1932.

TABELA VIII
VINČA — INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE I INDEKSI

Skelet No		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	n	x
Martin No	1	—	194	(191)	(195)	(173)	(193)	174	(188)	(210)	187	9	189,4
	8	—	137	(141)	156	(149)	(124)	142	(140)	134	140	9	140,3
	9	—	—	(97)	163	—	—	98	93	103	101	6	98,7
	17	—	—	—	—	—	—	133	—	—	—	1	133,0
	23	—	(536)	(565)	(553)	(520)	(517)	496	(530)	(565)	526	9	534,2
	26	—	(138)	(128)	—	118	124	124	127	(127)	125	8	126,4
	27	—	(132)	(126)	135	128	126	131	(135)	(127)	113	9	128,1
	28	—	107	—	123	—	—	113	—	(120)	—	4	115,8
	29	—	122	114	—	103	111	109	110	(117)	110	8	112,0
	30	—	118	113	121	110	115	113	(126)	(116)	102	9	114,9
	31	—	94	—	100	—	—	100	—	(104)	—	4	99,5
	45	—	—	—	—	—	—	(126)	135	—	(135)	3	132,0
	48	—	—	—	—	—	—	63	69	75	(68)	4	68,7
	51	—	—	—	—	—	—	37	(40)	—	34	3	39,7
											42		
	52	—	—	—	—	—	—	31,5	(29)	—	33	3	31,5
											34		
	54	—	—	—	—	—	—	23	(28)*	25	24	4	25,0
	55	—	—	—	—	—	—	48	54	54	(50)*	4	51,5
	66	—	115	—	93	—	84	87	—	100	—	5	95,8
	69	2,5	3,5	—	4,0	3,0	3,0	2,7	—	3,0	—	7	31,0
	8:1	—	70,6	73,8	80,0	86,1	64,2	81,6	74,5	63,8	72,9	9	74,2
	17:1	—	—	—	—	—	—	76,4	—	—	—	1	76,4
	17:8	—	—	—	—	—	—	93,6	—	—	—	1	93,6
	9:8	—	—	68,8	66,0	—	—	69,0	66,4	74,6	72,2	6	69,5
	29:26	—	88,4	89,1	—	87,3	89,5	87,9	86,6	92,1	88,0	8	88,6
	30:27	—	89,4	89,7	89,6	85,9	91,3	86,3	93,3	91,3	90,3	9	89,7
	31:28	—	87,8	—	81,3	—	—	88,5	—	86,7	—	4	86,1
	27:26	—	95,6	98,4	—	108,5	101,6	105,6	106,3	100,0	90,4	8	100,8
	48:45	—	—	—	—	—	—	50,0	51,1	—	50,4	3	50,5
	52:51	—	—	—	—	—	—	85,1	72,5	—	78,8	3	78,8
	54:55	—	—	—	—	—	—	47,9	51,9	46,3	48,0	4	48,5
	45:8	—	—	—	—	—	—	88,7	96,4	—	96,4	3	93,8

() — nesigurna mera zbog oštećenja;

* — mera dobijena rekonstrukcijom.

Pojedinačno stanje skeleta, odnosno lobanja, prema prvoj antropološkoj analizi je sledeće:

Skelet br. I pripada ženskoj individui adultus-maturus uzrasta. Lobanja ovog skeleta je uska i dugačka, sa niskim cerebralnim delom. Zatiljačna regija je slabo razvijena. Ivice očnih duplji su oštre. Mandibula je niska i lake je građe. Ova lobanja ne može da se meri.

Skelet br. II pripada muškarcu starom oko 50 godina. Kalota lobanje ovog skeleta ima osrednje debele kosti i oblik ovoida sa uskom širinom čela. Čelo je umereno nagnuto sa osrednje razvijenom glabelom. Cerebralni deo lobanje je dug i zaobljen. Mastoidni nastavci su srednje visoki i široki. U okcipitalnoj projekciji prisutan je kućast oblik.

Skelet br. III je muški u uzrastu maturus-senilis. Kalota lobanje je jako zadebljanih zidova. Čelo sa celom glabelarnom regijom, kao i zatiljak, robustno su razvijeni. Međutim, mastoidni nastavci i donja vilica su lake građe. Kalota je dugačkog elipsoidnog oblika. U okcipitalnoj projekciji opet je prisutna kućasta forma sa jako naglašenim uglovima.

Skelet br. IV je muškog pola adultus uzrasta. Kalota njegove lobanje je debelih zidova, a oblik joj odgovara pentagonoidu. Glabelarna regija je osrednje razvijena. Zatiljak je zaobljen. U okcipitalnoj projekciji je prisutan oblik bombe sa jako konveksnim zidovima.

Skelet br. V je verovatno muškog pola i verovatno maturus uzrasta. Ima tešku lobanjsku kalotu debelih zidova i oblika između širokog ovoida i pentagonoida. Glabelarni reljef je slab. Zatiljak je kućaste forme. Mastoidni nastavci su visoki i jaki. U bočnoj projekciji ova lobanja je srednje visoka, spuštenog zatiljka i ravnog svoda. Mandibula je teška i gruba, sa gotovo pravim uglom ramusa i snažnim obratkom.

Skelet br. VI je verovatno muškog pola, adultne starosti na granici juvenilisa. Kalota je vrlo duga i ima ovoidni oblik. Glabelarna regija je slabo razvijena. Čelo je nisko i neznatno ukošeno. Zatiljak je kuglaste forme. U celini, lobanja je vrlo duga, sa neznatno isturenim donjim delom lica. Mandibula je snažne građe, a isto tako i maksila.

Skelet br. VII je star oko 18 godina (M_3 je još u probouju). Kalota mu je ovoidnog oblika. Čelo je visoko i ukošeno, sa slabo razvijenom glabelarnom regijom. Zatiljak je podignut i naglašen. U bočnoj projekciji ova lobanja je vrlo visoka. Lice je srednje visoko sa neznatno povučenom zigijalnom regijom. Nosni otvor je uzak i srednje visok. Ortognatija je prisutna. Mandibula je osrednje jačine, gotovo uspravnog ramusa i pravog obratka.

Skelet br. VIII je muškog pola i maturus uzrasta. Kalota je opet ovoidnog oblika. Čelo je jako naglašeno. Glabela je jako razvijena. Zatiljak je kuglaste forme i jakog reljefa. Mastoidni nastavci su osrednje razvijeni. U okcipitalnoj projekciji ova lobanja ima nizak kućast oblik. Lice je srednje visine i ortognato. Nosni otvor je srednje širine. Orbita leže vrlo nisko. U celini, lobanja je srednje duga i niska.

Skelet br. IX je muškog pola adultus uzrasta. Kalota mu je vrlo velika i teške je krađe. Oblik odgovara dugom ovoidu. U bočnoj projekciji lobanja je vrlo duga sa niskom visinom. Glabelarna regija je nešto jače naglašena, sa lako povijenim čelom. Mastoidni nastavci su srednje jačine.

Reljef zatiljka je neznatno razvijen. Koren nosa je prominentan. Ortognatija je prisutna. Lice je visoko, sa visokim nosnim otvorom i srednje visokim očnim dupljama. Mandibula je široka, sa gotovo pravougaonim ramusom i lako naglašenim obratkom.

Skelet br. X je muškog pola i uzrasta oko 50 godina. Lobanjska kalota je prilično debelih zidova i birsoidnog oblika. Čelo je blago povijeno, sa naglašenom glabelarnom regijom. Zatiljak je širok, kuglastog oblika. U okcipitalnoj projekciji je dominantan nizak kućast oblik. Lice je široko, sa širokim zigijama, sa uskim nosnim otvorom i sa pravougaonim i nisko postavljenim očnim dupljama. Ortognatija je prisutna. Fosa kanina je duboka. U velini posmatrano, ova lobanja je srednje duga i srednje visoka.

Patološke promene na kostima i zubima nisu konstatovane, izuzimajući gubitak jednog zuba intra vitam (lobanja br. III).

Svi ovi nalazi su uvršteni u mediteranski antropološki tip ranoneolitskog stanovništva. Unutar serije je prisutan veliki varijabilitet antropoloških pokazatelja, kako između robustnih i gracilnih formi, tako i između dolihokranije i brahikranije. Ova serija zapravo predstavlja jedan kompleks praistorijskog stanovništva kod koga je proces gracilizacije relativno rano započet (Schwidetzky, I., 1971—1972).

OBREŽ-BAŠTINE

Lokalitet Baštine leži kod sela Obreža u Sremu, na obali reke Save. Prilikom zaštitnih iskopavanja 1958. godine, u nasipu između dveju starčevačkih jama na dubini od 1,00 m nađen je jedan dečji skelet u zgrčenom stavu, bez arheoloških priloga. Po podacima B. Bruknera (1960), početak ovog neolitskog naselja pripada fazi Starčevo IIb.

Kako saopštava Ž. Gavrilović³⁴, od ovog dečjeg skeleta očuvani su sitni fragmenti lobanje, delovi gornjih i donjih vilica, oba femura, tibije, kao i jedan humerus (najveća dužina 183 mm). Na kostima i zubima nisu konstatovane patološke promene. Izračunat je samo indeks 8:1, i ima vrednost 75,0 (180 x 135). Na osnovu nalaza mlečnih zuba utvrđeno je da se radi o detetu, međutim, nije izvršena detaljna starosna analiza.

OBRE I

Nalazište Obre I je locirano u srednjoj Bosni, uz put Kakanj—Kraljeva Sutjeska. Sondažna iskopavanja na ovom nalazištu su vršena 1967. godine, a sistematska iskopavanja 1968. i 1970. godine. U prvoj kampanji otkrivena su četiri dečja skeleta u zgrčenom položaju, sa različitom orijentacijom.

³⁴ Saopštenje navodi B. Brukner u svom radu *Rezultati zaštitnog iskopavanja lokaliteta »Baštine« kod sela Obreža*, Rad vojvođanskih muzeja 9, Novi Sad 1960.

Nađeni su na dnu kulturnog sloja. U drugoj kampanji arheoloških iskopa-
vanja nađena su još četiri dečja skeleta u zgrčenom stavu, koji takođe pri-
padaju II fazi starčevačko-impresso kulture na Raskršću (B e n a c, A. 1973).
Starost ovih dečjih skeleta nađenih u okviru naselja kreće se između naj-
mlađeg uzrasta (novorođenčad i dojenčad) i uzrasta najviše do deset godina
života. Protokakanjski sloj u Obrama I dao je fragmente jedne dečje lobanje.

SMILČIĆ

U Smilčiću kod Zadra antropološki nalazi su otkriveni u sloju starijeg
neolita i u II—IV stupnju srednjeg neolita (B a t o v i ć, Š., 1966). Iz starijeneo-
litskog sloja potiču fragmentovani ostaci skeleta deteta od oko 8 godina, takođe
vrlo fragmentovani ostaci nešto starije individue (oko 15 godina) i verovatno
muškog pola, kao i tri fragmentovane lobanje odraslih, verovatno muških
individua.

Nalazi iz srednjeg neolita, dva skeleta odraslih individua i sedam lo-
banja takođe odraslih individua, u vrlo su lošem i fragmentovanom stanju,
tako da su za obuhvatniju antropološku analizu nedovoljni.

Antropološke nalaze iz Smilčića obradila je Z. D o l i n a r³⁵. Zaključuje
da nađeni antropološki ostaci predstavljaju jednu gracilnu populaciju i ve-
rovatno mediteranski tip sa brahikranim lobanjskim indeksom.

DANILO

U Danilu kod Šibenika, prema saopštenju J. K o r š c a (1958), u sloju
srednjeg neolita nađeni su ostaci tri dečja skeleta i jedan lobanjski deo od-
rasle individue. Međutim, ovi nalazi nisu sačuvani za antropološku obradu.

OPOROVINA

Pećina Oporovina je locirana na istočnoj istarskoj obali. B. de Lengyel
je sproveo prva ispitivanja početkom našeg stoleća. U njoj je ne tako davno
iskopavao i M. Malez (1974), kojom prilikom su otkriveni koštani ostaci čo-
veka iz grupe *Homo sapiens subfossilis* (?) i uz njih ukrasni privesci izrađeni
od jelenjeg roga. Nalaz pripada poznom mezolitu ili ranom neolitu. Pokaza-
telj je kultnog sahranjivanja, tj. okrugle pločice (privesci) vezuju se za
solarne kultove, a na primeru Oporovine vidimo njihovu pravu dimenziju,
koja se proteže i u funebralnom obliku (P e t r i ć, N., 1976—1977).

Antropološki materijal nije dovoljan za obuhvatniju obradu.

³⁵ Antropološki izveštaj navodi Š. B a t o v i ć u svom radu *Stariji neolit u Dalmaciji*, Arheološko društvo Jugoslavije, serija Dissertationes II/II, Zadar 1966.

Antropološki ostaci iz doba starijeg i srednjeg neolita sa teritorije Jugoslavije su malobrojni. Do danas je otkopano, isključujući đerdapsku seriju, oko 60 uglavnom loše očuvanih i fragmentovanih skeleta, a od ovog i ovako malog broja oko 30 pripada deci u najranijem životnom dobu. Jedina starijoneolitska antropološka serija koja daje celishodne antropološke podatke je serija od 10 skeleta iz starčevačkih slojeva Vinče.

Srednje vrednosti vinčanskih lobanja, s napomenom da se radi isključivo o muškarcima, statistički su upoređene sa raspoloživim serijama stanovništva južne i jugoistočne Evrope od perioda mezolita do bronzе (Schwiderky, I., 1967). Multivarijabilnom metodom Penroseove distance izraženo, dobijen je sledeći rezultat (»signifikantna sličnost« je kod koeficijenta 0,30):

Vasilevka I+III	0,58
Vološkoje	1,55
Dnjeper-donski neolit	0,93
Kamm-keramička kultura	0,81
Tripoljska kultura	0,45
Bugarski neolit	0,21
Hamangia-kultura	0,20
Grčki neolit	0,30
Boian-kultura (Rumunija)	0,31
Boian-kultura (Bugarska)	0,24
Alsonémedi	0,27
Monteoru-kultura (Sarata Monteoru)	0,27
Stara jamna kultura (južni delovi SSSR)	0,21
Katakombna kultura (južni delovi SSSR)	0,25
Srednje heladsko doba Grčke	0,28
Kultura oker-grobova (Rumunija)	0,31

Na osnovu kriterijuma »signifikantne sličnosti« jasno proizilazi da lobanje iz Vinče suštinski ne izlaze iz kruga južno- i istočnoevropskog praistorijskog mediteranskog stanovništva. Najbliže su im lobanje iz neolita Bugarske (koeficijent 0,20), dok su lobanje iz neolita Grčke na samoj signifikantnoj granici sličnosti (koeficijent 0,30).

Nema podataka o prisustvu drugih antropoloških tipova, pored mediteranskog, u starijem i srednjem neolitu Jugoslavije. Očigledno je, kako bi se moglo i zaključiti, da je gracilni mediteranski tip zahvatao, tj. nastanjivao veliko prostranstvo unutar potvrđenog četvorougla — Anzabegovo na jugu, Smilčić na jadranskoj obali, a Vinča i nalazišta u Đerdapu na severnom rubu Balkanskog poluostrva. Znači, u centralnim i zapadnim delovima Balkanskog poluostrva žive ljudi mediteranskog tipa gracilne građe. Međutim, u celini posmatrano, ovu antropotipološku homogenost mediteranskog tipa prati

jedan drugi fenomen materijalne kulture, tj. kulturna heterogenost. Otuda proizilazi i zaključak da u starijem neolitu raznolikost u arheološkom smislu nije uslovljena antropološkom osnovom.

BIBLIOGRAFIJA

- Batović, Š. (1966): *Stariji neolit u Dalmaciji*. Arheološko društvo Jugoslavije, Serija Dissertationes II/II, Zadar.
- Benac, A. (1973): *Obre I — neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture na Raskrću*. GZM XXVII/XXVIII — arheologija, Sarajevo.
- Brukner, B. (1960): *Rezultati zaštitnog iskopavanja lokaliteta »Baštine« kod sela Obreža*. Rad vojvođanskih muzeja 9, Novi Sad.
- Fewkes, V. J. — Goldman, H. — Ehrich, R. (1935): *Excavations at Starčevo, Yugoslavia*.
- Galović, R. (1968): *Sahranjivanje u starčevačkoj kulturi — Prilog proučavanju kulturnih običaja u neolitu Podunavlja*. Starinar XVIII, Beograd; takođe u Zbornik Narodnog muzeja III: *Neolitsko naselje u Tečiću kod Kragujevca*.
- Korošec, J. (1950): *Grobovi iz Vinče*. Arheološki vestnik 1, Ljubljana.
- Korošec, J. (1958): *Neolitsko naselje u Danilu Bitinju*. Zagreb.
- Lebzelter, V. (1929): *Rasse und Volk in Südosteuropa. Eine paläoethnologische Studie*. Mitt. Anthropol. Ges. in Wien, Wien.
- Nemeskéri, J. — Lengyel, I. (1976): *Neolithic skeletal finds. Part. VI, Neolithic Macedonia*, Monumenta Archaeologica 1, The Institute of Archaeology, The University of California, Los Angeles.
- Petrić, N. (1976—1977): *Ljudski skeleti iz neolita u pećinama istočnog Jadrana*. Speleolog XXIV—XXV, Zagreb.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sveska II — *Neolitsko doba*, Sarajevo 1979.
- Schwidetzky, I. (1967): *Ergebnisse der Penrose-Analyse: Ost- Südost- und Ost-Mitteuropa*. HOMO, 18.
- Schwidetzky, I. (1971—1972): *Menschliche Skelettreste von Vinča*. Glasnik antropološkog društva Jugoslavije, 8—9, Beograd.
- Vasić, M. (1932): *Praistorijska Vinča 1—4*, Beograd.
- Županić, N. (1919): *Les premiers habitants des pays yougoslaves*. Ethnologie paléolithique et néolithique de Illyricum. Rev. Anthropologie 29, Paris.

Tabla XXXI

ANZABEGOVO

Lobanja No 7

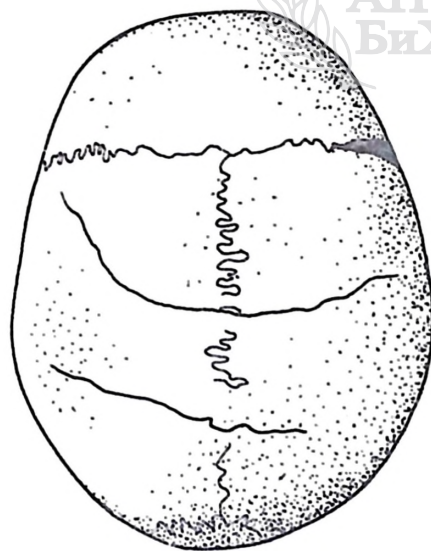
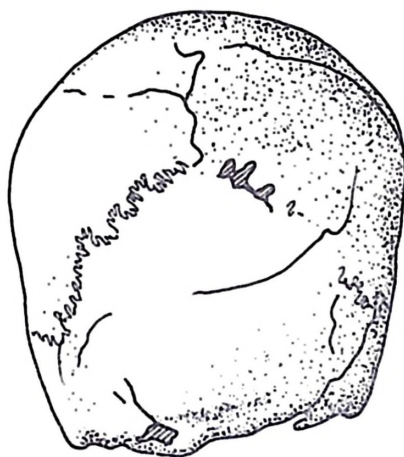
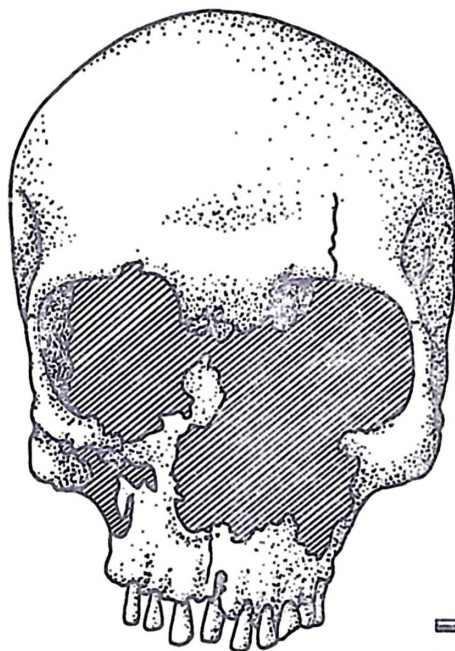
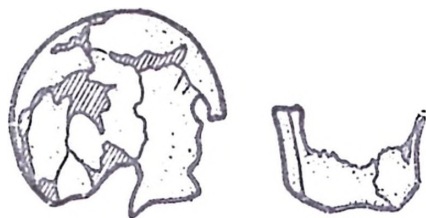

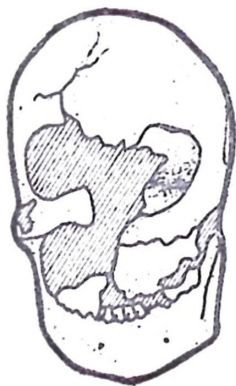
Tabla XXXII
V I N Ć A

No 1

No 2

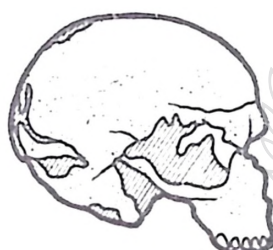
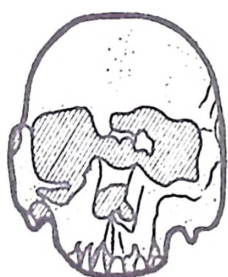
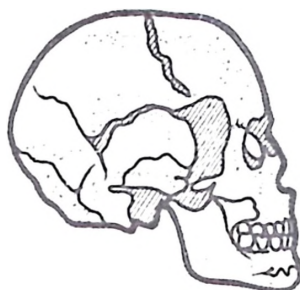

No 6

Tabla XXXIII

V I N Ć A

No 10

No (n)

IV. MLADI NEOLIT

Mlađi neolit, po kulturno-geografskoj podeli koja je izložena u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*, sastoji se od četiri celine: centralno-balkanske zone, severne zone, prelazne zone i jadranske zone³⁶. U centralnobalkanskoj zoni, u kojoj je starčevačka kultura bila dominantna u periodu starijeg i srednjeg neolita (najvećim delom), u periodu mlađeg neolita egzistira na celom prostoru, sa vrlo malim geografskim izmenama, vinčanska kultura (prema M. Garašaninu).

U severnoj zoni, tj. za srednji i kasni neolit u istočnoj Slavoniji, zapadnom Sremu i Baranji, karakteristična je sopotska kultura, odnosno kasna vinčanska kultura hrvatskog Podunavlja. Za srednji i kasni neolit u zapadnoj zoni severne Jugoslavije slede jedna za drugom korenovska kultura, brezovljanski tip sopotske kulture, klasična sopotska kultura u severozapadnoj Hrvatskoj, i alpskolendelska kultura (prema S. Dimitrijeviću).

U centralnoj Bosni u periodu mlađeg neolita egzistira butmirska kulturna grupa (prema A. Bencu).

Jadranska zona se u periodu mlađeg neolita odlikuje kulturnom grupom Hvar-Lisičići (prema Š. Batoviću).

Nalazišta sa očuvanim i antropološki obrađenim skeletnim ostacima ljudi biće data kataloškim redosledom prema nabrojanim kulturno-geografskim celinama mlađeg, delimično i srednjeg neolita, na teritoriji Jugoslavije.

KATALOŠKI PREGLED NALAZA

ANZABEGOVO

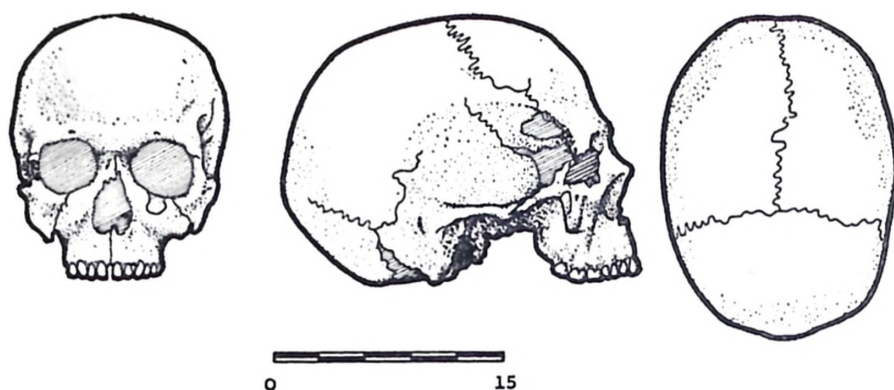
Ranoj vinčanskoj kulturi označenoj stratumom Anza IV pripada samo jedan grob — broj 12. U njemu je zatečen vrlo fragmentovan dečji skelet u uzrastu između 2 i 3 godine života (N e m e s k é r i, J. — L e n g y e l, I., 1976).

GOMOLAVA

Gomolova leži na obali reke Save kod sela Hrtkovaca u Sremu. Prilikom arheoloških iskopavanja 1973. godine pronađena su dva skeleta u zgrče-

³⁶ Preuzeto iz *Praistorije jugoslavenskih zemalja*, Sveska II — Neolitsko doba, Sarajevo 1979.

nom stavu, koji su po grobnim priložima datovani u pločničku fazu vinčanske kulture (B r u k n e r, B., 1975).

Sl. 4 — Gomolava — vinčanska lobanja No 1

Skelet br. 1 je osrednje očuvan. Ima celu lobanju bez mandibule, a kod skeleta br. 2 je bolje očuvan postkranijalni deo. Oba skeleta je antropološki obradila Zs. Kiss-Zoffmann (1972—1973).

Lobanjske i skeletne mere su date na tabeli IX, a lobanja skeleta br. 1 je grafički ilustrovana na sl. 4.

Kiss-Zoffmann je skelet br. 1 okarakterisala kao leptodolihomorf niskog rasta (160,5 — 163,5 cm), muškog pola i uzrasta između 32 i 40 godina života. Ravan i nizak lobanjski svod sa niskim orbitama odgovara gracilnom mediteransokm tipu. Skelet br. 2 je opet muškog pola, star između 31 i 35 godina, sa telesnom visinom između 157,6 i 162,3 cm. Po širokom licu sa

Tabela IX
GOMOLAVA — LOBANJSKE MERE I INDEKSI

Martin No	Lobanja 1	Lobanja 2	Martin No	Lobanja 1	Lobanja 2
1.	192 mm	/	55.	49	45
8.	138	/	63.	39	37
9.	101	/	66.	/	87
10.	122	/	69.	35	32
20.	118	/	70.	/	55
23.	533	/	71.	30	31
24.	321	/			
46.	91	/	8:1	71,8	/
47.	120	108	20:1	61,5	/
48.	71	65	20:8	85,5	/
51.	41	41	9:8	73,2	/
52.	33	28	52:51	/	68,3
54.	26	/	54:55	53,1	/

GOMOLAVA — SKELETNE MERE

		Skelet 1		Skelet 2	
Martin	No	d.	s.	d.	s.
clavicula	1.	/	/	153	155
humerus	1.	/	/	300	295
	7.	/	/	63	61
radius	1.	/	/	229	224
ulna	1.	/	/	242	/
sacrum	1.	/	/	/	/
pelvis	1.	/	/	196	199
femur	1.	427	/	424	/
	2.	425	/	421	/
tibija	1.	343	/	326	330
	1b.	336	/	324	324
fibula	1.	328	/	320	322

niskim orbitama i dolihokranom (ili mezokranom) lobanjom odlikuje se poznatom disharmonijom kromanjanskog tipa³⁷.

Za oba skeleta je karakteristična vrlo gracilna građa, kako lobanje tako i postkranijalnog dela.

OBRE II

Obre II su udaljene nekoliko stotina metara od Obra I, s tim što je nalazište na Raskršću nazvano Obre I, a nalazište u Gornjem polju Obre II. Sistematska iskopavanja su vršena 1967. i 1968. godine. Na Obrama II u slojevima mlađeneolitske butmirske kulturne grupe nađeno je ukupno 11 dečijih skeleta. Naime, 8 skeleta pripada 1. stambenom horizontu, a 3 skeleta 2. stambenom horizontu. U slojevima mlađim od ovih nije bilo antropoloških nalaza, a svi skeleti su nađeni u okviru naselja (Benac, A., 1971). Kako vidimo u navedenoj publikaciji, reč je o kulturnom ukupu veoma male dece. Nigde nisu pronađeni zubi, osim jednog u grobu br. 9, tako da se može tvrditi da se radi o tek rođenoj deci ili o deci koja su imala svega nekoliko meseci. A. Benac smatra da su nađeni dečji skeleti »trag žrtvenog ritusa djece u prvoj fazi naseljavanja«, te da su »vezani za jedan širi mediteranski običaj u kultu mrtvih u svrhu zaštite naselja i izazivanja plodnosti«.

³⁷ Kod ovog skeleta se opet postavlja pitanje celovite pripadnosti kromanjanskom tipu. Proizilazi da mađarska antropološka škola prilikom određivanja tipa (taksona) na prvom mestu akceptira facijalne karakteristike. Međutim, isto tako je primetno da geografski varijabilitet tipa, u konkretnom slučaju kromanjanskog, nije uzet u razmatranje.

ZELENA PEĆINA

Zelena pećina se nalazi u blizini Mostara. Nije korištena kao stalno kasnoneolitsko stanište, nego kao povremeno. Arheološki je iskopavana 1956. godine. Po saopštenju A. Benca, u sondi C nađeni su koštani ostaci (košti lobanje i prstiju) jedne mlade individue, za koje je V. Brodar³⁸ utvrdila da pripadaju detetu starom oko 5 godina.

GRAPČEVA SPILJA

U Grapčevoj spilji na Hvaru, kako navodi G. Novak (1955), nađeni su koštani ostaci nekoliko individua, od kojih je za jednu utvrđeno da odgovara dečjem uzrastu. Nalazi nisu sačuvani za antropološku obradu.

POKRIVENIK

Na ovom pećinskom nalazištu poznog neolita na ostrvu Hvaru nađeni su ostaci dve individue — jednog deteta i jedne odrasle osobe³⁹. Koštani ostaci odrasle osobe su nađeni samo u tragovima, dok je dečja lobanja bolje očuvana i vezana je u anatomske celinu (ilustracija na sl. 5). Po stepenu erupcije mlečnih zuba odgovara joj individualna starost od oko 18 meseci. Na očuvanim delovima nisu uočene patološke promene. S obzirom na uzrast, druge antropološke karakteristike nisu izvodljive.

Sl. 5 — Pokrivenik — dečja lobanja

³⁸ Rezultat antropološke analize navodi A. Benac u svom radu *Zelena pećina*, GZM XII — arheologija, Sarajevo 1957.

³⁹ Ovi nalazi su deponovani u Studijskom kabinetu za arheologiju JAZU, gde su mu bili ustupljeni za antropološku obradu.

LISIČIĆI

Neolitsko naselje Lisičići se nalazi kod Konjica (pored reke Neretve). Arheološka iskopavanja su vršena između 1952. i 1954. godine (Benac, A., 1958). Jedini antropološki nalaz čini jedna fragmentovana mandibula. V. Brodara⁴⁰ je utvrdila da pripada muškoj individui, ne jako staroj. Karijes je konstatovan samo na levom M₂.

DANČEVA PEĆINA

Dančeva pećina se nalazi u blizini Poreča. Poznata je od kraja prošlog veka, kada je C. Marchesetti u neolitskim slojevima pronašao jednu lobanju. Lobanju je antropološki obradio R. Battaglia (1944, 1959) i zaključio da pripada mediteranskom tipu koji je na Jadranu dominirao u neoeneolitu, itd.

AJDOVSKA JAMA

U Ajdovskoj jami, u alpskom području, nađeni su skeletni ostaci četiri individue. Po saopštenju S. Brodara i J. Korošca (1953), jedna od ovih individua je bila dete. Međutim, svi ovi antropološki nalazi zbog svoje fragmentovanosti nisu dovoljni za obuhvatniju analizu.

Antropološki nalazi iz doba mlađeg neolita sa teritorije Jugoslavije takođe su malobrojni. Potiču od oko 30 individua, a jedna polovina ovog broja otpada na dečje skelete. Svega nekoliko skeleta odraslih individua (Gomolava, Divostin, Dančeva pećina) moguće je antropološki izmeriti, tako da su antropološki podaci svedeni na minimum. Može se samo konstatovati da je nalazom jedne lobanje mediteranskog tipa u Dančevoj pećini kod Poreča potvrđena i proširena rasprostranjenost mediteranskih ljudi, nadovezujući se na stariji neolit, i na istarsko poluostrvo. Sada bi se moglo zaključiti da su mediteranci nastanjivali široki pojas od Istre duž jadranske obale, preko centralne Makedonije, kontinentalnih delova Jugoslavije, sve do Save i Dunava, a verovatno i dalje u pravcu severa.

Međutim, broj neolitskih nalazišta sa nesigurnim datovanjem koja su dala antropološke nalaze veći je od ukupnog broja nalazišta starijeg sred-

⁴⁰ Rezultate antropološke analize navodi A. Benac u radu *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Djela X/9 Naučnog društva NRBiH, Sarajevo 1958.

njeg i mlađeg neolita kataloški obrađeni u ovom radu. Popis broji preko 20 lokacija. To su najvećim delom nalazišta otkrivena ili krajem prošlog veka ili između velikih ratova, tako da antropološkim nalazima nije posvećena dovoljna pažnja.

Obrađujući sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolita M. Garašanin (1956) navodi sledeća neolitska nalazišta sa nesigurnim datovanjem:

Ada — ciglana Kolmoš, po B. Jankulovu, nađena 3 neolitska groba;
Bajša — Duboka pustara, I. Banner pominje neolitske grobove;
Bajša — pustara Rogatica, B. Jankulov pominje neolitske grobove;
Monoštor — Opaljenik, po I. Kutzian, nađeni neolitski grobovi;
Subotica — Istočna ciglana, nađen, navodno, 1 neolitski grob;
Botoš — nađen 21 grob uz 5 neodređenih skeletnih grobova;
Vršac — sud sa kalcinisanim kostima (Vinča-Tordoš period);
St. Bešenova — nađeno nekoliko grobova zasutih okerom;
Čanad — nađen 1 grob sa okerom;
Idoš — takođe 1 grob zasut okerom;
Čoka — poznati skeleti periferne potiske grupe;
Beregza — nađen 1, navodno neolitski, skelet;
Potparad — F. Milleker pominje »Begräbnissstätte«;
Višesava — Bajina Bašta, dve lobanje sahranjene odvojeno od tela.

Po M. Zotoviću, pripadaju mlađoj starčevačkoj fazi — datovanje sa kojim se ne slaže M. Garašanin (1973) zbog priloga (vinčanski period).

Obrađujući istorijat istraživanja starijeg neolita u Dalmaciji, Š. Batović (1966) navodi jedan niz nalazišta sa nepouzdanim, navodno neolitskim, datovanjem koja su dala antropološke ostatke čoveka. Radi se o sledećim nalazištima u jadranskoj zoni:

Grapčeva spilja na Hvaru — po podacima koje navodi G. Bučić, nađeni su antropološki ostaci čoveka koji potiču od nekoliko individua;

Tradanj kod Šibenika — krajem prošlog veka nađene ljudske kosti;

Palagruža — prilikom gradnje svetionika nađene ljudske kosti;

Vodice — nađeni malobrojni ostaci ljudskih kostiju;

Podumci — malobrojni ostaci ljudskih kostiju;

Vis — po podacima Abramića nađene su ljudske kosti;

Žrnovo na Korčuli — malobrojni ostaci ljudskih kostiju;

Obrovac kod Sinja — navodno, potiču neolitski ostaci čoveka.

U svim prilogu o ljudskim ostacima iz neolita u pećinama istočnog Jadrana N. Petrić (1976—1977) proširuje navedeni spisak sledećim nalazištima:

Markova spilja — krajem prošlog veka G. Bučić je utvrdio nalaze ljudskih ostataka, a nađeni su i prilikom novijih iskopavanja G. Novaka, s tim što nisu precizno notirani;

Pardejevica (Brusje-Hvar) — nađene su dve ljudske mandibule prilikom probnih iskopavanja pedesetih godina ovog veka, a sistematska iskopavanja ove pećine još nisu sprovedena.

Uz konstataciju o nepotpunoj antropološkoj istraženosti celog neolitskog doba, neophodno je ukratko se zadržati na činjenici o nepostojanju nekropola u ovom periodu, na šta je ranije ukazao A. Benac (1962). Naime, komparacijom podataka iz rada M. Garašanina (1956) jasno se vidi da je iz literature poznata samo jedna nekropola mlađeg neolita locirana u Panonskoj niziji — ona u Botošu (Grbić, M., 1933/34). Nova arheološka iskopavanja u Anzabegovu, Divostinu, Tečiću, Obrežu, na Obrama I i II, Smilčiću, Danilu, Lisičićima, Zelenoj pećini, na Gomolavi, kao i na ostrvima (Hvar—Grapčeva spilja, Pokrivenik, Pardejevica) i u alpskoj zoni (Ajdovska jama) ukazuju da su svi antropološki nalazi nađeni u okviru naselja. Uzrok ovoj činjenici ne treba tražiti u defektnom sistemu istraživanja, jer bi se on vremenom već ispoljio, nego u specifičnim aspektima duhovnog života neolitskog stanovništva. A. Benac (1962) objašnjava ovu činjenicu postojanjem kulta lobanje koji je bio vezan za domaće ognjište, a dečje skelete vezuje za izazivanje plodnosti (zemlje i stoke) žrtvovanjem dece u najranijem životnom dobu.

Sasvim je izvesno da će upravo zbog navedenih interperetacija, tj. zaključaka o neolitskom dobu i duhovnom životu u njemu uopšte, ono ostati antropološki najslabije ispitan period čovekove praistorije u Jugoslaviji. Može se smatrati da je nalaz izdvojenih neolitskih nekropola, s obzirom na gustinu dosadašnjih antropoloških nalaza, najverovatnije sasvim isključen.

BIBLIOGRAFIJA

- Batović, Š. (1966): *Stariji neolit u Dalmaciji*. Arheološko društvo Jugoslavije, Serija Dissertationes II/II, Zadar.
- Bataglia, R. (1944): *Cranio umano preistorico scoperto in una caverna presso Mompaderno in Italia. Contributo alla craniometria della popolazioni mioritiche e neo-eneolitiche*. Le Grotte d'Italia V, Trieste.
- Bataglia, R. (1959): *Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia*. Bullettino di Paleontologia Italiana, 67—68, Volume fuori serie, Roma.
- Benac, A. (1957): *Zelena pećina*. GZM XII — arheologija, Sarajevo.
- Benac, A. (1958): *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*. Djela X/9 Naučnog društva NRBiH, Sarajevo.
- Benac, A. (1962): *Tragovi kultnog sahranjivanja u neolitu jadranske oblasti*. Diadora 2 (1960—1961), Zadar.
- Benac, A. (1971): *Obre II — Neolitsko naselje butmirske kulturne grupe na Gornjem polju*. GZM XXVI — arheologija, Sarajevo.
- Brukner, B. (1975): *Two Vinča-group burials from »Gomolava« near Hrtkovci in Srem*. Arch. Yug. (u štampi).
- Brodar, S. — Korošec, J. (1953): *Ajdovska jama*. Rasprave Slov. akad. zn. i umjet. III, Ljubljana.
- Garašani, M. (1956): *Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolita*. GZM XI — arheologija, Sarajevo.
- Garašani, M. (1973): *Praistorija Srbije*. SKZ Beograd.

- Grbić, M. (1933/34): *Neolitsko naselje u Botošu kod Velikog Bečkereka*. Starinar, Treća serija VIII—IX, Beograd.
- Kiss-Zoffmann, Zs. (1972—1973): *Aufarbeitung des in die Vinča-Kultur datierten anthropologischen Materials aus Hrtkovci — Gomolava*. Rad vojvođanskih muzeja 21—22, Novi Sad.
- Nemeskéri, J. — Lengyel, I. (1976): *Neolithic skeletal finds. Part. VI, Neolithic Macedonia*. Monumenta Archeologica 1, The Institute of Archeology, The University of California, Los Angeles.
- Novak, G. (1955): *Prethistorijski Hvar — Grapčeva spilja*. Zagreb.
- Petrić, N. (1976—1977): *Ljudski ostaci iz neolita u pećinama istočnog Jadrana*. Speleolog XXIV—XXV, Zagreb.

V. PRELAZNI PERIOD

Hronološku granicu između neolitskog i razvijenog metalnog doba vrlo je teško postaviti. U tom sklopu eneolit ili bakarno doba (termin koji se sve ređe sreće u savremenoj literaturi) nije granično, limitrofno razdoblje između neolita i razvijenog brozanog doba, nego između neolita i početaka sistematske eksploatacije metala. Samimi tim, to je početak novog razdoblja, a ne samo prelaz ka tom dobu. Uz termin »prelazni period« potrebno je naglasiti da se radi o navedenom razdoblju između poznog neolita i najranije eksploatacije metala, pošto prelazna doba postoje između svih velikih epoha praistorije.

Specifičan geografski položaj Jugoslavije uslovljava vrlo heterogen razvoj u ovom periodu. U severnim delovima zemlje taj razvoj je povezan sa određenim strujanjima iz karpatskih predela, a na jugu uže je povezan za južne i jugoistočne kulture. U planinskim predelima Srbije i Bosne razvoj je uslovljen starijim (neolitskim) osnovama. Ovakva široka uslovljenost ukazuje i na izdvojenost istočnih i zapadnih delova Jugoslavije u ovom dobu. Dalje, ustanovljeno je da su u pojedinim etapama kulturne grupe prodirale jače ili slabije u predele koji su imali u prethodnim periodima specifičan kulturni i istorijski razvoj. Tako se, npr. badenska grupa u Jugoslaviji razvila u jednom regionu koji u užem smislu pripada panonskoj ravnici. Kostolačka grupa, koja joj hronološki sledi, prodire dublje u centralne delove Jugoslavije, dok vučedolska grupa u jednoj od svojih varijanti silazi i do obala Jadrana i nalazi se čak i na ostrvima. S druge strane, grupe početne faze prelaznog perioda u istočnim delovima Jugoslavije su uže vezane za jednu veoma jaku autohtonu bazu — za potisku grupu, a južno od Save i Dunava za jaku neolitsku osnovu vinčanske grupe (Dimitrijević, S. — Tasić, N., 1971).

Na osnovu ukratko izloženih specifičnosti razvoja između poznog neolita i početka eksploatacije metala, izdvojene su sledeće kulturne grupe, odn. kulture ovog razdoblja praistorije na teritoriji Jugoslavije:

- Tiszapolgár i Bodrogkeresztúr kultura,
- Bubanj-Salçuta-Krivodol kompleks,
- Coţofeni kultura,

- Vajska-Hunyadihalom grupa,
- lasinjska kultura,
- badenska kultura,
- kostolačka kultura,
- vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks i
- Retz-Gajary kultura.

Prema sadržaju i koncepciji *Praistorije jugoslavenkih zemalja*, pored nabrojnih kultura i kulturnih grupa, može se još izdvojiti kulturni problem prelaznog perioda na istočnoj jadranskoj obali, kao i uticaj stepske kulture na razvoj prelaznog perioda u Jugoslaviji.

Pored znatnog broja nalazišta sa kojih antropološki materijal nije ni sačuvan a ni obrađen, jasne antropološke podatke iz prelaznog perioda u širem smislu pružaju nalazi iz Vučedola i iz Vajske i Nose u bačkoj ravnici. Pojedinačni nalazi — grob Salčuta kulture sa Lepenskog vira i grob iz Semizovca kod Sarajeva — imaju, prvenstveno zbog loše očuvanosti, kartografski karakter. Priključuje im se i skelet iz groba-jame iz Vojlovice kod Pančeva.

KATALOŠKI PREGLED NALAZA

NOSA

Nosa se nalazi u neposrednoj blizini grada Subotice. Sedam grobova koji pripadaju Bodrogkeresztúr-kulturi antropološki je obradio Gy. Farkas (1973). Merni podaci svih sedam lobanja, zajedno sa odgovarajućim indeksima, dati su na tabeli X, a pojedine lobanje su grafički prikazane na tabli XXXIV.

Od sedam skeleta pet odgovara muškom (♂), a dva ženskom (♀) polu. Individualna starost se kreće između 20 i 70 godina života. Antropološki posmatrano, zastupljeni su mediteranci (gracilni i atlantomediterranci), kao i jedan mediteransko-kromanjonski varijetet, uz nordijske tipove (protonordijci i mediterano-nordijci). Tabelarno izraženo, dobija se sledeći pregled:

Tabela X
NOSA — INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE I INDEKSI

Martin No	1(»B«)	2(IV/B)	3(IV/5)	4(III/B)	5(»B«)	6(»B«)	7(?)
1.	183	191	168	184	188	/	185
1c.	182	190	165	185	186	/	181
5.	101	100	96	95	110	/	102
8.	140	128	120	126	138	/	138
9.	98	92	90	95	98	/	97
17.	139	133	124	126	145	/	138
20.	116	110	100	119	122	/	114 mm
32(1a).	47°	48°	45°	/	/	/	51°
38.	1453	1359	1091	1231	1528	/	1416 mm
40.	94	106	87	/	/	/	90
45.	126	119	113	/	/	/	/
46.	97	89	89	/	/	/	97
47.	115	117	/	/	/	/	120
48.	68	72	52	/	/	/	69
51.	37	38	37	/	/	/	42
52.	32	32	31	/	/	/	30
54.	27	26	24	/	/	/	/
55.	48	51	44	/	/	/	50
62.	43	51	42	41	/	41	46
63.	38	37	36	35	/	38	40
65.	116	117	/	/	/	/	113
66.	100	87	84	77	/	/	99
69.	34	37	21	37	/	/	32
70.	62	69	53	55	/	/	60
71.	32	32	28	30	/	/	34 mm
72.	81°	80°	82°	/	/	/	/
8:1	76,5	67,0	71,4	68,5	73,4	/	74,6
17:1	75,9	69,6	73,8	68,5	77,1	/	74,6
17:8	99,3	103,9	103,3	100,0	105,1	/	100,0
9:8	70,0	71,9	75,0	75,4	71,0	/	70,3
47:45	91,3	98,3	/	/	/	/	/
48:45	53,9	60,5	46,0	/	/	/	/
52:51	86,5	84,2	83,8	/	/	/	71,4
54:55	56,3	50,9	54,6	/	/	/	/
63:62	88,4	72,6	85,7	85,4	/	92,7	87,0

Skelet br.	individualna starost	pol	antropomorfološki tip
1	45—55 godina	♂	nordijac
2	40—50	♂	protonordijac
3	60—70	♀	mediterano-kromanjonac
4	60—70	♀	atlantomediteranac
5	40—50	♂	nordijac
6	20—24	♂	tip nije utvrđen
7	50—60	♂	mediterano-nordijac

Gy. Farkas zaključuje da nalazište Nosa reprezentuje jednu etničku grupu koja je učestvovala u nastanku antropološkog sadržaja Peceler-kultura u Mađarskoj.

VAJSKA

Lokalitet Vajška se nalazi u jugozapadnoj Bačkoj, između reka Dunava i Mostonge, oko 1,5 km severozapadno od istoimenog sela. Arheološka iskopavanja su sprovedena 1966. i 1967. godine. Nađeno je 6 grobova označenih črojevima od 1 do 6. Grobovi 1, 2 i 3 su imali orijentaciju istok-zapad, grob br. 5 severoistok-jugozapad, a grobovi br. 4 i br. 6 su bili dislocirani. Svi skeleti su zatečeni u zgrčenom položaju. Na osnovu arheoloških priloga ovi grobovi (skeleti) datovani su u Vajška-Hunyadihalom grupu, na sam kraj četvrtog milenija stare ere (B r u k n e r, B., 1970).

Tokom 1971. godine Gy. F a r k a s (1972—1973) izvršio je obradu ovih antropoloških nalaza. Konstatovao je sledeće:

Skelet br. 1 čini jako oštećena lobanjska kalota, fragmentovana mandibula i oštećene duge kosti. Individualna starost je iznad 60 godina, a pol je nesumnjivo muški. U celini, lobanja je uska i dugačka — hiperdolihokran. Po opštim karakteristikama nosilac je nordijskih antropoloških odlika.

Skelet br. 2 čine jako fragmentovani koštani ostaci. Pripadaju ženskom polu u zrelim godinama života. Zbog oštećenosti ne mogu se dati nikakve druge informacije.

Skelet br. 3 ima relativno dobro očuvanu lobanju i kosti postkranijalnog skeleta. Pripada hiperfemininoj ženi staroj oko 33 godine. Sa tipološkog gledišta (dolihokran, ortokran, akrokran, eurimetop, mezokonh i mezorin) ovaj skelet pokazuje mešavinu između gracilnog mediteranca i atlantomediteranca.

Skelet br. 4 čine fragmentovana lobanja i delovi postkranijalnog skeleta. Pol je ženski u uzrastu oko 33 godine. Dolihokrana lobanja, izrazita telesna visina, kao i laka građa lica svrstavaju ovaj skelet u mediteranski antropološki tip.

Skelet br. 5 se sastoji od jako oštećene lobanje i osrednje očuvanog postkranijalnog skeleta. Polne karakteristike odgovaraju ženi staroj oko 24 godine. Lobanja je duga i uska, sa uzanim čelom (dolihokran, metriometop, mezokonh) i gracilnom građom. Mandibula je takođe gracilna. Antropotipološki posmatrano, ovaj skelet sadrži osobine gracilnog mediteranca i atlantomediteranca. Međutim, zbog izrazite telesne visine treba ga svrstati prvenstveno u mediteranski tip.

Skelet br. 6 čine veoma fragmentovana kalota i fragmentovane kosti postkranijalnog skeleta. Odgovara ženskom polu u individualnoj starosti oko 33 godine. S obzirom da može da se uzme samo jedna lobanjska mera (najveća širina = 142 mm), ovaj skelet se ne može antropotipološki determinisati.

Lobanjske mere i indeksi dati su na tabeli XI, a skeletne mere i indeksi na tabeli XII. Pojedine lobanje su grafički ilustrovane na tablama XXXV i XXXVI.

Tokom antropološke obrade Gy. Farkas je, koristeći se i arheološkim zapazanjima, zapazio da su muški skeleti bili položeni na desnu, a ženski na levu stranu. Skeleti br. 4 i br. 6, pošto su bili dislocirani, nisu pružili podatke u ovom smislu, mada je utvrđeno da oba pripadaju ženskom polu.

Tabela XI
VAJSKA — INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE I INDEKSI

Martin No	lobanja 1.	lobanja 3.	lobanja 4.	lobanja 5.
1.	191	174	171	181
1c.	187	174	170	179
5.	/	97	96	/
8.	132	130	/	130
9.	/	94	/	86
17.	/	128	/	/
20.	119	108	/	105 mm
32 (1a).	/	48°	/	40°
38.		1188 mm ³		
46.	/	84 m	/	/
47.	/	117	/	/
48.	/	67	/	/
51.	/	39	/	35
52.	/	33	/	28
54.	/	24	/	/
55.	/	50	/	/
62.	44	44	/	/
63.	/	37	/	/
65.	/	/	/	108
66.	/	/	89	91
69.	29	/	/	/
70.	/	/	55	56
71.	/	/	33	34
72.	/	87	/	/
8:1	69,1	74,1	/	71,8
17:1	/	73,6	/	/
17:8	/	95,5	/	/
9:8	/	72,3	/	66,2
52:51	/	84,6	/	80,0
54:55	/	48,0	/	/
63:62	/	84,1	/	/

Tabela XII
VAJSKA — POSTKRANIJALNE SKELETNE MERE I INDEKSI

Martin No		skelet 1. l.	d.	skelet 3. l.	d.	skelet 4. l.	d.	skelet 5. l.	d.	skelet 6. l.	d.
humerus	1.	/	/	/	/	/	/	294 mm	/	/	/
	2.	/	/	/	/	/	/	290	/	/	/
	5.	/	26	21	20	18	18	18	19	/	20
	6.	/	24	16	16	15	15	15	16	/	15
	7.	/	69	/	/	/	/	55	/	/	/
	6:5	/	92,3	76,2	80,8	83,3	83,3	83,3	84,2	/	75,0
	7:1	/	/	/	/	/	/	18,7	/	/	/
femur	1.	/	/	404	/	408	410	411	414	/	/
	6.	31	31	28	30	24	25	27	26	/	29
	7.	28	30	24	24	23	22	25	24	/	25
	9.	34	/	29	29	27	26	28	28	/	33
	10.	26	/	21	23	21	21	24	24	/	23
	6:7	110,7	103,3	116,7	125,0	104,4	113,6	108,0	108,3	/	116,0
	10:9	76,5	/	72,4	79,3	77,8	80,0	85,7	85,7	/	69,7
tibija	1b.	/	/	/	/	/	/	/	337	/	/
	8a.	/	37	30	31	/	32	/	30	/	/
	9a.	/	26	21	22	/	20	/	21 mm	/	/
	9a:8a	/	70,3	70,0	71,0	/	62,5	/	70,0	/	/
telesni rast		/		159,8		160,5		159,6 cm		/	

U celini, svi skeleti su imali dolihokrane ili hiperdoliokrane lobanje. Telesni rast im je najčešće visok. Od 4 antropološki obrađena skeleta, 3 su bila izrazito gracilne građe i vezani su za mediteranski i atlantomediteranski tip. Skelet br. 1 potvrđuje prisustvo nordijskog antropološkog tipa. Međutim, kako je veći deo nekropole Vajska uništen, sa 6 fragmentovano očuvanih skeleta ne može se dobiti celovit antropološki profil populacije koja se koristila ovom nekropolom prelaznog perioda.

VUČEDOL

Vučedol je prirodno uzvišenje na desnoj obali Dunava nedaleko od Vukovara. Arheološka iskopavanja su vršena 1938. godine (Schmidt, R. R., 1945). U okviru naselja nađeno je ukupno 11 grobova. Grobovi 1 i 2 su obeleženi kao dvojni grob žena, a grobovi 3 i 4 kao dvojni grob bračnog para. Grob 5 je pojedinačan i u njemu je sahranjen mlađi muškarac, a u grobu 6, takođe pojedinačnom, sahranjena je mlada ženska osoba. Dečji skeleti označeni brojevima od 7 do 11 zatečeni su u jednom elipsoidnom nasipu dužine oko 3 m. U grobovima 8, 9 i 10 sahranjena su novorođenčad, u grobu 11 jedno polugodišnje dete, a u grobu 7 sahranjeno je jedno četvoro-godišnje dete. Svi nabrojani skeleti su sahranjeni u zgrčenom položaju.

Antropološka obrada koju je izvršio sam R. R. Schmidt (1945) obuhvata 5 lobanja sa sledećom numeracijom (termini i simboli obeležavanja su preuzeti iz navedene publikacije):

- lobanja br. 1 — bedenska žena (Ba ♀ 1), iz groba 1;
- lobanja br. 2 — vučedolski muškarac (Vu ♂ 3), iz groba 3;
- lobanja br. 3 — vučedolska žena (Vu ♀ 4), iz groba 4;
- lobanja br. 4 — vučedolska devojčica (Vu ♀ 6), iz groba 6;
- lobanja br. 5 — vučedolsko dete (Vu 7N), iz groba 7.

Hronološko opredeljenje grobova, odnosno skeleta, koje je dao R. R. Schmidt (br. 1 badenski, ostali vučedolski) nije prihvaćeno. Tako, npr., M. Garašanin (1973) smatra da svi nabrojani skeleti pripadaju badenskoj kulturnoj grupi.

Ovi značajni antropološki nalazi nisu očuvani. Postoji verovatnoća da su, ukoliko vremenom nisu sasvim izgubljeni, ostali u Mađarskoj, gde je

Tabela XIII
VUČEDOL — Individualne mere moždanog dela lobanje

Naziv mere	Ba ♀ 1	Vu ♂ 3	Vu ♀ 4	Vu ♀ 6	Vu 7 N
najveća dužina	181	200	185	182	171
dužina glabela-inion	164	190	169	164	141
dužina nasion-inion	160	188	167*	160	135
dužina lobanjske baze	94	113	/	94	90
visina basion-bregma	123	141	/	131	127
visina lobanjske kalote	104	121	114	110	116
najmanja širina čela	98	101	91	89	86
najveća širina čela	124	127	117	113	106
najveća širina lobanje	139	146	130	137	129
biradikularna širina	114	/	/	102	94
postorbitalna širina	98	100	91	88	86
širina između mastoideusa	99	100	85	85	85
najveća širina zatiljka	119	125	110	110	106
širina foramen magnuma	27*	/	/	27	27*
dužina foramen magnuma	/	/	/	36	30*
frontalna tetiva	109	114	112	112	105
parietalna tetiva	105	128	120	110	108
okcipitalna tetiva	104	103	/	105	102
visina kalote (nasion-inion)	104	121	114*	110	116
visina kalote (glabela-inion)	102	115	108	103	102
horizontalni obim lobanje	508	557	503	503	477
vertikalno-transverzalni luk	301	335	345	323	310
medijalni luk	273	302	297	288	264
medijalni frontalni luk	125	126	130	128	121
medijalni parietalni luk	110	144	136	120	118
medijalni okcipitalni luk	38	32	31	40	25
medijalni luk lambda-inion	90	81	74	86	101

* — oznaka za meru dobijenu rekonstrukcijom.

i obavljena antropološka obrada. Reviziona obrada nalaza iz Vučedola zasnovana je na obimnoj mnografiji i propratnoj dokumentaciji (antropološke mere, fotografije, grafičke ilustracije i lobanjski dijagrami) R. R. Schmidta.

Antropološka interpretacija »rasne pripadnosti« nalaza sa Vučedola posmatrana je s obzirom na »problem indogermanizacije«, tako da je treba smatrati prevaziđenom i ne treba se više na nju osvrnuti.

Antropološka merenja su vršena prema »specijalnim metodama antropološkog merenja« T. Mollisona, pa će dobijeni rezultati tako biti i navedeni na tabelama XIII i XIV. Na tablama XXXVII i XXXVIII grafički su ilustrovane lobanje iz grobova 1, 3, 4, 6 i 7 prema fotografijama iz publikacije R. R. Schmidta⁴¹.

Tabela XIV

VUČEDOL — Facijalne mere, uglovi moždanog i facijalnog dela, lobanjski indeksi i lobanjska (moždana) zapremina

Naziv mere, ugla, indeksa	Ba 9 1	Vu 8 3	Vu 9 4	Vu 9 6	Vu 7 N
zigomatična širina	124	123	/	105	95
dužina lica	87*	/	/	85	80
visina lica	100	106	/	102	89
visina gornjeg lica	57	62	57*	57	51
širina gornjeg lica	102	106	91	91	85
biorbitalna širina	95	99	/	85	81
širina očne duplje	39	38	/	35	33
visina očne duplje	35	30	/	30	29
visina nosne duplje	45	47	/	42	36
širina nosne duplje	23	25	/	19	18
maksiloalveolarna širina	58	59	/	54	50
kondilarna širina mandibule	104	106*	/	98	92
mandibularna širina kod uglova	88	90*	/	76	74
visina obratka	27	26	26*	26	24 mm
ugao nasion-bregma	53*	53*	/	54*	55*
ugao glabella-bregma	46*	48*	/	49*	50*
profilni ugao lica po liniji nasion-prostion	93*	92*	/	88*	88*
biorbitalni ugao	11*	20,5*	/	21*	19*
dužinsko-širinski indeks	76,79	73,00	70,20	75,40	75,40
dužinsko-visinski indeks	67,90	70,50	/	72,00	74,20
širinsko-visinski indeks	88,40	96,50	/	96,10	98,40
indeks visine kalote	63,40	63,60	67,40	67,00	82,20
indeks širine lobanje i čela	70,50	69,10	70,00	64,90	66,60
indeks lica	80,60	86,10	/	97,10	93,60
indeks gornjeg lica	45,90	50,40	/	54,20	53,60
lobanjska (moždana) zapremina	(1420) mm ³	(2010)	/	(1510)	/

* — oznaka za meru dobijenu rekonstrukcijom;

() — oznaka za približnu meru.

⁴¹ Prilikom izrade ovog dela antropološke dokumentacije za revizionu obradu, utvrđeno je da se kod R. R. Schmidta razlikuju dijagrami i fotografije istih lobanja, tako da su priložene grafičke ilustracije načinjene prema fotografijama kao merodavnijem kriterijumu.

Lobanja 1 iz groba 1, u lateralnoj projekciji posmatrano, duga je i srednje visoka. Glabelarna regija sa nadočnim lukovima je slabo razvijena. Profil čela je nizak i vertikalni. Lobanjski svod je dug i ukočen, da bi prešao u naglašen (izvučen) okciput. Lobanjska baza je ukošena i dugačka. Mastoideusi su jake građe. Lice je ravno, sa povučenim zigijama. Mandibula je masivna, sa pravougaonim uglom ramusa i naglašenom širinom samog ramusa. U facijalnoj projekciji lobanja je srednje visoka, srednje široka, sa osrednje visokim licem. Maksilarna širina i širina zigija su prisutne u reljefu lica. Očne duplje su četvrtaste i ukošene. Nosna duplja je široka i visoko postavljena u odnosu na maksilu. Forma lobanjske kalote u vertikalnoj projekciji je između pentagonoida i ovoida sa naglašenom dužinskom osom.

Starost ove individue je između 22 i 33 godine.

Postkranijalni skeleti nisu našli mesta u publikaciji R. R. Schmidta, izuzimajući nekoliko podataka o telesnom rastu, ali za koje se ne vidi sasvim jasno kako su dobijeni.

Druga lobanja iz ženskog dvojnog groba nije ilustrativno prikazana kod R. R. Schmidta. Delimičan razlog je i slaba očuvanost. Pominje se samo da je ženskog pola i nešto mlađa od prve lobanje. Van tabela dato je nekoliko sledećih antropoloških mera: najveća dužina lobanje 180 mm; dužina glabela-inion 161 mm; visina basion-bregma 124 mm; visina kalote 104 mm; najmanja širina čela 91; najveća širina čela 123; najveća širina lobanje 139; visina kalote preko glabele i iniona 101; horizontalni obim lobanje 496; širina zigija 125; visina gornjeg lica 59; širina gornjeg lica 103; širina očne duplje 39; visina očne duplje 36, visina nosne duplje 46; širina nosne duplje 22 mm. Dužinsko-širinski indeks lobanje iznosi 77,0 dužinsko-visinski 68,6 širinsko-visinski 82,0 i indeks visine lobanjske kalote 64,0.

Lobanja označena brojem 2 iz groba br. 3 pripada muškarcu starom između 33 i 40 godina. Duga je i srednje visoka. Nema razvijenu glabelu i nadočne lukove. Profil čela je vertikalni i naglo prelazi u dug i ukošen lobanjski svod, koji se kosinom spušta prema jako isturenoj okcipitalnoj regiji. Lobanjska baza je kosa i duga. Mastoideusi su jaki i široki. Mandibula je masivne građe sa oštećenim ramusom. Ravan lica je vertikalna, na donjem delu neznatno povučena. U facijalnoj projekciji ova lobanja je visoka i uska, sa uskim čelom. Očne duplje su četvrtaste i koso postavljene. Nosna duplja je oštećena, ali jednom svojom polovinom ukazuje na uzak i visok oblik. Zigomatična i maksilarna širina u sklopu reljefa lica su umereno naglašene. Oblik lobanjske kalote je na prelazu elipsoida i pentagonoida izraženih podužnih osa.

Lobanja 3 iz groba 4 odgovara ženi staroj između 17 i 25 godina. Nema očuvane kosti lica sa vilicama i zubima. Bočno posmatrano, duga je i srednje visoka, sa kratkim i uspravnim čelom i dugim nagnutim lobanjskim svodom i izvučenim okcipitalnim delom. Mastoideusi nisu naglašeni. Lobanjska baza je duga i podignuta prema okciputu. Uska širina čela u facijalnoj projekciji ukazuje na usku formu lica. Oblik kalote je na prelazu romboida i ovoida naglašenih dužina.

Lobanja 4 je iz groba 6 i pripada »devojčici« staroj između 13 i 15 godina. Mada se može smatrati da telesni razvoj u ovom uzrastu još nije

završen, što umanjuje antropotipološku determinaciju, vidna je izražena dužina ove lobanje, sa izraženim okciputom, vertikalnim profilom čela, zatim jaka mandibula širokog ramusa itd.

Lobanja 5 iz groba 7 pripada detetu starom između 5 i 8 godina. S obzirom na uzrast, ova lobanja se ne bi mogla tipološki opredeliti. Može se samo podvući da svojim profilom ponavlja prethodne oblike: druga je, srednje visoka, uska, sa vertikalnim čelom i ravnom linijom lica.

Ostali dečji skeleti nisu antropološki obrađeni i dokumentovani u publikaciji R. R. Schmidta, tako da ne mogu ući u okvir ove revizije obrade.

Iz opisanih individualnih lobanjskih karakteristika odraslih osoba i dece u najstarijem uzrastu, vidno je da dominira jedan zajednički pokazatelj: lobanje su duge i srednje visoke, sa dugim i nagnutim lobanjskim svodom i naglašenim (izvučenim) okciputom; čelo je vertikalno, a po širini usko; glabella i nadoči lukovi su kod oba pola nerazvijeni; lobanjska baza je duga i podignuta; mastoidni nastavci su jaki i široki; lice je usko ili srednje široko sa četvrtastim i koso postavljenim očnim dupljama; nosna duplja je najčešće visoka i uska; mandibula je masivna sa gotovo ravnim ili sasvim ravnim širokim ramusom i sa slabo razvijenim obratkom; oblik lobanjske kalote se kreće između pentagonoida, ovoida, romboida i elipsoida, sa uvek naglašenom podužnom osom.

Na osnovu navedenih zajedničkih pokazatelja, na prvom mestu nerazvijene glabele i nadočnih lukova i specifičnog profila čela i lobanjskog svoda i zatiljka, kao i forme mandibule, lobanje iz Vučedola ne mogu se svrstati u mediteranski krug starosedelačkog stanovništva, niti pak pripisati nordijskom tipu, kako je to hteo R. R. Schmidt. Zato, s obzirom na hronološku pripadost badenske kulture, njihovo antropogenetsko polazište treba tražiti u predelima južno od Kavkaza. Po saopštenju V. Aleksejeva (1962), u oblasti Kavkaza pre bronzanog doba mogu se razlikovati dva tipa evropskog stanovništva: masivni tip širokog lica i brahikranih lobanja i dolihokrani tip uskog lica koji pripada južnoj grani velike evropske rase. Ovaj drugi tip bi odgovarao nalazima iz Vučedola.

Ovakva interpretacija vučedolskih lobanja više otvara problematiku nego što je rešava. Očigledna je sahrana u okviru naselja po neolitskim tradicijama koja se vezuju za starosedelačko mediteransko stanovništvo. Zatim, postavlja se pitanje da li je to prva generacija doseljenika i da li je ona živela u genetskoj izolovanosti itd., što samo upućuje na obavezu da je potrebno ovom problemu vratiti se ponovo u jednom posebnom radu.

VOJLOVICA

Humka prečnika oko 35 m u Vojlovici kod Pančeva iskopavana je 1965. i 1969. godine. U centralnom delu ove humke iskopan je jedan skelet sahranjen na leđima i sa nogama savijenim u kolenima, zasut okerom. Humka pripada kulturi grobova-jama i datovana je u mlađu polovinu III milenija stare ere (Jovanović, B., 1974).

Skeletni ostaci su deponovani u Muzeju grada Pančeva, a obređeni su 1976. godine. Antropološki zaključci su svedeni na minimum zbog fragmentovane očuvanosti. Utvrđen je izražen robusticitet, kako lobanjskih fragmenata tako i delova dugih kostiju. Zglobne površine imaju jak reljef. Vidno je nisko i uspravno čelo koje naglo prelazi u dug lobanjski svod, što ukazuje na dolihokranu lobanju. Mali mastoidni nastavci i širok išijadični otvor na karličnoj kosti određuju ovoj individui ženski pol. Svi lobanjski šavovi su otvoreni (nema ni početnih znakova obliteracije) tako da individualna starost ne bi prelazila 30 godina života.

Rekonstrukcijom je izmeren jedan humerus (320 mm) i jedan femur (445 mm), iz kojih je po Bachovoj empirijskoj formuli izračunata telesna visina, koja iznosi između 165 i 166 cm.

LEPENSKI VIR

Pored većeg broja grobova koji stratigrafski pripadaju protoneolitskim i neolitskim stratumima, na Lepenskom viru je, 1967. godine, na dubini 0,80 m, otkriven jedan grob Salcuța-kulture. Zatečen je u ležećem stavu na stomaku, sa nogama delimično savijenim i prekrivenim ornamentisanim zdelom velikog prečnika (ostali prilozi nađeni su neposredno uz desnu stranu kičme). Zbog veoma loše očuvanosti skeletnih ostataka antropološka zapažanja su veoma uska: skelet pripada ženskoj individui staroj između 40 i 60 godina, visokoj između 154 i 156 cm (Letica, Z., 1970).

SEMIZOVAC

U Semizovcu kod Sarajeva 1956. godine prilikom građevinskih radova naišlo se na grob od kamenih ploča (120 × 90 cm) u kom je bio skelet u zgrčenom stavu. Od skeleta je očuvan samo jedan veći fragment lobanje i fragment mandibule, dok su ostali delovi uništeni. B. Čović (1957) smatra da je ovaj grob neolitski i da pripada butmirskoj ili »slavonskoj« kulturi. Protiv ovakve hronološke interpretacije izjasnio se M. Garašanin (1956), na prvom mestu zbog grobne konstrukcije, koji opredeljuje ovaj grob u prelazni period.

Obradu antropoloških nalaza — fragmenta lobanje i fragmenta mandibule, izvršila je V. Brodar (1957). Zaključuje da polni znaci odgovaraju muškarcu, a po stepenu obrazije zuba i srašćenosti lobanjskih šavova individualna starost se kreće između 30 i 40 godina. U celini, lobanja je srednje duga i srednje visoka, verovatno dolihokrana ili leži na granici mezokranije. Dalje, zaključuje da se takvi i slični lobanjski oblici nalaze u neolitskim grobovima srednje Evrope i u Ljubljanskom barju.

Sama činjenica da je ovaj grob, odnosno skelet, različito datovan i antropološki analogno vrlo široko povezan, navela je autora ovog rada da se detaljnije njime pozabavi. Naime, pošto su dobijeni fotosi ova dva fragmenta u prirodnoj veličini i frontalnoj projekciji, načinjena je facijalna rekonstrukcija (tabla XXXIX).

Fragment lobanje ima očuvanu levu polovinu čeone kosti sa nosnim povinućem, gotovo celu levu očnu duplju, zigomatičnu kost, kao i deo sfenoidalne i temporalne kosti sa mastoidnim nastavkom. Fragment mandibule ima očuvanu frontalnu regiju sa mentumom, sa malim delom ramusa i sa zubima — incizivima, kaninom i premolarima na levoj polovini, dok je prvi molar ekstrahiran intra vitam.

Koristeći se, na prvom mestu, elementima simetrije i proporcije, dobijena je facijalna projekcija lobanje, koju odlikuje osrednja visina, širina cerebralnog dela i široko lice. Glabela i nadočni lukovi su razvijeni. Čelo je srednje visoko sa slabo razvijenim frontalnim torusima. Očne duplje su blagog četvrtastog oblika i nisko su postavljene. Nosna duplja je takođe nisko postavljena u odnosu na maksilu, a širina joj je najmanje potvrđen deo u sklopu ove rekonstrukcije. Zigomatična regija nije robustne građe, ali je široka i uslovljena je isto tako široku maksilu, što je potvrđeno i očuvanim delom mandibule. Sama mandibula nije jake građe ali ima naglašena hvatišta mišića. Telo mandibule nije jako, a visina je niska. Ramus mandibule je nizak i srednje širok, verovatno delimično i nagnut.

Patoloških promena na očuvanim kostima i zubima nema.

Elementa za detaljnu antropotipološku determinaciju ove lobanje još uvek nema. Facijalnom rekonstrukcijom je upotpunjena samo jedna lobanjska projekcija, dok ostale i nadalje ostaju nepoznate.

GOMOLAVA

Na Gomolavi je tokom 1977. godine otkrivena manja grupa skeleta sahranjenih u zgrčenom položaju, od kojih jedan ima bakarnu narukvicu na desnoj ruci. Po usmenom saopštenju B. Bruknera, ovi skeleti se datuju u IV milenijum stare ere. Potpuni arheološki podaci još nisu publikovani, a antropološka obrada je ustupljena S. Živanoviću i Zs. Kiss-Zoffmann⁴².

OSTALA NALAZIŠTA

Sahranjivanje u prelaznom periodu, što se tiče samog mesta, vrši se na nekropolama i u okvirima naselja. U suštini, postoje dva načina sahranjivanja: inhumacija i kremacija u ravnim grobovima, kao i sahranjivanje pod humkama. Prema ovoj podeli mogu se podeliti i nalazišta. Tako je skeletno sahranjivanje primenjeno, pored navedenih kataloški obrađenih nalazišta, i na sledećim lokacijama: Crna Bara, Batka-Senta (Tiszapolgar-Bodroghkeresztúr grupa), Dobanovci, Skorenovac, Bogojevo, Gomolava (2 groba) — badenska grupa, Gomolava — kostolački grob itd. (Garašanin, M., 1973).

⁴² Autor rada je tokom iskopavanja 1977. godine obišao nalazište Gomolava i video grupu navedenih skeleta in situ.

Spaljivanje pokojnika je konstatovano na više mesta. U Dvorovima u severnoj Bosni spaljeni pokojnik je pokriven kostolačkom zdelom. U Vojki i Batajnici u Sremu (vučedolska grupa) takođe je ustanovljeno spaljivanje pokojnika. Grob Nagyrev grupe iz Belegiša, udaljen od svoje matične oblasti u Mađarskoj, sadrži ostatak spaljenog pokojnika. U okviru poznije grupe Belotić — Bela Crkva, utvrđeno je da u Belotiću preovladava kremacija, a u Beloj Crkvi skeletno sahranjivanje (Garašanin, M., 1973).

Humke u jugoistočnom Banatu (kod Uljme, Vatina i na Straži kod Vlajkovca) ispitivao je prvih godina ovog stoleća F. Milleker (1906). Pored ovih humki u novije vreme su iskopavane humke u Batajnici, Vojki i Srpskom Krsturu, zatim humke kod Mokrina (Lalina humka i Arađanska humka), oko Kragujevca — jedna u Rogojevcu i dve u Barama (Srejović, D., 1976), kao i na nekim drugim mestima, s tim što antropološki nalazi sa svih ovih nalazišta nisu sačuvani, niti pak prethodno antropološki obrađeni. U literaturi se nailazi na podatke o broju grobova i načinu sahrane. Može se samo konstatovati da se u humkama, pored inhumacije i kremacije u ravnim grobovima i pored skeletnog sahranjivanja pokojnika, takođe primjenjuje i kremacija (npr., Arađanska humka kod Mokrina). Međutim, razgraničavanje ovih pojava (geografski i hronološki) interesantno je prvenstveno sa stanovišta arheologije, što bi zapravo i prelazilo okvire ovog antropološkog pregleda.

* * *

Broj antropoloških nalaza prelaznog perioda sa teritorije Jugoslavije nije velik, ali je dovoljan da ukaže na etničke promene, odnosno na migracije iz nekoliko pravaca. Međutim, ova velika etnička pomeranja tokom III milenija stare ere više su do sada obrađena sa aspekta arheologije nego sa aspekta antropologije. Postoji više mišljenja i interpretacija ovog problema. Tako G. Childe (1950) smatra da su badenska grupa u centralnoj Evropi i Rinaldone-grupa u Italiji najevidentniji predstavnici velike indoevropske ekspanzije.

J. Mellaart (1960) navodi da je pustošenje krajem bronzanog doba bilo znatno veće od ovog indoevropskog, da je uništeno čak blizu 400 velikih naselja, ali da je Balkan tada definitivno izašao iz sfere anadolskih kulturnih uticaja. Pojava gajtanaste keramike je posledica ovog drugog prodora u unutrašnjost Balkana, tako da ona nije mogla doći sa severa (Garašanin, M., 1958).

C. Schaeffer (1948) izneo je interpretaciju da se na prelazu 5. u 4. vek III milenija stare ere u području Prednjeg istoka, Male Azije i oko Kavkaza dogodila jedna opšta katastrofa koja je prouzrokovala uništenje čitavog niza naselja. Nešto kasnije, na prelazu iz III u II milenijum stare ere usledila je još jedna katastrofa prouzrokovana snažnim zemljotresom, a ogromne mase stanovništva su dospele do Podunavlja i Balkana, uništavajući starosedelačko neolitsko stanovništvo ovih krajeva.

Trager-Smith (1950) ima slično mišljenje kao i G. Childe — Indoevropljeni »*proprie dicti*« bi bila ona indoevropsko-anadolska grupa koja

se izdvojila sredinom III milenijuma stare ere i pošla prema zapadu iz svojih matičnih oblasti.

M. Gimbutas (1963) nadovezuje se na teze C. Schaeffera. Izdvaja dva talasa naseljavanja, oko 2300. i 2000. godine stare ere. Indoirance identifikuje kao stepsku migracionu grupu; kurganski narod smatra zajedničkim precima Indoevropljana u Evropi, koji su kasnije formirani.

M. Garašanin (1971) smatra da se u okviru indoeuropeizacije mora računati sa većim brojem uzastopnih talasa stepskih stočara, koji se manifestuju u retkim tumulima stepskog tipa, a češće u simbiozi pridošlih stepskih elemenata sa autohtonim stanovništvom, što je i dovelo do formiranja raznih kulturnih grupa eneolitskog doba u panonsko-karpatском području i delom na Balkanskom poluostrvu.

U velikim etničkim pomeranjima u Podunavlju su, osim Bodrogkeresztúr-grupe, uništene sve ostale civilizacije (Bosch Gimpera, P., 1960). Na zapadnom Balkanu su za to vreme živele kasne neolitske civilizacije, čime je neolitski vek u ovim oblastima produžen za oko tri stoleća. Drugim talasom seoba stigle su nove etničke grupe, koje su stari neolitski poredak konačno srušile. Kako je podvukao A. Benac (1961), tu kulturnu promenu za sada najbolje ilustruju, između ostalog, sledeći elementi:

- pojava badenske i kostolačke kulture,
- pojava vrpčaste keramike,
- pojava dugih kremenih noževa u ostavama i grobovima,
- pojava kamenih bojnih sekira,
- pojava vučedolske kulture u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji,
- pojava grobova pod tumulima, kao i
- pojava depoa bakarnog oruđa.

Po mišljenju A. Benca (1977), sada bi se i arheološkim putem mogle izdvojiti dve osnovne ilirske oblasti — jedna uža (između reka Vojuše i Mati) i jedna šira (uzduž Jadranskog mora i u njegovoj pozadini). Glavnu ulogu u stvaranju predilirskog supstrata u užoj oblasti odigrali su elementi neolitske i eneolitske kulture tipa Maliq, elementi badenske i kostolačke grupe, kao i neki elementi epirsko-makedonsko-egejske oblasti, uz učešće nosilaca vučedolske kulture i vrpčaste keramike. Među predilirskim supstratnim elementima u široj ilirskoj oblasti isti autor razlikuje, prvenstveno, jednu jako retardiranu hvarsko-lisičićku komponentu i jednu komponentu kasne vučedolske kulturne grupe. Kako vučedolska komponenta sa drži neke elemente kulture zvonastih pehara, na ovom prostoru su prisutni i zapadnomediterranski elementi (namesto egejskih u užoj ilirskoj oblasti). I dalje, prava indoeuropeizacija na ovom širem ilirskom području se oseća u prisustvu vrpčaste keramike, a možda i u nekim elementima prave Kurgan IV kulture sa Istoka itd.

Antropološki rezultati dobijeni ovim radom odnose se na Bodrogkeresztúr-grupu, Vajska-Hunyadihalom grupu i na badensku kulturu. Za ostale kulturne grupe i kulture prelaznog perioda nema širih antropoloških podataka, što ne znači da ih arheološka iskopavanja u skoroj budućnosti neće obelodaniti.

Za Bodrogkeresztúr- grupu, za koju je već rečeno da nije uništena tokom etničkih pomeranja u Podunavlju, po rezultatima sa nalazišta Nosa kod Subotice, može se konstatovati njen vrlo heterogen sastav. Zastupljeni su protonordijski i nordijski antropološki tip, mediterano-kromanjonski, atlantomediteranski i mediteransko-nordijski tip. Verovatno nije slučajnost, i na sadašnjem stepenu istraženosti posmatrano, što je isključeno prisustvo antropoloških tipova iz oblasti oko Kavkaza.

Vajska-Hunyadihalom grupa, po antropološkim rezultatima sa nalazišta Vajska u jugozapadnoj Bačkoj, kao i Bodrogkeresztúr- grupa, zastupljena je isključivo srednjoevropskim antropološkim tipovima: nordijskim, atlantomediteranskim i mediteranskim.

Grobovi badenske kulture iz Vučedola su izuzetak u antropološkom smislu. S obzirom da je njihovo antropogenetsko polazište vezano za oblasti oko Kavkaza, govore u prilog ranije postavljenoj tezi A. Benca (1961) da su »badenska i kostolačka grupa, izgleda, došle u zapadni Balkan u svom čistom obliku« ne kulturnom difuzijom nego dokumentovanom migracijom. Međutim, ostaje da se u budućim istraživanjima sagledaju tokovi kulturne i antropološke asimilacije, koji, zbog jakog autohtonog supstrata, svakako, nisu mogli biti jednaki. I zaključno, poredeći rezultate dosadašnjih antropoloških, arheoloških i drugih istraživanja, potvrđuje se ranije iznesena činjenica da Balkan i Podunavlje igraju veoma značajnu ulogu u formiranju Indoevropljana (Gavela, B., 1962; Garašanin, M., 1971).

BIBLIOGRAFIJA

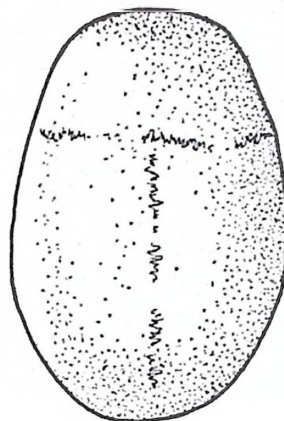
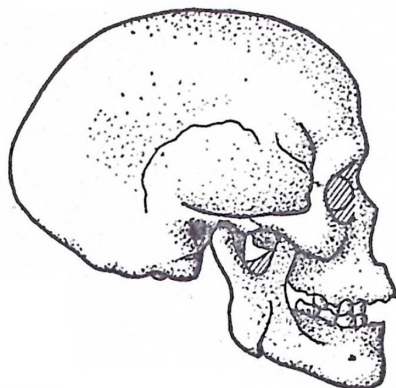
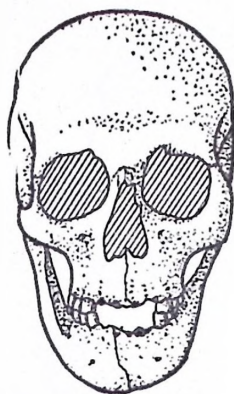
- Alekseev, V. (1962): *A study of the Paleoanthropology of the Caucasus*. VI International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Moscow.
- Benac, A. (1961): *Studien zur Stein und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan*. Bericht R. G. K. 42, Mainz.
- Benac, A. (1977): *Prediliri, Protoiliri, Prailiri — neki novi aspekti*. Balcanica, VIII, Beograd.
- Bosch Gimpera, P. (1960): *El problema indoeuropeo*. Mexico.
- Brodar, V. (1957): *Antropološka obrada neolitske lobanje iz Semizovca*. GZM XII — Arheologija, Sarajevo.
- Brukner, B. (1970): *Die Nekropole in Vajska*. Archeologia Iugoslavica XI, Beograd.
- Childe, G. (1950): *Prehistoric Migrations in Europe*. Oslo.
- Čović, B. (1957): *Neolitski grob iz Semizovca*. GZM XII — Arheologija, Sarajevo.
- Dimitrijević, S. — Tasić, N. (1971): *Eneolitique. Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie*. Société archéologique de Yougoslavie, Beograd.
- Farkas, Gy. (1972—1973): *Kasno-eneolitski antropološki nalazi iz lokaliteta Vajska—Baba—Sivac*. Rad vojvođanskih muzeja 21—22, Novi Sad.
- Farkas, Gy. (1973): *Rézkori (Bodrogkeresztúri) antropológiai leletek Nosza-Gyöngypart (Jugoszlavia) belőhelyről*. Anthropol. Közl. 17, 1—2, Budapest.
- Garašanin, M. (1956): *O sahranjivanju u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolita*. GZM XI — Arheologija, Sarajevo.

- Garašanin, M. (1958): *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Mazedonien*. Bericht R. G. K. 39, Mainz.
- Garašanin, M. (1971): *Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-Est Européen à l'époque de transition du néolithique à l'âge du Bronze*. Studia Balcanica V. L'ethnogenèse des peuples balkaniques.
- Garašanin, M. (1973): *Praistorija Srbije*. SKZ — Beograd.
- Gavela, B. (1962): *O problemu porekla i jedinstva Indoevropljana*. Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VI/2, Beograd.
- Gimbutas, M. (1963): *Notes on the Chronology and Expansion of the Pit-Grave Culture*. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre.
- Jovanović, B. (1974): *Indoevropljani i stepska kultura grobova-jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja*. Novi Sad.
- Leticia, Z. (1970): *Grob Salcuța kulture sa Lepenskog vira*. Starinar, n. s. XXI, Beograd.
- Mellaart, J. (1960): *Anatolia and the Balkans*. Antiquity XXXIV.
- Milleker, F. (1906): *Délmagyarország régiségleletei III*, Budapest.
- Schaeffer, C. (1948): *Statigraphie Comparée de l'Asie Occidentale*. London.
- Schmidt, R. R. (1945): *Die Burg Vučedol*. Ausgabe des Kroatischen Archäologischen Staatsmuseums in Zagreb, Zagreb.
- Srejović, D. (1976): *Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije*. Godišnjak XIII/11 Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.
- Trager-Smith, J. (1950): *The Chronology of North-Indoeuropeans a rejoinder* — American Anthropologists, Menasha.

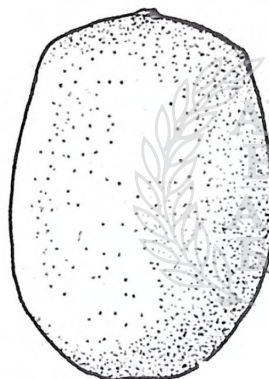
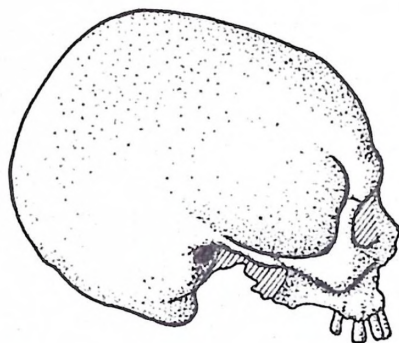
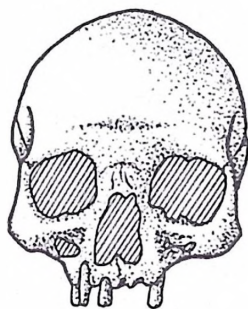

Tabla XXXIV

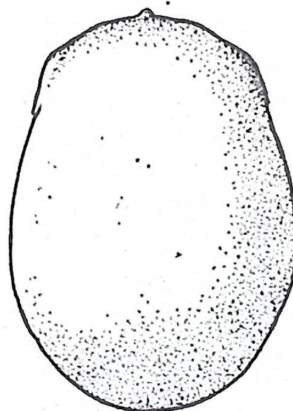
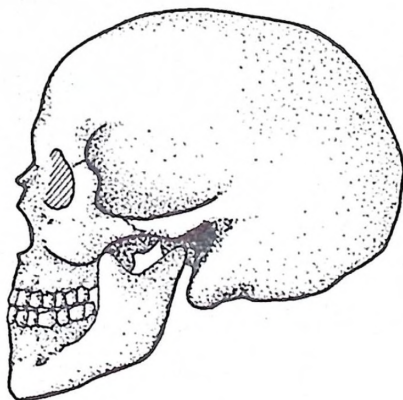
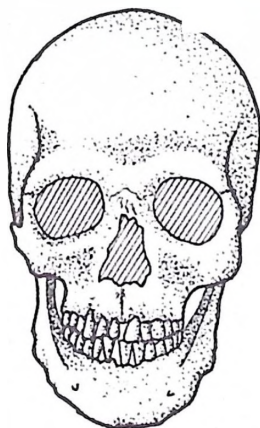
NCSA - SUBOTICA

No IV/b - protonordijac

No B/9 - mediterano-kromanjonac (varijetet A)

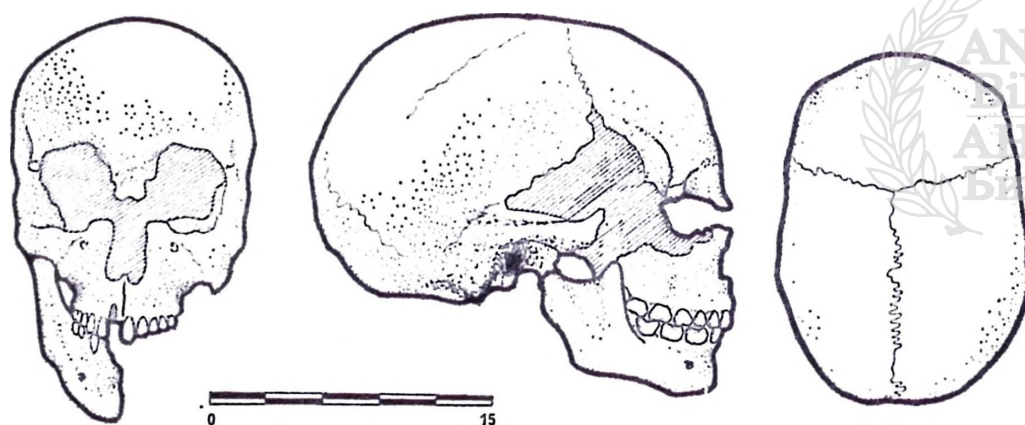
No ? - mediterano-nordijac

Tabla XXXV

V A J S K A

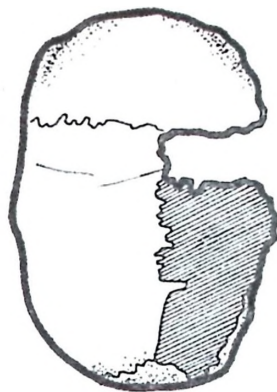
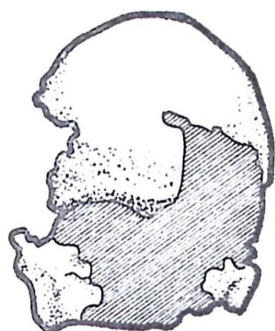
Lobanja No 1 (nordijski tip)

Lobanja No 3 (atlanto-mediteranski tip)

Tabla XXXVI

V A J S K A

Lobanja No 4 (mediteranski tip)

Lobanja No 5 (mediteranski tip)

Tabla XXXVII

VUČEDOL

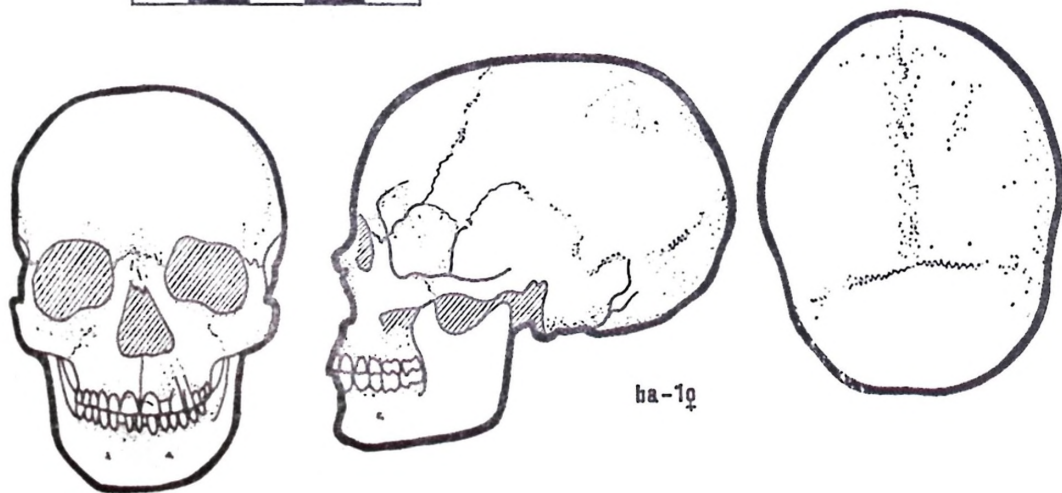
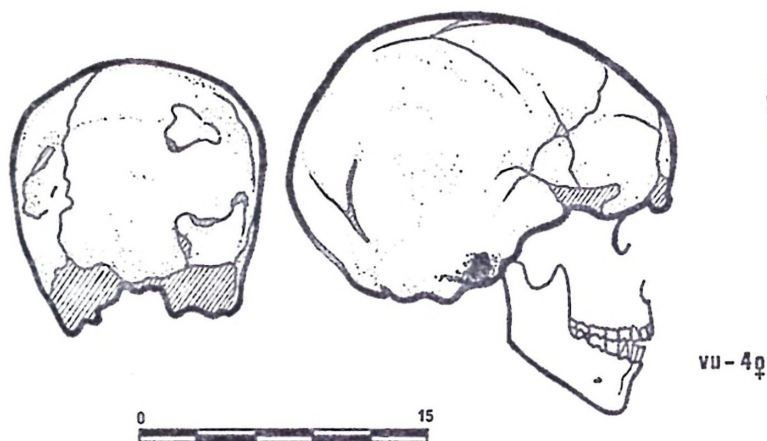
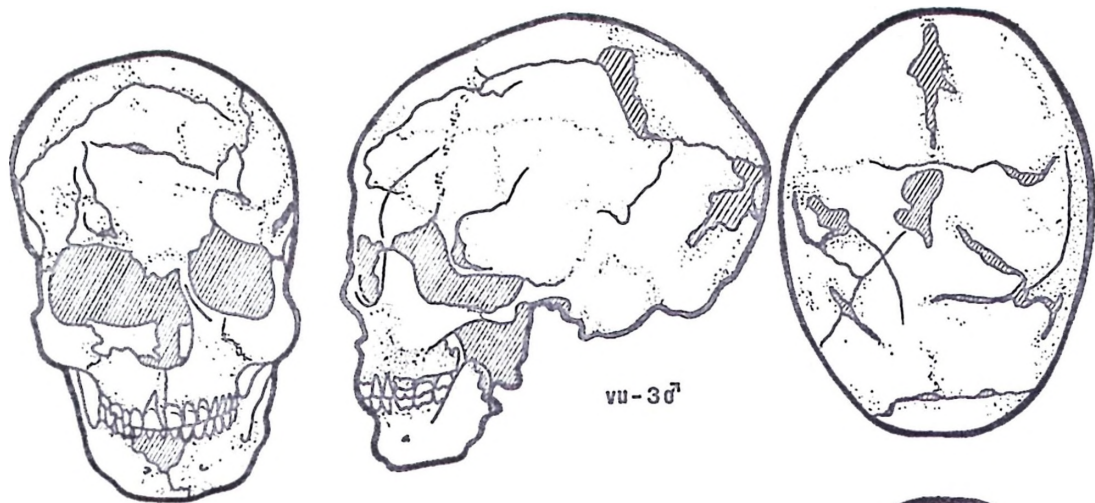
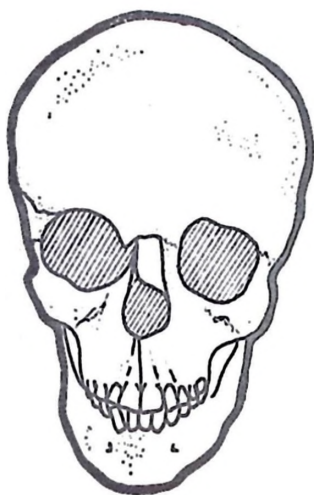

Tabla XXXVIII

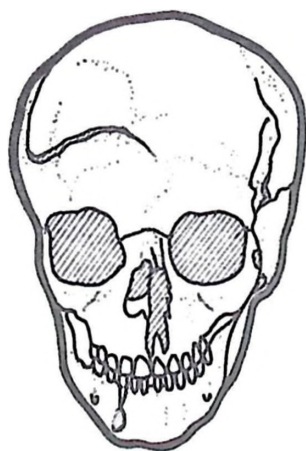
V. U Č E D O L

N

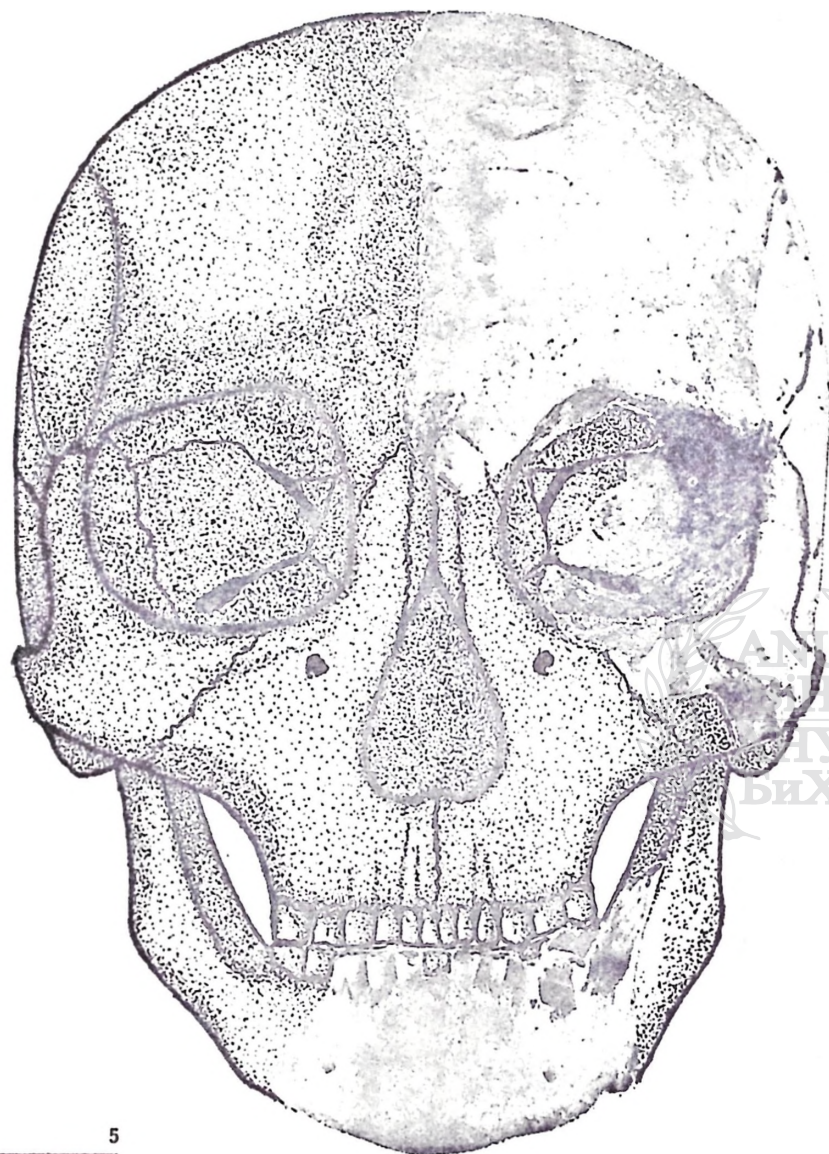

vu-96

vu-7n

Tabla XXXIX

SEMIZOVAC

m. 30–40g.

VI. BRONZANO DOBA

Nasuprot gornjoj granici ovog perioda praistorije, koju je teško postaviti, za donju granicu se uzima trako-kimerski prodor, tj. kraj VIII veka stare ere. U ovom periodu geografska situacija takođe igra važnu ulogu u formiranju pojedinih kulturnih grupa. U celini posmatrano, u odnosu na prethodni period, razvijeno bronzano doba predstavlja dalju etapu razvitka u kulturnom, društvenom i ekonomskom smislu. Međutim, u hronološkom smislu, zbog različitih uslovljenosti ne može se u celini prihvatiti opšti hronološki sistem bronzanog i gvođenog doba P. Reinecke a (1900, 1926), nego su izrađeni hronološki sistemi koji obuhvataju manje geografske celine. Tako je, npr., D. Garašanin (1971) izradila sistem hronologije za bronzano doba Srbije, a K. Vinski-Gasparini (1971) sistem koji pokriva zapadne i severozapadne delove Jugoslavije.

Antropološki nalazi obrađeni u ovom radu potiču iz Brinjeve gore (istočnoalpska regija), Bezdanjače, Varvare, Ljubomirskog polja (jadransko-zapadnobalkanska regija), Bele Crkve (centralnobalkanska regija) i Mokrina (panonsko-podunavska regija)⁴³.

KATALOŠKI PREGLED NALAZA

BRINJEVA GORA

Brinjeva gora se nalazi u gornjoj Dravinjskoj dolini. Godine 1956. istražen je jedan tumul većih dimenzija u kom je nađeno pet grobova sa konstrukcijom u obliku četvorougla izrađenom od lomljenog kamena. Podloga ovom tumulu, utvrđeno je tokom sistematskih iskopavanja, bila je jedna neolitska kuća. Svi skeleti iz ovih grobova zatečeni su u ispruženom položaju na leđima. Po arheološkim priložima, hronološka pripadnost im se kreće između 1600. i 1500. godine stare ere (Pahič, S., 1962—1963).

Po navodima S. Pahića, V. Brodar je pregledala ove antropološke nalaze i utvrdila da pripadaju odraslim individuama. U grobu br. 2 sahranjen je starac, a u grobu br. 5 odrasli muškarac. U grobu br. 3 je starica, a u grobu br. 4 je bila sahranjena odrasla žena. Skelet iz groba br. 1 je sasvim loše očuvan i ne daje antropološke elemente. Zaključuje da muški skeleti pripadaju kromanjonskom, a ženski mediteranskom tipu, s napomenom da će detaljna antropološka obrada uslediti.

⁴³ Geografska podela bronzanog doba Jugoslavije na četiri navedene regije Preuzeta je iz *Praistorije jugoslovenskih zemalja*, sv. IV — Bronzano doba (u štampi).

BEZDANJAČA

Pećina Bezdanjača se nalazi kod Vrhovina u Lici. Otkrivena je speleološkim istraživanjima 1960. godine, a do sistematskih arheoloških istraživanja došlo je 1965. godine. Pronađeno je nekoliko desetina skeleta koji su grupno sahranjeni na otvorenom prostoru u pećini. Po nalazima keramičkih i metalnih predmeta datovani su u srednje i kasno bronzano doba (Dreksler-Bižić, R., 1975).

Antropološki su obrađene 23 lobanje, od kojih su 3 imale donju vilicu, a ostalih 20 je bilo bez vilice, tj. nisu mogle biti pouzdano povezane sa svojim vilicama. Uopštve, zbog grupne sahrane na otvorenom prostoru bila je onemogućena individualna identifikacija delova postkranijalnog skeleta.

Antropološku obradu je izvršila G. Pilarić (1975) i utvrdila da je grupa praistorijskih ljudi sahranjenih u pećini Bezdanjači imala duge lobanje i pripadala nordijskom i mediteranskom tipu. Dalje konstatuje da su imali široka čela nasuprot uskim lobanjama, a očne duplje su mezo-konhne. U profilu je prisutan dubok nosni ugao utisnut ispod glabele, koji daje jaču prominenciju nosne kosti, što je, u stvari, davalo prilično robustan i prominentan izgled lobanjama.

Na postkranijalnom skeletu je prisutna gracilnost građe, za koju G. Pilarić smatra da je uslovljena endogamijom kroz geeracije. Homogenost modelacije prisutna je i u facijalnoj strukturi lobanja, što je takođe protumačeno kao posledica endogamije.

Tabela XV
BEZDANJAČA — Individualne lobanjske mere

broj i pol	Martin No	1.	3.	5.	8.	9.	17.	20.	45.	47.	48.	51.	52.	54.	55.	66.
18/a (♂)		176	172	/	132	97	/	112	122	108	66	38	32	20	47	94
21/a (♀)		179	173	/	135	91	/	/	135*	/	/	/	/	/	/	/
22/a (♂)		185	178	104	141	97	130	108	127	/	64*	41	32	24	55	/
26/a (♂)		180	171	97	129	92	130	108	120*	/	65	43	31	23	48	/
27/a (♀)		180	172	95	128	91	130	108	126	105*	62	40	32	23	54	/
27/d (♂)		189	185	98	137	88	136	106	/	/	/	40	30	/	/	82
28/a (♂)		189	182	100	141	96	141	113	124	/	63	38	31	24	47	/
30/a (♀)		179	173	94	128	92	126	109	117	/	57	38	31	23	44	/
30/b (♀)		176	173	94	137	92	129	115	/	/	57*	38	33	/	50*	/
30/c (♂)		180	176	92	142	93	134	117	116*	/	64	40	30	24	47	/
33/a (♂)		184	182	101	142	103	140	117	132*	113*	65	42	32	22	53	/
33/b (♂)		186	177	103	137	96	/	118	130*	/	70	41	34	26	50*	/
33/c (♀)		183	177	/	136	96	/	111	/	/	/	40	34	/	47	/
33/d (♂)		174	170	99	126	95	129	112	124*	113	66	40	34	24	51	90
33/f (♂)		188	183	107	140	93	/	117	/	/	/	/	/	/	/	/
33/o (♂)		195	186	103	152	100	139	124	/	/	/	42	35	24	56	/
34/a (♂)		193	185	100*	140	105	140	122	138	/	72	41	32	23*	54	/
37/a (♀)		185	180	93	138	85	137	118	129	/	64	37	34	24	46	/
37/b (♀)		166	157	85	126	91	120	102	122	/	56	37	26	23	56	/
39/a (♀)		187	177	101	134	93	136	112	123	/	64	35	31	25	45	/

* — oznaka za meru dobijenu rekonstrukcijom.

Pored analize sličnosti naslednjih osobina antropološkim putem, ona je u jednom smislu potvrđena i izdvojenim, tj. familijarnim (grupnim) sahranama u okviru pećine.

Telesni rast ovih ljudi bronzanog doba je u celini nizak. Kod žena je varirao ispod 160 cm, a kod muškaraca nije prelazio 166 cm⁴⁴.

Na tabeli XV date su individualne antropološke mere za 20 lobanja sa oznakama rednog broja i pola, a na tablama XL, XLI, XLII i XLIII grafički su ilustrovane pojedine lobanje iz Bezdanjače.

Iz Bezdanjače potiče jedna od najstariji lobanja sa teritorije Jugoslavije na kojoj je izvršena trepanacija. Ta lobanja je označena rednim brojem 39/a. Trepanacija je izvršena na delu lobanjskog svoda koji čini čeona kost, svega nekoliko mm pored suture koronalis. U zasebnom radu su je obradili M. Malez i V. Nikolić (1975).

VARVARA

Varvara se nalazi kod Prozora u Bosni. Reviziona arheološka iskopavanja su sprovedena 1967. godine. U sloju starije faze srednje bronz (označen B₁) nađen je jedan fragmentovan femur, a u sloju mlađe faze srednje bronz (označen B₂) ostaci tri lobanje. Lobanje su ležale na različitim mestima, ali sasvim pouzdano pripadaju navedenom sloju, u koji nije bilo probijanja iz hronološki mlađih slojeva (Čović, B., 1977).

Lobanja označena brojem 1 u potpunosti je očuvana, ali je vremenom izgubljena jer je obrada materijala usledila 1976/77. godine⁴⁵.

Lobanja br. 2 je fragmentovana i nema donju vilicu, ali je rekonstrukcijom vezana u svoju anatomsku celinu. Ilustrovana je na tabli XLIV. Karakteriše je robustna građa sa debelim kostima lobanjskog svoda. Glabela i nadočni lukovi su jaki. Čelo je nisko i ukošeno i prelazi u srednje dug blago lučan lobanjski svod. Okciput je spušten, umereno naglašen, sa osrednje izraženim reljefom. Lice je široko, srednje visoko. Čelo je takođe široko. Očne duplje su četvrtaste, sa naglašenom širinom. Neznatno su ukošene. Nosna duplja ima nisku visinu i leži nisko u odnosu na maksilu. Oblik lobanjske kalote u vertikalnoj projekciji je najbliži spenoidu, a za okcipitalnu projekciju je karakterističan kućast oblik sa naglašenim uglom svoda.

Sa ove lobanje su uzete sledeće individualne antropološke mere:

Martin No	1.	8.	9.	17.	20.	45.	48.	51.	52.	54.	55.	66.
mm	180	138	96	140*	116	129*	54	40	29	23*	50*	/

Po polno-morfološkim karakteristikama ova lobanja odgovara muškarcu starom između 30 i 50 godina (vidan je početan stepen obliteracije lobanjskih šavova).

⁴⁴ G. Pilarić je navedene podatke izračunala na osnovu pojedinačne polne i morfološke obrade pojedinih dugih kostiju postkranijalnog skeleta koje nisu bile vezane za lobanje utvrđenog pola. Razlog otežanoj identifikaciji je ranije iznesen.

⁴⁵ Usmeno saopštenje B. Čovića, rukovodioca revizionih iskopavanja.

U očuvanom delu maksile prisutno je nekoliko zuba: I₂, C, i PM₁, a iznad alveole PM₂ vidan je trag jedne zubne ciste, lociran sa palatalne strane.

Dva elementa, sivo-zelenkasta patina koja ukazuje da je ova lobanja stajala na otvorenom prostoru pre nego što je dospela u kulturni sloj i njena antropološka profilacija u celini, ukazuju da lobanja više odgovara starijem, tj. robustnom neolitskom mediteranskom stanovništvu, nego periodu srednje bronz, u čiji je sloj mogla doći na različite načine. Svakako da bi potpunije poznavanje antropologije neolita i metalnog doba na tlu Jugoslavije, što na sadašnjem stepenu istraženosti nije slučaj, pružilo više podataka za tačnije tipološko opredeljenje ovog izolovanog nalaza.

Od lobanje br. 3 sa Varvare očuvana je samo okcipitalna kost sa izuzetno razvijenom okcipitalom protuberancijom i sa isto tako izraženim reljefom sa cerebralne strane. Upravo zbog toga je verovatnije da je pripadala muškom polu.

LJUBOMIRSKO POLJE

Ljeskova glavica, odnosno tumulus XI, nalazi se u Ljubomirskom polju blizu Trebinja, sa prečnikom osnove preko 20 m. U tumulu je nađeno više grobova, jer je bilo i srednjovekovnih ukopa. Grobovi br. 19 i br. 24 su ležali na prvobitnom tlu. Skeleti u njima su položeni na leđa sa nogama podignutim u kolenima, koje su usled pritiska zemlje pale. Svaki skelet je imao svoju grobnu jamu u proširenim pukotinama stene. Prilozi u grobovima nisu nađeni, ali na prvobitnom tlu između grobova nađeni su fragmenti keramike sa ukrasima izvedenim u »schnur«-tehnič (Čović, B., 1977).

Skelet iz groba br. 19 je fragmentovan i sasvim slabo očuvan. Po očuvanim delovima lobanjskih kostiju može se zaključiti da je sama lobanja imala naglašenu dužinu, sa dugim i ravnim lobanjskim svodom. Glabela i centralni deo nadočnih lukova su nerazvijeni, da bi lukovi došli do izražaja na svojim bočnim stranama. Fragmenti postkranijalnog skeleta ukazuju na umeren robusticitet za ženski pol, kome najverovatnije i pripada ovaj skelet. Individualna starost se kreće između 30 i 50 godina života, s tim što preciznije određivanje nije izvodljivo zbog fragmentovane očuvanosti.

Na jednom zubu-molaru, koji nije nađen u svojoj alveoli, konstatovan je okluzivni karijes.

Nijedna antropološka mera sa ovog skeleta ne može da se uzme.

Skelet iz groba br. 24 je znatno bolje očuvan od prethodnog. Ima lobanju bez facijalnog dela i fragmentovanu mandibulu, a na poskranijalnom skeletu može da se meri po jedan humerus, femur i tibija.

Martin No	1.	8.	9.	17.	20.	45.	48.	51.	52.	54.	55.	66.
	195	146	97	155*	116	140*	/	39	34	/	/	106

Skeletne mere:

humerus = 326 mm; femur = 458* mm; tibia = 370* mm.

Lobanja ovog skeleta je ilustrovana na tabli XLV.

Polno-morfološke karakteristike potvrđuju pripadnost muškarcu čija individualna starost prelazi 60 godina života (svi lobanjski šavovi su potpuno obliterirali).

U lateralnoj projekciji posmatrano, ova lobanja je vrlo duga i niska. Ima osrednje razvijenu glabelarnu regiju. Čelo je nisko i ukošeno i blago prelazi u dug lobanjski svod. Medijalna linija profila dalje pokazuje naglašen zatiljak sa dugom i podignutom lobanjskom bazom. Mastoidni nastavci su mali i kratki. Mandibula je osrednje građe sa neznatno nagnutim uglom ramusa. Na facijalnom delu vidno je usko čelo prema širini lobanje, četvrtaste očne duplje približno istih dimenzija i, sudeći po očuvanom zigomatičnom delu, verovatno srednje široko lice. Oblik lobanjske kalote u vertikalnoj projekciji odgovara birsoidu. Za okcipitalnu projekciju je karakterističan širok potkovičast oblik.

Na postkranijalnom skeletu, tj. na očuvanim delovima skeleta, pored osrednje izraženog robusticiteta koštane građe, na zglobnim površinama dugih kostiju i na kičmenim pršljenovima vidni su tragovi okoštavanja rubnih površina.

Po opisanim antropomorfološkim karakteristikama i dobijenim merama i proporcijama, skelet iz groba br. 24 u Ljubomirskom polju ne može se vezati po svojoj pripadnosti za mediteransko stanovništvo. Fragmentovana očuvanost, naročito facijalnog dela lobanje, i činjenica da se radi o usamljenom nalazu, otežavaju njegovu tačniju antropološku determinaciju. S obzirom na nalaz »schnur«-keramike dobijen je indirektni dokaz da njegovo genetsko polazište ne treba tražiti unutar Balkanskog poluostrva.

BELA CRKVA

Na lokalitetu Bela Crkva — Bandera u severozapadnoj Srbiji tokom arheoloških iskopavanja 1953. i 1954. godine, u humki I, pored grobova iz gvozdenog doba, iskopana su i tri groba, odnosno skeleta iz ranog bronzanog doba — br. 10, 24 i 25. U humki IV grob br. 1 pripada periodu razvijenog bronzanog doba (Garašin, M., 1973).

Sva tri skeleta iz bronzanog doba nađena u humki I sačuvana su za antropološku obradu. Skelet br. 10, koji je ležao na periferiji humke, pripada detetu starom između 8 i 10 godina (probija stalni I_2 i C). Druga dva su zatečena u centralnom delu. Svi su bili položeni u zgrčenom stavu, ali sa različitom orijentacijom. Skelet 10 ima očuvanu lobanjsku kalotu i donju vilicu. Kalota mu je dugačka 185 mm, široka 145 mm, sa najmanjom širinom čela od 91 mm, a donja vilica je između uglova široka 70 mm. Drugi antropološki elementi nisu očuvani.

Skelet br. 24 je sasvim loše i fragmentovano očuvan, tako da nijedna antropološka mera ne može da se uzme. Sudeći po građi očuvanih delova, najverovatnije se radi o ženi sahranjenoj u zrelom dobu.

Skelet br. 25 ima loše očuvanu i fragmentovanu lobanju, što se odnosi i na postkranijalni skelet, tako da antropološke mere ne mogu da se uzmu. Po robusticitetu očuvanih delova građa više odgovara muškom polu. Step en abrazije parcijalno nađenih zuba (izvan alveola) ukazuje na individualnu starost koja se kreće između 40 i 50 godina.

Skelet iz groba 1 humke IV je takođe slabo očuvan i daje minimum antropoloških podataka. Po gracilnosti lobanjskih fragmenata i građi mandibule može se zaključiti da pripada ženskom polu. Sudeći po jakoj abraziji molara u mandibuli individualna starost bi se kretala između 50 i 60 godina života. Na mandibuli je prisutan i trag oboljenja peridontitis periapicalis chronica granulomatosa. Na očuvanom delu frontalne kosti prisutna je frontalna sutura.

MOKRIN

Nekropola Mokrin, sa preko 300 skeleta sahranjenih u zgrčenom položaju, nalazi se u severnom delu jugoslovenskog Banata, u neposrednoj blizini jugoslovensko-rumunske granice. Prva etapa arheoloških radova obavljena je od 1958. do 1960. godine, druga od 1963. do 1965. godine, dok su 1967. godine završena poslednja arheološka iskopavanja. Nekropola hronološki pripada Moriš-Mokrin grupi rane bronz e panonskopodunavskog regiona, a na osnovu arheološkog materijala utvrđene su tri njene razvojne faze (Girić, M., 1971).

Antropološku obradu skeletnih nalaza izvršili su Gy. Farkas i P. Lipták (1971). Obradom je obuhvaćeno 310 skeleta. Elemente za utvrđivanje pola imalo je 237 skeleta, od čega su 109 bili muškarci, 123 žene, a na 5 skeleta pol nije mogao biti pouzdano određen. Veći broj žena, za 5,9% više u odnosu na muškarce iz nekropole Mokrin, govori da je odnos rađanja muškaraca bio 1000 : 1128.

Rezultate utvrđivanja starosti u trenutku nastupa smrti mađarski antropolozi su prikazali sledećom tabelom:

Starosna grupa	muškarci	žene
Infant. I	8 (7,69%)	11 (9,40%)
Infant. II	14 (13,46%)	9 (16,25%)
Juvenis	5 (4,81%)	1 (0,85%)
Adultus	42 (40,38%)	57 (48,71%)
Maturus	28 (26,92%)	19 (16,23%)
Senilis	7 (6,73%)	10 (8,54%)

Na osnovu proporcija dugih kostiju izračunat je prosečan telesni rast: muškaraca 167,9 cm (granica srednje i visoke kategorije), a žena 159,2 cm (takođe odgovara granici srednje i visoke kategorije). Ženski skeleti imaju

izraženiju tendenciju ka visokom rastu u odnosu na muškarce. Upravo zbog toga razlika ne iznosi 10—12 cm, koliko bi trebalo u proseku očekivati, nego 8,7 cm.

Na osnovu analize polnog dimorfizma dobijeni su pokazatelji čije apsolutne vrednosti nisu velike, nego su izuzetno skladne. Ova činjenica upućuje na mogućnost ukrštanja stanovništva iz Mokrina sa drugim stanovništvom istog arheološkog doba ili njemu bliskog. U celini, zbog izraženog koeficijenta varijabilnosti, ovo stanovništvo je bilo heterogenog sastava. Potpuno praćenje varijacionih karakteristika nije u potpunosti izvedeno zbog nepotpunog i defektnog materijala.

Broj anatomske varijacije kod stanovništva Mokrina je vrlo nizak. Tako je sutura metopica pronađena u 5 slučajeva (skeleti br. 21, 68, 104, 120 i 198). Zubne anomalije su utvrđene samo kod jednog skeleta (br. 237). Intersuturalne kosti su zapažene u 66 slučajeva (naročito su razvijene kod lobanja br. 227 i 235). Os bregmaticum u spajalištu sagitalne i koronalne suture otkriven je samo kod skeleta iz groba br. 185. Os apicis u spajalištu sagitalne i lambda-suture nađen je kod dva skeleta (br. 227 i 235). Os Incae je usamljena pojava.

Na osam lobanja (br. 85, 180, 196, 218, 230, 264, 273 i 281) izvršeno je probijanje lobanjskog svoda trepanacijom, što podrazumeva i određenu intervenciju u unutrašnjosti lobanje. Trepanacijski otvori su locirani na frontalnim, parietalnim ili temporalnim kostima. Veličina im varira između 10 mm i gotovo 10 cm, a oblik otvora može biti eliptičan, kruškolik, polumesečast, okrugao ili jajolik. Ovi poduhvati su vršeni kod starijih osoba oba pola, ali češće kod muškaraca. Sam medicinski postupak pojedinaca koji su vršili ovakve zahvate na lobanjama morao je biti razvijen, što potvrđuje činjenica da su gotovo svi »pacijenti« preživeli. O tehnici preventive nema nikakvih podataka. Međutim, da je ona morala biti primenjivana govore i dobro sanirane ozlede čiji su ožiljci na lobanjskim kostima velikih dimenzija (npr., lobanja iz groba br. 282, 284). S druge strane, prisutni su i tragovi trepanacija koje nisu završene, što je zapravo vrlo teško interpretirati, uključujući i samu trepanaciju kao intervenciju na lobanji živog čoveka.

Od nalaza patoloških promena potrebno je ukazati na pojavu okoštavanja kičmenih pršljenova i stvaranje tzv. blokova, zatim na razne deformacije zglobnih površina, a prisutne su i promene vezane za dublju starost — atrofija alveole vilice prouzrokovana nepravilnim rastom zuba itd. Iznenaduje dobro stanje očuvanosti zuba, tako da nije redak slučaj da su nađene vilice sa sva 32 zuba. Zubni karijes je vrlo retka pojava kod ljudi iz nekropole Mokrina.

Heterogenost serije iz Mokrina potvrđuje i različita antropotipološka pripadnost skeleta. Gy. Farkas i P. Lipták razlikuju četiri tipa: nordijski, jedan kratkoglavni tip, mediteranski i kromanjonski.

Nordijski tip karakterišu izrazito duge lobanje, uska lica i srednje viskok ili visok rast. Najbolji predstavnici ovog tipa su muški skeleti br. 168 i 249, kao i ženski skeleti br. 179, 272 i 287. Skelet muškarca iz groba br. 158 najviše odgovara protonordijskom tipu.

Udeo nordijskog tipa u nekropoli Mokrin iznosi 44%.

Grupa sa kratkim lobanjama je zastupljena sa 19%. Karakteriše je tzv. tauridova rasa, poznata u nemačkoj literaturi kao »Glockenbecher typ«. Njena glavna odlika je ravan potiljak i srdnje visok rast. Najbolji predstavnik ovog tipa je muškarac iz groba br. 129 (tabla XLVII).

Tabela XVI

MOKRIN — Srednje vrednosti lobanjskih mera i indeksa sa prosečnim telesnim rastom (po polovima)

Martin No	muški pol	ženski pol
1.	184,23	176,36
1c.	181,18	176,52
5.	104,77	99,37
8.	137,30	135,57
9.	96,52	93,08
17.	140,75	134,13
20.	115,80	111,95
32/1—a.	48,93	48,58
38.	1476,50	1316,23
40.	90,20	88,45
45.	128,35	120,29
46.	90,37	90,50
47.	115,74	110,42
48.	69,00	66,54
51.	39,20	38,42
52.	31,83	33,00
54.	24,91	24,33
55.	51,97	48,78
62.	44,18	42,42
63.	39,12	35,21
65.	117,45	111,50
66.	99,74	92,35
69.	31,38	29,11
70.	63,69	57,61
71.	30,86	28,58
72.	87,08	86,23
telesni rast	167,91	159,21
8:1	74,77	77,11
17:1	76,83	76,20
17:8	100,41	98,62
9:8	70,27	69,07
47:45	91,13	91,82
48:45	54,42	55,06
52:51	80,68	84,89
54:55	48,58	49,35
63:62	89,65	83,41

Mediteranski tip ima dva varijeteta. Klasični ili vitki mediteranac ima dugu ali ravnu lobanju i, za razliku od nordijskog tipa, rast mu je srednje nizak ili nizak. Najbolje ga predstavlja muškarac iz groba br. 273 (tabla XLVI). Atlantomediteranac je izrazito visokog rasta i ima ravnu lobanju. Najviše mu odgovaraju ženski skeleti iz grobova br. 88 i 100.

Procenat mediteranskog tipa isti je kao i kromanjonskog — 18,5%.

Kromanjonski tip ima dva varijeteta — kromanjonoid A (crA) i kromanjonoid B (crB). Preovladava varijetet crA. Po Gy. Farkasu i P. Liptáku, potiče iz poznog paleolita. Dalje navode da je po terminologiji G. F. Debeca ovaj tip nazvan »pracevropskim«, »Dall rasa« po švedskoj provinciji Dalarne, ili »Fali«, tj. »fälische Rasse« po nekim zapadnoevropskim autorima. Ovaj tip na nekropoli Mokrin karakteriše duguljasta lobanja, nisko i široko lice, duguljaste očne duplje i srednje visok ili visok rast. Najbolje ga zastupa ženski skelet iz groba br. 227 (tabla XLVI). Varijetet crB se odlikuje kratkom glavom i niskim rastom. Nazvan je, po navodu mađarskih antropologa, istočnobaltička ili istočnoevropska varijanta, a najbolje je zastupljen muškom lobanjom iz groba br. 234 (tabla XLVI).

Rezultati antropotipološke analize su prikazani i sledećom tabelom:

Tip	muškarci	žene	ukupno
NORDIJSKI			
protonordijski varijetet	1	/	1
nordijski varijetet	19	20	39
KRATKOGLAVI			
Tauridova rasa	1	4	5
kratkoglavi varijetet	4	8	12
KROMANJONSKI			
varijetet crA	10	4	14
varijetet crB	2	/	2
MEDITERANSKI			
gracilni mediter. varijetet	7	6	13
atlantomediter. varijetet	/	2	2
ukupno	44	44	88 sveukupno

Iz navedene tabele jasno se vidi da je od ukupnog broja odraslih individua antropotipološka interpretacija zasnovana na analizi 88 skeleta, od čega je jedna polovina muškog pola, a druga ženskog pola (po 44 skeleta).

U poslednjem delu obrade skeletnog materijala iz Mokrina mađarski antropolozi su dali analizu nacрта nekropole uz pomoć seroloških metoda. Utvrđeno je, između ostalog, da postoji nekoliko grupa od 6 do 8 skeleta koji su na osnovu krvnih grupa dovedeni u uzajamnu genetsku vezu.

OSTALA NALAZIŠTA

Obradom nekoliko preglednih radova o bronzanom dobu Jugoslavije (Garašanin, D., 1971; Vinski-Gasparini, K., 1971; Garašanin, M., 1973) može se videti da je broj lokaliteta koji su dali antropološke nalaze vrlo velik. Da bi bio bolje ilustrovan, spisak (verovatno i nepotpun) lokaliteta je dat abecednim redom, a ne po kulturno-hronološkim grupama pošto na nekim lokalitetima postoji kontinuitet kultura bronzanog doba u različitim razvojnim fazama, a to bi nas udaljilo od sadržaja ovog antropološkog pregleda. Radi se o sledećim lokalitetima:

Bare — Kragujevac	Glasinac — Kovačev do	Straža
Barice	Ilandža	Surčin
Batina	Korbovo	Šaregrad
Belegiš	Krupače	Turnišće — Ptuj
Belotić — Šumar	Ljubljana — SAZU	Vače
Bijelo brdo	Makronog	Vatin
Bled — Želnik	Novo Mesto	Velika Gorica
Bled — Pristava	Omoljica	Velika humska čuka
Brezovica	Paraćin — Gloždar	Virovitica
Bukovac — Prorište	Podpolje — Nikšić	Vinča
Bušlin	Rugovo — Đakovica	Vršac
Dalj	Ruše	Vukovar
Dobova	Sirova Katalina	Zagreb — Vrapče
Dobrača	Stajić	Zagreb — Horvati
Đurinac	Stapari	Žabari — Valjevo
Gomolava	Starčevo	Žuto brdo

Potrebno je još napomenuti da se tokom bronzanog doba uporedo praktikuju skeletno sahranjivanje i kremacija, s tim što ima lokaliteta na kojima je spaljivanje jedini način sahrane (npr., Korbovo), a isto tako i u pojedinim kulturama (kultura polja sa žarama). Sahranjivanje se obavlja u tumulima (humkama) i ravnim nekropolama.

Sahranjivanje u tumulima je uticalo na slabu očuvanost antropološkog materijala, što će se potvrditi i za period gvozdenog doba. Razlog ovoj činjenici je to što su pokojnici polagani na tlo, obično uz gradnju određene grobne konstrukcije, a zatim se pristupalo nasipanju tumula zemljom, ređe kamenom. Hemijski tokovi između prvobitnog tla i osnove tumula nisu prekinuti, što znači da skelet nije ležao u hemijski izolovanoj sredini, nego je, naprotiv, bio izložen jakom razaranju, uključujući i mehaničke pritiske.

* * *

Pored iznesene činjenice o slaboj očuvanosti antropološkog materijala iz tumula, šire antropološko razmatranje obuhvata samo Bezdanjaču i Mokrin (dva kulturna sveta). Ostala nalazišta, koja su dala uglavnom pojedinačne i slabo očuvane ostatke, prvenstveno imaju značaja u kartografskom pogledu jer pružaju minimum antropoloških podataka.

Za Bezdanjaču je interesantna činjenica, s obzirom da se radi o nekropoli koja je duže vremena bila u upotrebi, da nisu nađeni dečji skeleti. Mala je vjerojatnoća da oni nisu sačuvani, jer su nađeni pojedini organski materijali (drvo, koža, životinjska dlaka), što je M. Malez (1975) objasnio vrlo stabilnim mikroklimatskim odnosima. Vjerojatnija je pretpostavka da deca nisu sahranjivana u pećini, u okviru grupnih (ili familijarnih) grobnica, nego na nekom izdvojenom mestu izvan pećine. Jedna od mogućnosti bi bila sahrana u naselju koje bi se vezalo za ovu nekropolu.

Antropotipološki posmatrajući obrađene lobanje, G. Pilaric (1975) vezala je lobanje za nordijski i mediteranski tip, a zbog nepravilnog polaganja u grupe povezala ih je za unjetočki kulturni krug. Međutim, takav običaj sahranjivanja može se posmatrati i na drugi način, tj. da je sama pećina koja je izabrana za nekropolu sugerirala takav način sahrane (grupno, bez reda, na otvorenom prostoru). S obzirom na život u izolatu mala je vjerojatnoća prodora nordijskog etničkog elementa. Uzimajući u obzir taj podatak, kao i hronološku pripadnost, vjerojatnija je interpretacija o ovoj grupi stanovnika — u antropološkom smislu — kao o mediterancima sa dinarskom ili alpskom primesom, jer na to ukazuje i profilacija pojedinih lobanja.

U Bezdanjači se postavlja i problem preuzimanja materijalne kulture bronzanog doba, opet s obzirom na život u izolatu. Ovde ostaje jedina mogućnost da je ona mogla biti primljena nekom vrstom kulturne difuzije od neke druge, hronološki starije ili istovremene grupe, pošto trag upliva nekog drugog etničkog elementa nije utvrđen.

Na mokrinskoj nekropoli, kako je ranije već rečeno, za tipološku interpretaciju uzeto je u obzir 88 skeleta od 163 očuvana skeleta odraslih individua oba pola, ne računajući uzrast juvenilis, čija je gornja starosna granica 18, odnosno 22 godine života, kada je telesni rast već završen. Iz rada mađarskih autora ne vidi se sasvim jasan razlog ovoj činjenici. Sasvim je sigurno da procentualni odnos nordijskog, kratkoglavog, mediteranskog i kromanjonskog stanovništva ne bi ostao isti, a verovatno bi još nekoliko desetina skeleta ukazalo na moguća detaljnija antropotipološka nijansiranja. Međutim, podatak da je staovništvo sahranjeno u nekropoli Mokrin bilo vrlo heterogenog sastava (najmanje 4 tipa sa 8 varijeteta) ostaje i nadalje.

Na kraju, na osnovu antropoloških dokaza može se konstatovati da već na početku ranog bronzanog doba postoje vrlo heterogene etničke grupe, zatim grupe koje žive u izolatima i koje su materijalnu kulturu bronzanog doba mogle primiti kulturnom difuzijom, osim toga, signifikantno je prisustvo antropoloških tipova čije se antropogenetsko polazište ne može tražiti unutar Balkanskog poluostrva, a prisutan je i starosedelački (neolitski) supstrat.

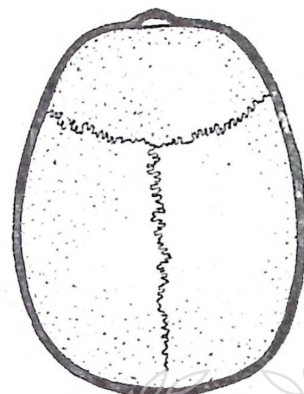
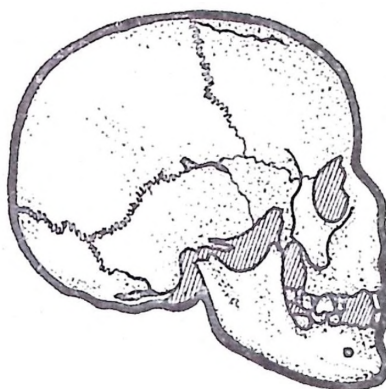
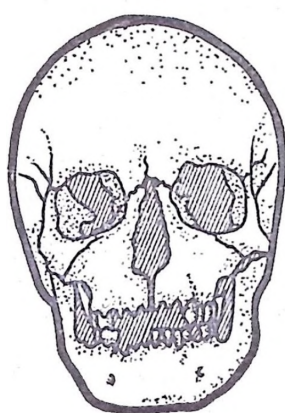
BIBLIOGRAFIJA

- Dreksler-Bižić, R. (1975): *Nekropola srednjeg i kasnog brončanog doba u pećini Bezdanjači*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 10 (u štampi).
- Čović, B. (1977): *Varvara I — slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba*. GZM XXXII — Arheologija, Sarajevo.
- Čović, B. (1977): »Schnur« — i »Litzen« — keramika na području Neretve. Referat održan na sastanku HAD-a 1977. godine u Metkoviću (u štampi).
- Garašanin, D. (1971): *Age du Bronze*. Congrès UISPP — VIIIe, Beograd.
- Garašanin, M. (1973): *Praistorija Srbije*. SKZ — Beograd.
- Girić, M. (1971): *Mokrin — nekropola ranog bronzanog doba*. Dissertationes et Monographie, XI, Beograd.
- Farkas, Gy. — Lipták, P. (1971): *Antropološka istraživanja nekropole u Mokrinu iz ranog bronzanog doba*. Dissertationes et Monographie, XI, Beograd.
- Malez, M. — Nikolić, V. (1975): *Patološka pojava na prethistorijskoj čovečjoj lubanji iz pećine Bezdanjače u Lici*. Rad JAZU, Knj. 371/17, Zagreb.
- Pahič, S. (1962—1963): *Bronastodobna gomila pod Brinjevo goro*. Arheološki vestnik, XIII—XIV, Ljubljana.
- Pilarić, G. (1975): *Antropološka istraživanja na skeletima iz pećine Bezdanjače*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 10 (u štampi).
- Reinecke, P. (1900): *Grabhügelfeld von Joševa in Serbien*. Mitt. d. anthrop. Gesell. in Wien, XXX, Wien.
- Reinecke, P. (1926): *Ein neuer Goldfund aus Bulgarien*. Germania, 9.
- Vinski — Gasparini, K. (1971): *Age du Bronze*. Congrès UISPP — VIIIe, Beograd.

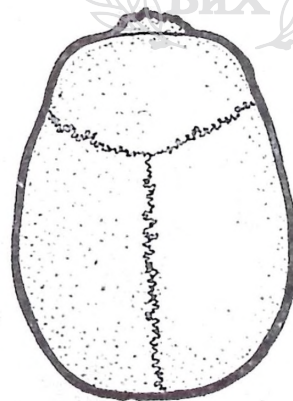
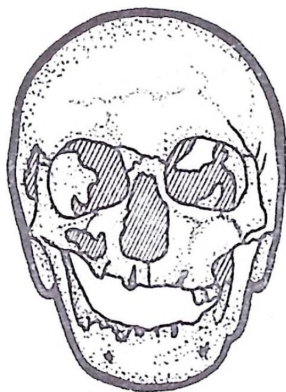

Tabla XL

BEZDANJAČA

Lobanja No 18/a

Lobanja No 27/a

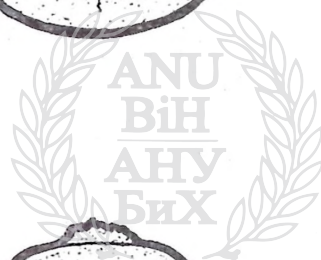
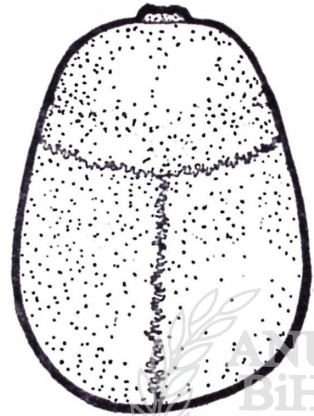
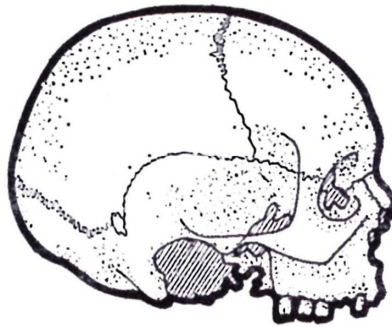
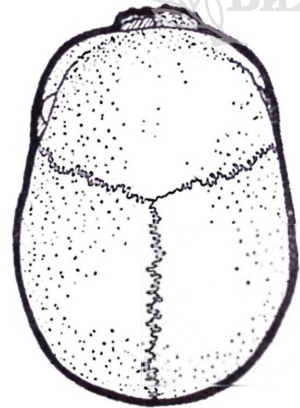
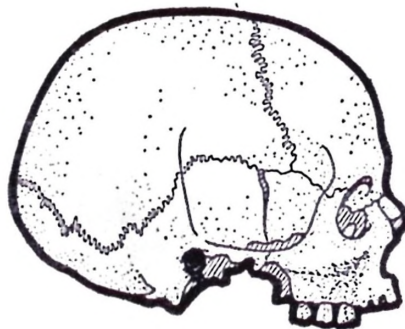

Tabla XLI

BEZDANJACA

Lobanja No 27/a

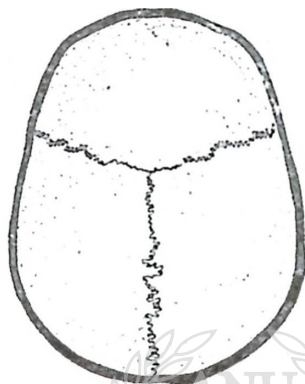
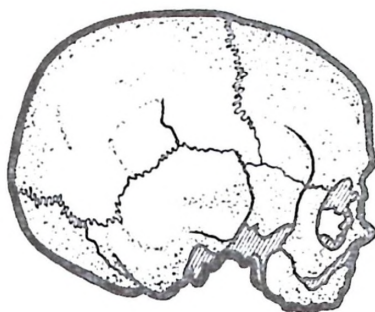
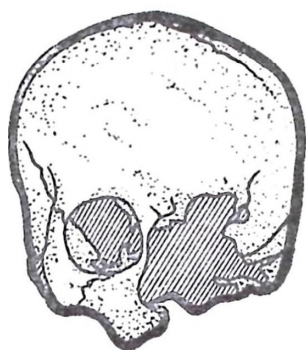

Lobanja No 30/a

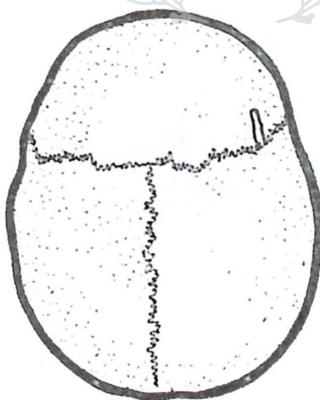
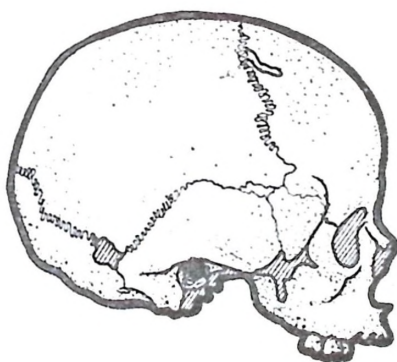
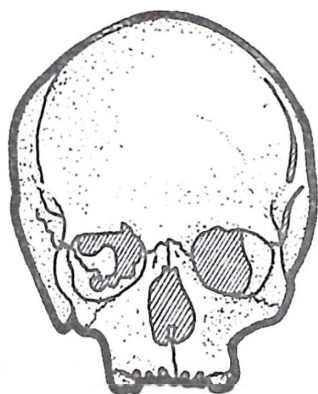
АНУ
БН
АНУ
БНХ

Tabla XLII

BEZDANJAČA

Lobanja 30/b

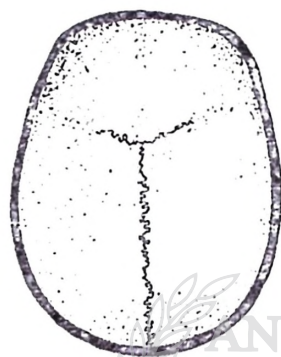

Lobanja No 30/c

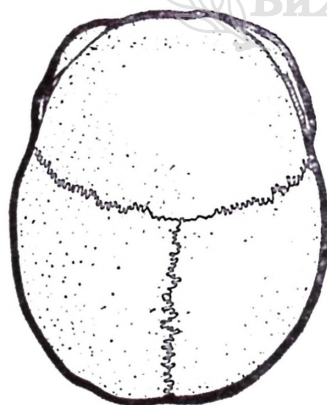
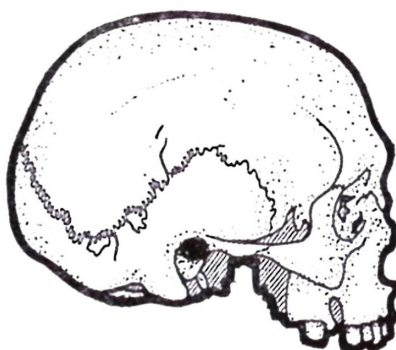

Tabla XLIII

BEZDANJAČA

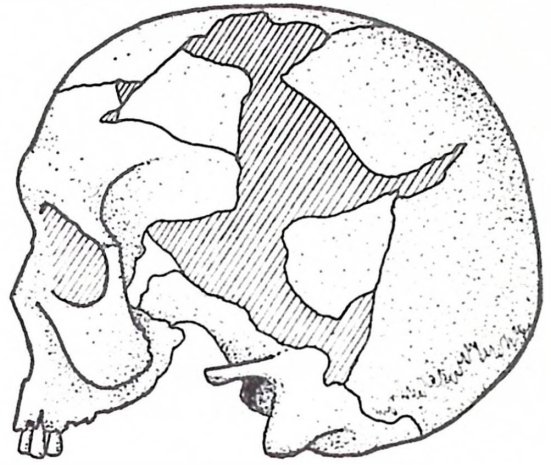
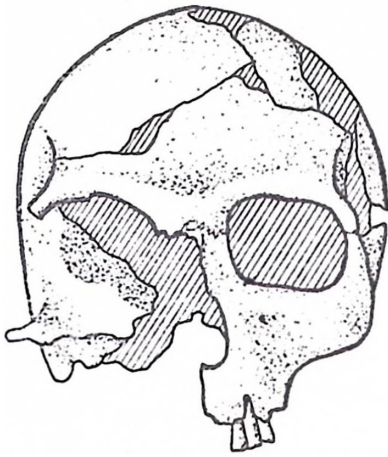
Lobanja No 33/d

Lobanja No 33/o

Tabla XLIV

VARVARA
Lobanja 2

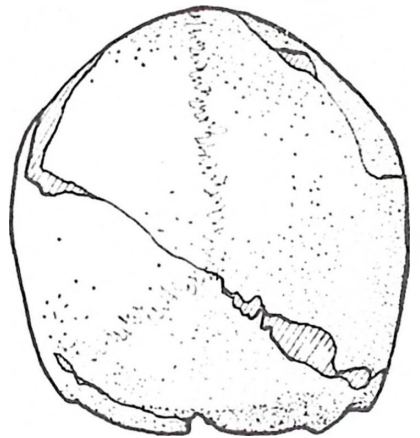
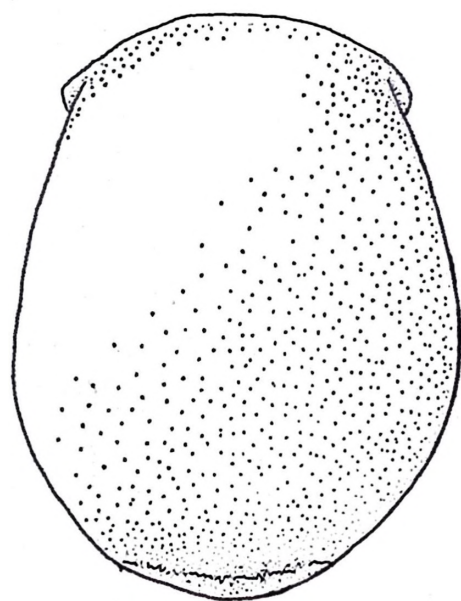
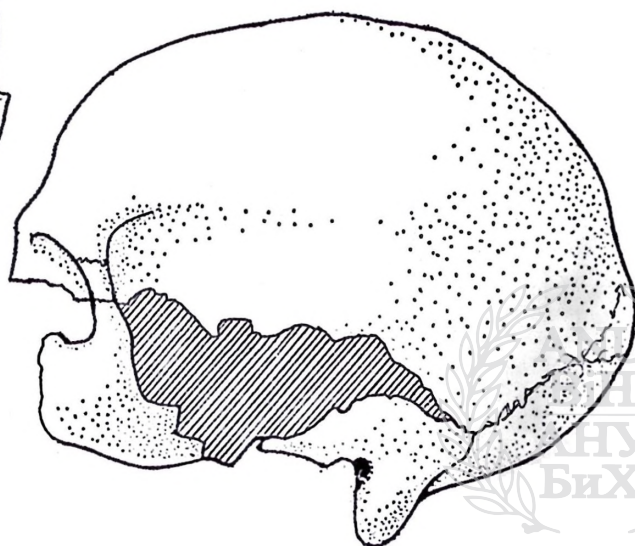
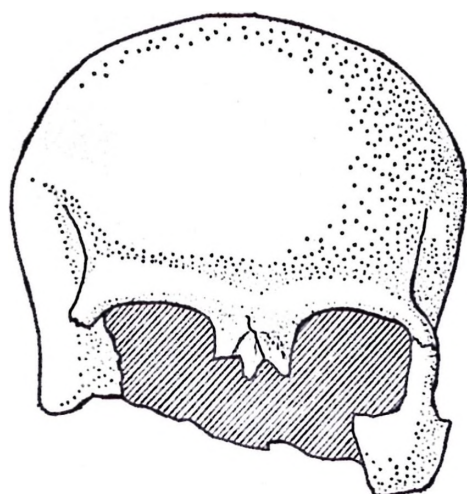

Tabla XLV

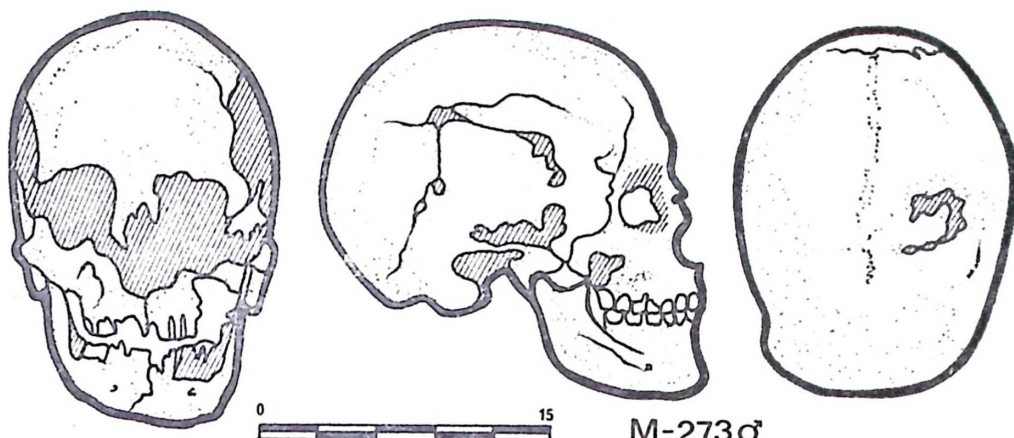
LJUBOMIRSKO POLJE

tumul. XI
grob 24

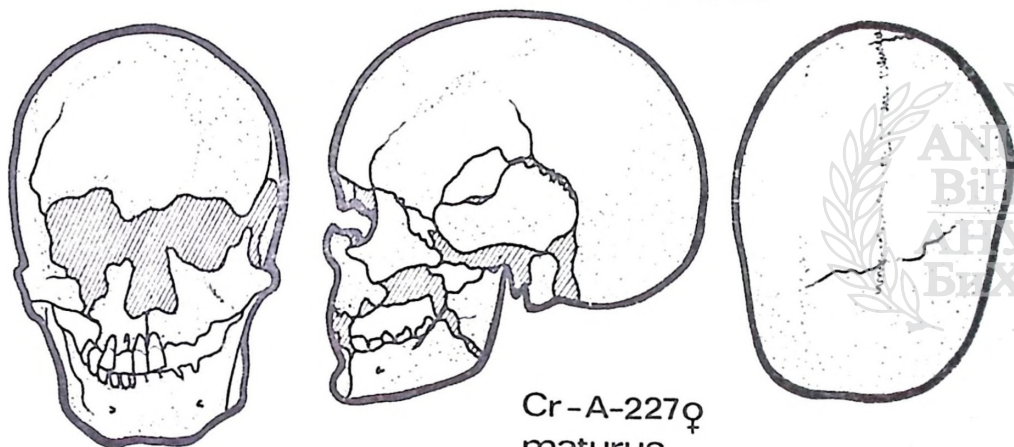

Tabla XLVI

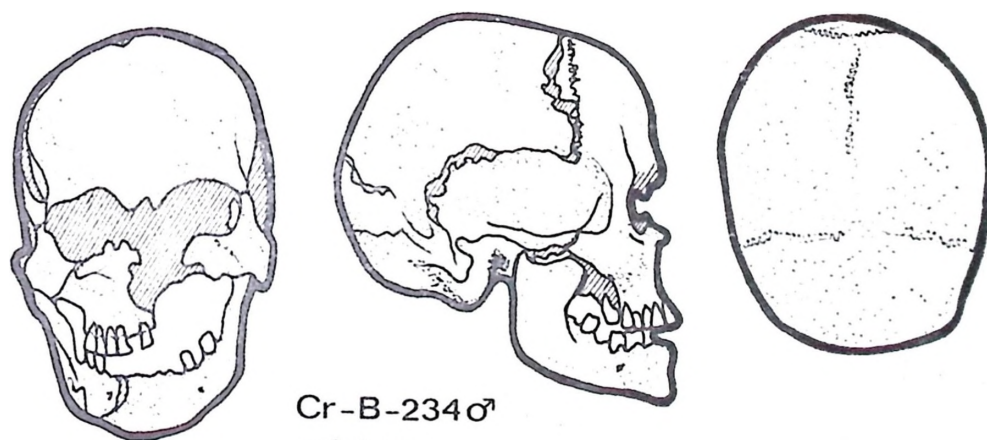
M O K R I N

M-273♂
maurus

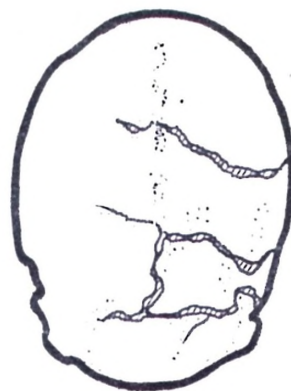
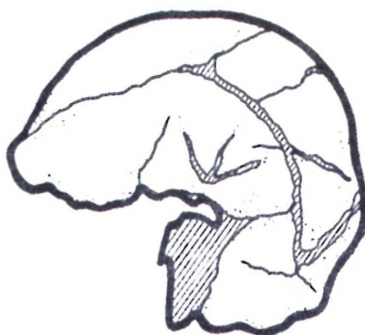
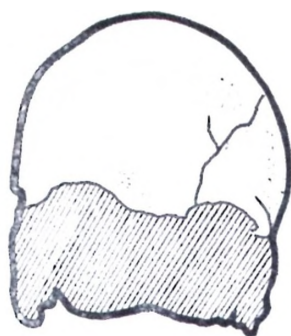

Cr-A-227♀
maurus

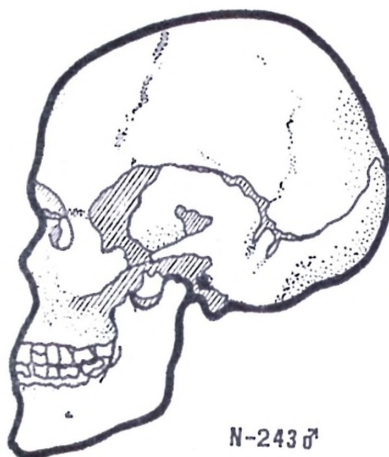
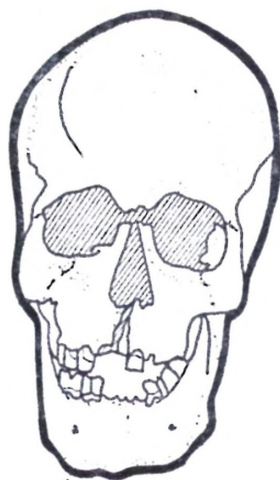

Cr-B-234♂
adultus

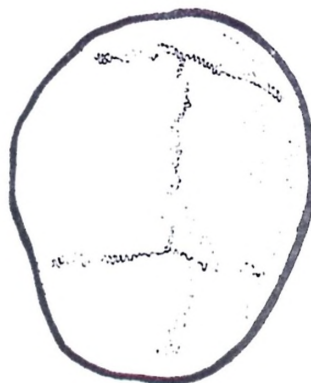
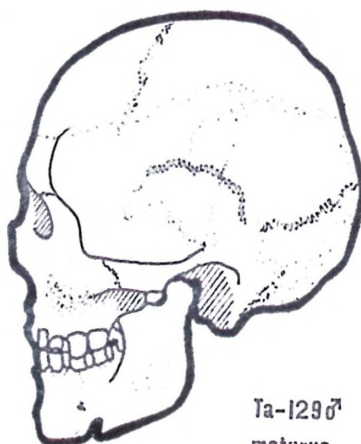
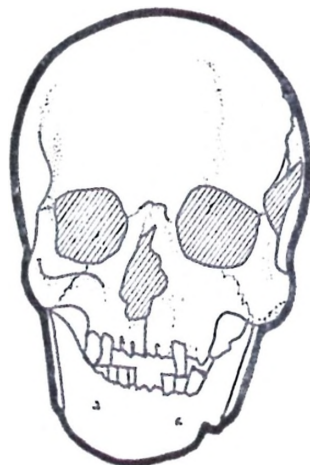
Tabla XLVII
MOKRIN

PN-1507
maturus

N-24307
adultus

Ta-12907
maturus

VII. GVOZDENO DOBA

Period gvozdenog doba počinje trako-kimerskim prodorom u panonsku ravnicu, što je označilo i kraj široko rasprostranjene civilizacije polja sa urnama. Dolazi do formiranja novih regija koje će biti nosioci kulturnih zbivanja tokom poslednjeg milenijuma stare ere (Č o v i ć, B. — G a b r o v e c, S., 1971). Tokom VIII veka dolazi do nove stabilizacije posle perioda sukoba plemena i rušilačkih pohoda, dugog nekoliko vekova, u okviru novoformirane velike etape istorijskog i društveno-ekonomskog razvoja — gvozdenog doba. Formiranje ove nove kulturne faze zasnovano je već u prethodnom periodu prelaska iz bronzanog u gvozdено doba, dok sam period u našim krajevima, i uopšte na Balkanu, traje do uklapanja ovih područja u Rimsku Imperiju, čime je definitivno završena praiistorijska evolucija i u ovim oblastima, koje tada ulaze u period pisane istorije (G a r a š a n i n, M., 1973).

Kelti, koji su u III veku stare ere prodrli na tlo Jugoslavije i tu ostvarili svoje vlastite plemenske formacije, kako zaključuju B. Č o v i ć i S. G a b r o v e c (1971), pridoneli su većoj transformaciji autohtone kulture. Ovi autori su period gvozdenog doba u Jugoslaviji podelili na 12 kulturnih oblasti, odnosno perioda:

1. oblast jugoistočnih Alpa,
2. oblast Istre,
3. oblast Liburna,
4. oblast Japoda,
5. oblast jugoistočne Panonije,
6. period latenske kulture,
7. centralna teritorija Dalmacije,
8. centralna Bosna,
9. oblast civilizacije Glasinca,
10. centralna i istočna Srbija,
11. Kosovo i Metohija i
12. Makedonija.

Najpogodniji način prezentacije očuvanog i obrađenog antropološkog materijala je po navedenim oblastima i periodima. Tako iz oblasti jugoistočnih Alpa, za sada, imamo dva nalazišta sa obrađenim antropološkim materijalom — Magdalensku goru i Vučje njive. Škocijanske jame (ranije San Canziano) jedino su nalazište iz oblasti Istre. Iz oblasti Liburna nema antropoloških podataka. Oblast Japoda je zastupljena nekropolama u Jezerinama i Ribiću. Iz oblasti jugoistočne Panonije antropološki nalazi potiču sa Gomolave i Donje Doline. Period latenske kulture, tj. prodor Kelta, za sada

još nema dokumentovanih antropoloških tragova (keltska lobanja iz Kupina je usamljen nalaz). U centralnoj teritoriji Delmata poznato je samo jedno nalazište — Vašarovine kod Livna. Centralna Bosna nema antropoloških nalaza, dok u oblasti civilizacije Glasinca postoje dobro poznati nalazi, na prvom mestu sa glasićkih nalazišta, zatim sa istočne strane Drine, iz Bele Crkve, Belotića i Krive Reke. Centralna i istočna Srbija imaju dva međusobno udaljena nalazišta — Hajdučku vodenicu u Đerdapu i Glogovik kod Novog Pazara. Kosovo i Metohija su zastupljeni, na sadašnjem stepenu istraženosti, samo antropološkim nalazima iz Romaje, a Makedonija nalazima iz Gevgelije.

KATALOŠKI PREGLED NALAZA

MAGDALENSKA GORA

Ranije iskopane nalaze ljudskih ostataka iz Magdalenske gore, koja leži oko 40 km jugoistočno od Ljubljane, obradio je J. L. Angel (1968). Obradom je obuhvaćeno 28 lobanja (18 muških i 10 ženskih). Utvrđen je vrlo heterogen sastav, i to:

- 31% robustnih alpinaca,
- 10% alpinaca grube profilacije,
- 10% gracilnih mediteranaca,
- 10% nordijaca,
- 28% robustnih mešanih alpinaca i
- 4% dinaro-mediteranaca.

U okviru studije »Human Skeletal Material from Slovenia« J. L. Angel je obuhvatio i niz drugih, mlađih nalazišta iz Slovenije, prvenstveno s ciljem iznalaženja antropoloških komparacija, tako da je determinaciji pojedinih tipova iz Magdalenske gore dato sasvim malo mesta. U tom smislu, za robustne alpince smatra da potiču od ostataka paleolitskih lovaca. Poreklo mediteranaca delimično vezuje za ostatke mezolitskih ljudi, a delimično za egejsko-jadranski antropološki tip. Nordijski tip je, po ovom autoru, došao u ove krajeve invazijom tokom bronzanog doba, a za robustne mešovite alpince i dinaro-mediterance smatra da su hibridi ove heterogene grupe.

Srednje vrednosti lobanjskih mera i indeksa date su na tabeli XVII, a pojedine karakteristične lobanje ilustrovane su na tablama XLVIII i XLIX.

Precizno datovanje antropoloških nalaza iz Magdalenske gore u okviru halštatske epohe vrlo je teško postaviti.

VOČJE NJIVE

Vučje njive (Volčje njive) leže na južnom rubu Mirenske doline. Iskopavanja su vršena 1953. godine. Istražen je jedan tumul (gomila) većih di-

menzija, u kom je bilo sahranjeno 22 pokojnika, odnosno 21 skelet i 1 urna sa spaljenim ostacima pokojnika. Tumul je na osnovu arheoloških nalaza datovan u poslednje stoleće pred dolazak Kelta u ove krajeve ili, tačnije — između 450. i 350. godine stare ere (G a b r o v e c, S., 1956).

Antropološke nalaze je obradila Z. D o l i n a r - O s o l e (1956). Utvrdila je da od 21 skeleta 5 pripada dečjem uzrastu, 6 je u uzrastu maturus, 2 adultus, 2 juvenilis, uz 6 odraslih kojima nije mogla biti utvrđena individualna starost. Dalje, 3 odrasla muška skeleta imala su očuvane lobanje. Označeni su brojevima 2, 8 i 15. Lobanje br. 2 i 15 su dolihokrane, a br. 8 je brahikrana ili hiperbrahikrana. Ova lobanja odgovara dinarskom antropološkom tipu. Kratka je i ima prisutnu planokcipitaliju. Njen postkranijalni skelet je robustan, a telesni rast se kreće između 177 i 183 cm. Dolihokrana lobanja br. 2 je bolje očuvana. Najveća dužina joj iznosi 188 mm, a najveća širina 138 mm (indeks = 73,4). Najmanja širina čela iznosi 98 mm. Raspon između goniona mandibule zahvata 101 mm. Horizontalni obim meri 530 mm, a luk od naziona do opistiona 310 mm.

Druge antropološke mere, uključujući i ostale skelete, ne mogu da se uzmu zbog loše očuvanosti.

Lobanje br. 2 i br. 8 su u lateralnim projekcijama ilustrovane na tabli L.

SKOCIJANSKE JAME

U blizini Škocijanskih jama (San Canziano) istočno od Trsta, koje posle drugog svetskog rata leže na teritoriji Jugoslavije, nalazi se pećina zvana »Grotta del Timova« poznata u literaturi još od 1891. godine. Te godine iskopano je nekoliko halštatskih skeleta koje je 1903. godine antropološki obradio i publikovao U. Vram u okviru ostalih serija iz stare Karantanije, odnosno Koruške. Na ove skelete nešto kasnije osvrnuo se i R. B a t t a g l i a (1939). Obuhvatio je 10 lobanja, od kojih je 1 deformisana. Označio ih je slovima od A do K. Datirane su u period V—IV veka stare ere. U svom radu talijanski antropolog obrađuje i mlađe skelete iz obližnjih pećina, tako da pojedinosti o halštatskim nisu potpune. Iz priložene table (tabela XVIII) vidne su individualne lobanjske mere i polna pripadnost, uz oblike lobanjskih kalota. Lobanje A, B, D i I su ilustrovane na tabli LI.

Sudeći po raspoloživim lobanjskim merama (postkranijalni skeleti nisu očuvani) ova grupa je bila heterogenog sastava. Dužinsko-širinski indeks lobanja varira između 67,3 i 82,4, znači od dolihokranije do brahikranije. Drugi indeks koji može da se izračuna kod većine lobanja jeste fronto-temporalni. I ovaj indeks je veoma varijabilan s obzirom na broj uzoraka (između 63,4 i 76,9). Svim lobanjama nedostaje facijalni deo sa mandibulom.

Tabela XVII
MAGDALENSKA GORA — SREDNJE VREDNOSTI LOBANJSKIH MERA
I INDEKSA (PO POLOVIMA)

Naziv mere	muški pol	broj uzoraka	ženski pol	broj uzoraka
horizontalni obim	528,59	15	507,89	8
sagitalni luk	383,80	10	361,00	4
frontalni luk	129,56	15	124,26	8
parietalni luk	130,00	16	131,62	9
okcipitalni luk	121,78	11	107,70	5
transverzalni luk	319,41	15	306,99	6
najveća duž. lobanje	188,53	17	177,75	8
najveća šir. lobanje	146,61	18	139,30	10
visina basion-bregma	133,35	12	126,50	4
visina auricular-vertex	118,39	18	113,57	7
najmanja front. širina	98,53	15	93,50	6
najveća front. širina	123,96	15	120,90	5
širina između asteriona	115,08	13	113,00	5
basion-nasion dužina	103,67	9	97,20	4
basion-prosthion dužina	101,00	7	95,33	3
frontalni ugao	49,85	13	49,00	2
ugao celog lica	87,10	10	84,00	2
ugao srednjeg lica	92,94	9	93,50	2
alveolarni ugao	69,38	9	65,50	2
nazalni ugao	58,78	7	/	/
bizigomatična širina	135,27	11	120,50	2
bigonijalna širina	101,50	12	94,00	4
najveća visina lica	119,50	10	109,83	3
visina gornjeg lica	71,91	11	66,33	3
visina nosne duplje	53,18	11	45,66	3
širina nosne duplje	25,30	10	22,50	2
visina leve očnice	34,17	6	34,00	1
visina desne očnice	33,29	7	31,50	2
širina leve očnice	40,33	6	38,00	1
širina desne očnice	38,86	7	38,50	2
interorbitalna širina	23,50	10	23,60	5
biorbitalna širina	101,22	9	94,50	4
gornja nosna širina	13,73	11	11,17	6
donja nosna širina	19,25	4	14,00	1
kranijalni indeks	77,94	16	78,25	8
dužinsko-visinski	71,27	13	71,25	4
dužinsko-aurikularni	62,85	17	64,00	6
širinsko-visinski	92,58	13	90,50	4
širinsko-aurikularni	80,85	17	82,50	7
fronto-parietalni	66,86	14	66,83	6
kranio-facijalni	91,95	11	87,50	2
zigo-frontalni	73,28	9	77,00	2
fronto-gonijalni	102,95	11	99,83	3
zigo-gonijalni	75,83	9	77,50	2
facijalni indeks	87,86	11	94,50	2
indeks gornjeg lica	53,14	11	55,00	2
nazalni indeks	47,90	10	52,00	2
orbitalni indeks (levo)	86,67	6	85,17	3

* Oznake mera su navedene po nazivima američke antropološke škole.

Tabela XVIII
ŠKOCIJANSKE JAME — INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE,
POL I OBLIK KALOTE

Lobanja	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K
p o l	♂	♂	♀	♂	♂	♂	♂	♂	♂	♂
oblik kalote	ovoid	elipsoid	elipsoid	elipsoid	ovoid	ovoid	ovoid	elipsoid	sfenoid	deformi- sana
Martin No										
1.	188	/	/	193	181	/	174	/	176	173
8.	147	151	/	130	141	/	136	/	145	138
9.	103	102	(96)	(100)	/	93	92	(88)	92	(94)
10.	125	126	(134)	119	/	/	111	117	(118)	122
11.	136	/	/	129	/	/	/	/	(134)	132
17.	/	/	/	(140)	/	/	/	/	/	/
20.	120	/	/	115	/	/	/	/	110	126
23.	538	/	/	535	515	/	496	/	510	495
38.	/	/	1434	/	/	/	/	/	/	/
45.	144	/	/	137	/	/	/	/	/	/
47.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
48.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	59
51.	42	/	(39)	/	/	/	/	/	/	/
52.	34	/	30	/	/	/	/	/	/	/
54.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
55.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
62.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
63.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
65.	/	/	/	/	/	/	/	/	(133)	/
66.	/	/	/	/	/	/	/	/	102	/
69.	/	/	/	/	/	/	/	/	27	/
70.	/	/	/	/	/	/	/	/	49	/

() — oznaka za rekonstrukcijom dobijenu meru.

Najbolje očuvana »D« lobanja ima razvijene nadočne lukove, jake zigomatične kosti (verovatno i široko lice) i kućast svod lobanje (sve u facijalnoj ravni posmatrano), tako da ukazuje na jednu arhaičnu formu. Međutim, kako za ovu tako i za ostale lobanje, nema dovoljno očuvanih elemenata za potpunije antropotipološko opredeljenje.

STIČNA

Prema antropološkom izveštaju koji je T. Tomazo-Ravnik (Ljubljana) dostavila Narodnom muzeju u Ljubljani, obrađeni su skeletni ostaci iz dve gomile u Stični — iz gomile broj V (15 grobova sa inhumiranim ostacima) i iz gomile broj XLVIII (35 grobova sa inhumiranim i 5 grobova sa spaljenim ostacima pokojnika).

Antropološki materijal je u celini vrlo loše očuvan (dobijen je na analizu oko 30 godina posle iskopavanja), tako da je određivanje pola i individualne starosti obavljeno samo delimično. Utvrđeno je da 11 skeleta odgovara dečjem uzrastu, 2 muškom polu, 8 ženskom, dok su ostali skeleti ostali nesvrstani po polu i starosti. Ni manje rekonstrukcije fragmenata nisu mogle biti obavljene. Zbog loše očuvanosti ljudskih skeletnih ostataka za sada ne raspolazemo nikakvim antropometrijskim ili antropotipološkim pokazateljima o velikoj populaciji gvozdenog doba koja je nastanjivala oblast oko Stične u Sloveniji.

JEZERINE

U Jezerinama, južno od Bihaća u dolini Une, krajem prošlog veka istražen je 551 grob; 223 skeletna, 298 spaljenih sa urnama, 28 spaljenih bez urne i 2 spaljena sa lobanjama pokojnika na urnama. Nekropolu u Jezerinama V. R a d i m s k y (1895) datovao je u vremenski raspon od 400. do 100. godine stare ere. Međutim, u nedavnoj reviziji arheološkog materijala iz japodskih nekropola u dolini Une, Z. M a r i ć (1971) nekropolu u Jezerinama (sa pet razvojnih faza u praistoriji) datovao je u vremenski period od 800. do 10—20. godine nove ere.

A. W e i s b a c h i L. G l ü c k (1901) obradili su 16 lobanja iz Jezerina za koje je tačnu hronološku pripadnost teško odrediti. S obzirom i na novo datovanje ove nekropole, obrađeni skeleti, nesumnjivo, pripadaju periodu gvozdenog doba. Od navedenog broja 7 lobanja je morfološki opisano, s tim što su priložene pojedine lobanjske mere, polna pripadnost i individualna starost (tabela XIX).

Iz dobijenih tabelarnih podataka, na prvom mestu na osnovu varijabilnih vrednosti dužinsko-širinskog indeksa, i kod ovako malog broja uzoraka ispoljava se velika heterogenost. Vrednosti pomenutog indeksa se kreću između koeficijenta 74,8 i 92,1. Potpunija analiza i drugih indeksa nije izvodljiva zbog loše očuvanosti, što je, najverovatnije, i Weisbacha i Glucka ograničilo na svega 16, odnosno 7 lobanja, od 223 arheološki istražena skeleta.

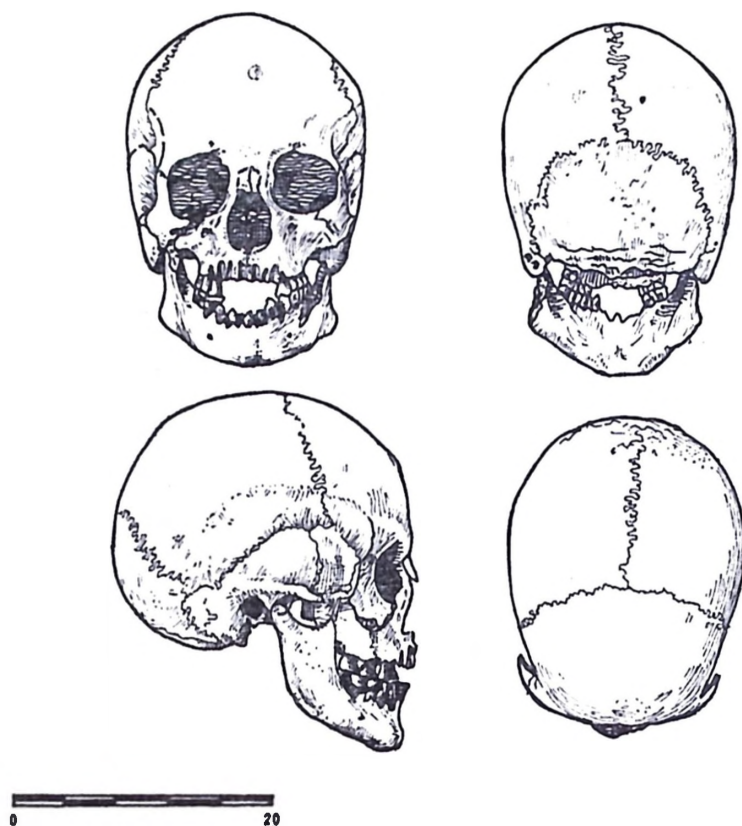
Tabela XIX
JEZERINE — INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE I INDEKSI
SA OZNAKOM POLA I STAROSTI

Weisbach No	64	65	66	67	68	69	70
grob broj	114	414	447	434	457	69	431
p o l	♂	♂	♂	♀	♂	♀	♂
starost	50 g.	adult.	senilis	40 g.	50 g.	40 g.	senilis
dužina lobanje	195	189	185	174	171	171	178
širina lobanje	146	145	142	140	138	139	164
širina čela	105	100	97	93	97	/	106
ušna visina	112	/	108	108	105	/	110
horizontalni obim	/	/	528	/	493	/	/
sagitalni obim	/	385	397	/	363	/	408
vertikalni obim	/	/	/	/	304	/	/
širina lica	/	/	/	/	97	/	/
širina grebena	/	/	/	/	125	/	/
visina lica	/	/	/	/	111	/	/
visina gornjeg lica	/	/	/	/	65	/	/
visina nosa	/	/	/	/	48	/	/
širina nosa	/	/	/	/	24	/	/
širina orbite	/	/	/	/	39	/	/
visina orbite	/	/	/	/	32	/	/
dužinsko-širinski indeks	74,8	76,7	76,7	80,4	80,7	81,2	92,1
indeks lica	/	/	/	/	88,8	/	/
indeks gornjeg lica	/	/	/	/	69,0	/	/
indeks nosa	/	/	/	/	50,0	/	/
indeks očnice	/	/	/	/	82,0	/	/

Nazivi mera su preuzeti iz »Crania Bosniaca«.

Na osnovu ilustrovane lobanje iz groba br. 457 u četiri projekcije (sl. 6; ostale lobanje iz Jezerina nisu ilustrovane u »Crania Bosniaca«), može se zaključiti nekoliko bitnih pojedinosti. Prvo, kratka je (brahikran indeks) i visoka sa blago naglašenom planokcipitalijom. Lobanjska baza je niska i ravna. Lice, delimično oštećeno, ima jak reljef i naglašenu širinu. Očne duplje su četvrtaste, približno istih dimenzija, a nosna duplja je široka i visoko

podignuta. Mandibula je osrednje građe, sa naglašenom širinom između goniona i naglašenim hvatištima mišića na uglovima. Oblik lobanjske kalote u vertikalnoj projekciji odgovara sferoid-spenoidu. Za okcipitalnu projekciju karakteristična je visoka potkovičasta forma.

Sl. 6. — JEZERINE — lobanja iz groba br. 457 (Weisbach № 68)

Zbog lake identifikacije lobanja dinarskog tipa, ova iz Jezerina bi mogla da se uvrsti u krug starosedelačkog stanovništva, tj. na njoj su primarni antropotipološki elementi dinarskog tipa.

Ostale lobanje iz Jezerina nisu identifikovane u Antropološkoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

DONJA DOLINA

Donja Dolina leži na desnoj obali Save kod Bosanske Gradiške. Tokom iskopavanja 1899—1904. godine istražena su 174 groba, od kojih su 124 bila skeletna (T r u h e l k a, Ć. 1909). A. Weisabach i L. Glück, vojni lekari Austro-Ugarske Monarhije, u okviru svoje studije »Crania Bosniaca« obradili su samo dve lobanje iz Donje Doline — jednu mušku i jednu mlađu neodređenog pola. J. S c h w i d e t z k y (1969) obradila je još 12 skeleta (izloženi u

Tabela XX

DONJA DOLINA — INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE I INDEKSI SA
OZNAKOM POLA, INDIVIDUALNE STAROSTI I MESTOM NALAZA

Lobanja br.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Mesto nalaza	Šokića greda	Šokića greda 34	M. Petrovića greda 16	/	/	Weisbach 1901.	Šokića greda 8	Matina greda 5	Matina greda 9	Matina greda 354	Matina greda 35	Matina greda 45	Matina greda ?	
p o l	♂	♂	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♀	♀	♀	♀	♀	
starost	ad.	ad.	ad.	sen.	mat.	ad.	ad.	mat.	ad.	ad.	ad.	ad.	ad.	
Martin No	1.	189	192*	187*	175	194	173	181	184	170	183	183*	192	179
	5.	/	/	/	107	96	/	/	/	91*	/	/	/	/
	8.	144	135*	135	154	148	134	138	132	144*	129	/	137	135
	9.	/	105	/	99	103	86	89	90	93	92	97	/	/
	10.	/	124	/	123	123	/	118	105	/	110	/	/	119
	11.	121	/	/	134	/	/	/	116	120	112	/	/	122
	12.	/	/	/	120	/	/	/	104	/	/	/	/	102
	17.	/	/	/	139	130	/	/	/	126*	/	/	/	/
	23.	/	/	/	525	540	/	/	503	498	503	/	/	503
	26.	129	/	/	119	134	/	121	125	120*	132	128	/	129
	27.	136	141	/	114	136	/	131	139	120*	114	121	/	122
	28.	115	/	/	123	159	/	/	/	105*	119	/	/	/
	29.	109	/	/	108	111	/	109	109	103*	114	112	/	107
	30.	118	129	/	102	124	/	116	122	108*	103	109	/	114
	31.	95	/	/	105	95	/	/	/	85*	100	/	/	/
	40.	/	/	/	131	/	/	/	112	116	/	/	/	/
	65.	/	/	/	/	81	/	/	/	89	/	/	/	/
	8:1	76,2	70,3	72,2	88,0	76,3	75,5	76,2	71,7	84,7	70,5	/	71,4	75,4
	17:1	/	/	/	79,4	67,0	/	/	/	74,1	/	/	/	/
	17:8	/	/	/	90,3	87,8	/	/	/	87,5	/	/	/	/
	9:8	/	77,8	/	64,3	69,6	64,2	64,5	68,2	64,6	71,3	/	/	/
	45:8	/	/	/	/	91,1	/	/	/	86,8	96,9	/	/	/
	45:48	/	/	/	/	46,3	/	/	/	49,6	48,8	/	/	/
	52:51	/	/	/	/	76,2	/	/	/	87,2	89,7	/	/	/
	54:55	/	/	/	/	62,5	/	/	/	53,3	45,8	/	/	/

* — oznaka za rekonstrukcijom dobijenu meru.

Arheološkom odjeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu) iz najstarijih kampanja iskopavanja. Po hronološkoj shemi za Donju Dolinu koju je dao Z. Mar i ć (1964), samo tri groba pripadaju vremenskom razdoblju između 600. i 360. godine stare ere (Šokića greda, grob 8; Mate Parovića greda, grob 16; Šokića greda, grob 34). Ostali grobovi se ne mogu datovati pomoću arheološkog materijala.

Tipološki klasifikujući ove skelete, I. Schwidetzky je utvrdila veliku varijabilnost. Izdvojen je visok i robustan atlantomediteranski (br. 5) i nordijski tip (br. 12), zatim gracilni dugoglavi mediteranski tip (br. 3), kao i robustni i gracilni kratkoglavi tip, uključujući i tipične dinaride (br. 4).

Lobanjske mere i indeksi ovih 12 skeleta, uključujući i muški skelet koji su obradili Weisbach i Glück, dati su na tabeli XX.

Tokom 1975. izvedena su arheološka iskopavanja u organizaciji Zavičajnog muzeja iz Banje Luke. Na lokaciji zvanoj Timenačka greda iskopano je 13 skeleta. Svi skeleti su zatečeni u ispruženom položaju na leđima, s tim što je pored pojedinačne sahrane praktikovana i grupna, kada su skeleti dijametralno i jedan preko drugog položeni. U grobu br. 3 sahranjeno je 5 individua, u grobu br. 1 tri individue, a grobovi br. 5 i br. 6, u stvari, predstavljaju jedan zajednički grob sa dva skeleta.

Zbog fragmentovane očuvatnosti koštanih ostataka antropološki rezultati su svedeni na minimum. Ni jedna antropološka mera ne može da se uzme. Moglo se samo utvrditi da sedam skeleta pripada muškom polu (1/a, 1/b, 1/c, 2, 3/a, 4 i 6), tri ženskom (3/b, 5 i 7), a da skelet br. 3/e odgovara detetu starom između 10 i 12 godina. Individualna starost odraslih osoba se kretala oko 40 godina i nadalje, ređe između 30 i 40, a žena iz groba br. 5 imala je u trenutku smrti između 20 i 30 godina života. Tragovi patoloških promena na kostima nisu konstatovani.

GOMOLAVA

Najmlađi praistorijski nalazi sa Gomolave su skeleti iskopani 1954. godine, označeni kao kolektivni grob I. Radi se, zapravo, o 32 skeleta sahranjena na jednom mestu. Hronološki pripadaju periodu prelaska starijeg gvozdenog doba u mlade (T a s i ć, N., 1972).

Ova grupa skeleta nije antropološki obrađena.

Kolektivni grob II sa 78 skeleta, opet grupno sahranjenih, istražen je 1971. godine. Hronološki je sinhron kolektivnom grobu I.

Antropološke nalaze iz kolektivnog groba II obradio je Gy. F a r k a s (1972—1973). Ustanovio je da je u ovom kolektivnom grobu sahranjeno 48 dece, 21 žena i 9 muškaraca. Pojedinačni rezultati utvrđivanja pola i starosti izraženi su sledećom tabelom:

Redni broj skeleta	pol	prosečna individualna starost
50.	muški	37 godina
51.	žensko dete (?)	18
52.	žensko dete (?)	18
53.	muški	43
54.	muški	28
55.	dete	5
56.	muškarac	29
57.	dete	11
58.	dete	8
59.	dete	11
60.	žena	37
61.	dete	11
62.	dete	6
63.	dete	10
64.	dete	16
65.	žena	38
67.	dete	11
68.	dete	10
69.	muški	53
70.	dete	6
71.	dete	18
72.	dete	1
75.	dete	18
76.	dete	10
77.	dete	8

Skeleti koji nisu obuhvaćeni gornjom tabelom nisu imali očuvane elemente za pouzdano utvrđivanje individualne starosti. Oni su svrstani u starosne grupe od po 10 godina, tako da je na kraju dobijen sledeći rezultat:

Starosna grupa	deca	muškarci	žene	ukupno
0—10 godina	26	/	/	26 (35,6%)
11—20 „	19	2	4	25 (33,7%)
21—30 „	/	2	2	4 (5,5%)
31—40 „	/	1	8	9 (12,3%)
41—50 „	/	1	5	6 (8,2%)
51—60 „	/	2	2	4 (5,5%)
u k u p n o:	45	8	21	74 sveukupno

Izračunata prosečna starost po polovima kod žena iznosi 39,3 godina (17 uzoraka), kod muškarca 40,6 godina (6 uzoraka), a kod dece 11,08 godina (51 uzorak).

Prosečna telesna visina muškarca iznosi 163,06 cm (6 uzoraka), a žena 158,50 cm (16 uzoraka).

Tabela XXI
GOMOLAVA — PODELA LOBANJSKIH INDEKSA PO POLOVIMA
UKLJUČUJUĆI I DEČJI UZRAST

Indeks	muškarci	žene	deca	ukupno
<i>8:1</i>				
ultradolichokran	1	1	5	7
hyperdolichokran	2	/	8	10
dolichokran	1	7	7	15
mesokran	/	5	10	15
brachyokran	1	2	/	3
ultrabrachyokran	/	/	1	1
<i>17:1</i>				
chamaekran	/	1	3	4
orthokran	1	4	6	11
hypsikran	2	6	12	20
<i>17:8</i>				
akrokran	1	7	16	24
metriokran	2	2	2	6
tapeinokran	/	2	1	3
<i>9:8</i>				
eurymetop	2	12	15	29
metriometop	1	/	6	7
stenometop	/	2	1	3
<i>47:45</i>				
hyperleptoprosop	/	2	3	5
leptoprosop	1	3	4	8
mesoprosop	/	3	3	6
euryprosop	/	4	/	4
hypereuryprosop	/	1	/	1
<i>48:45</i>				
hyperlepten	/	/	2	2
lepten	/	4	3	7
mesen	1	6	4	11
euryen	/	2	/	2
<i>52:51</i>				
hypsikonch	/	3	16	19
mesokonch	/	9	4	13
chamaekonch	1	2	/	3
<i>54:55</i>				
leptorrhin	/	2	2	4
mesorrhin	1	2	8	11
chamaerrhin	/	6	7	13
hyperchamaerrhin	/	1	2	3
<i>63:62</i>				
leptostaphylin	/	2	2	4
mesostaphylin	2	2	6	10
brachystaphylin	1	7	17	25

Odnos muškaraca, žena i dece je $6 : 17 : 54 = 1 : 2,8 : 9$, što bi, ako se pretpostavi da je ova grupa izumrla istovremeno, značilo da je jedan muškarac sa 3 žene i 9 dece činio jednu porodicu. Moglo bi se zaključiti da su muškarci živeli u poligamiji. Međutim, kako su žene najviše umirale u starosti između 21 i 30 godine, što se može povezati sa visokim mortalitetom posle porođaja, proizilazi da su se muškarci ženili više puta. Ovako posmatrano, moguća je i monogamija

Hemijskim analizama, kako navodi Gy. Farkas, utvrđeno je da su skeleti od broja 1 do 34 sahranjeni u razmaku od 10 godina. Tačniji podaci se ne mogu dobiti, ali teško je poverovati da su tokom 10 godina svih 78 skeleta sahranjeni na istom mestu, neposredno jedni preko drugih. Ostaje druga pretpostavka da je sahranjivanje izvršeno istovremeno.

Obradom patoloških tragova ustanovljeno je da nema elemenata koji bi ukazivali na masovno istrebljenje ove grupe stanovnika. S druge strane, velik je procenat patoloških promena na kostima. Zastupljene su: cribra orbitalia, srastanje kičmenih pršljenova, deformacija pršljenova i egzostoze (jedna češljastog oblika na tibiji), kanin sa dva korena, anomalije sternuma itd.

U zaključku svog rada mađarski antropolog, navodeći podelu karakterističnih lobanjskih indeksa po polovima (tabela XXI) bez individualnih lobanjskih mera, iznosi da se antropotipološko opredeljenje ove grupe skeleta kreće — zbog dolihokranije, uskog lica i visokog rasta — između atlanto-mediterranida, mediteranida i nordida, s tim što konačna interpretacija treba da usledi.

KUPINOVO

Tokom 1924. godine V. Lebzelter (1935) u Muzeju JAZU u Zagrebu obradio je jednu lobanju koja, navodno, potiče iz »latenskog keltskog groba kod Kupinova«. Lobanja je u celini očuvana i dala je sledeće antropološke mere i indekse:

Martin No	1.	165 mm	dužinsko-širinski indeks	79,39
	8.	131	dužinsko-visinski indeks	78,79
	9.	93	širinsko-visinski indeks	99,24
	12.	102	Gaumen-indeks	80,00
	17.	130		
	23.	468		

U lateralnoj projekciji ova lobanja ima uspravno i glatko čelo, ravan svod i zatiljačnu planokcipitaliju. Lice joj je usko i dugačko.

Obradak i svi zdravi zubi prilično su razvijeni. Lobanja ima naglašenu visinu. U vertikalnoj projekciji oblik kalote odgovara kratkom elipsoidu.

Po navedenim karakteristikama V. Lebzelter je ovu lobanju pripisao dinarskom antropološkom tipu.

U Vašarovinama kod Livna, na severozapadnom rubu Livanjskog polja, prilikom građevinskih radova 1976. godine nađena su tri skeletna groba sa arheološkim propratnim nalazima. Zbog nejasnih uslova nalaza nema pouzdanih podataka da li se radi o ravnim grobovima ili razorenom (razoranom) tumulu. Metalne predmete iz ovih grobava B. Čović datuje u V vek stare ere (usmeno saopštenje; obrada nalaza je u toku).

Za antropološku analizu su očuvane dve lobanje, označene brojevima 1 i 3, dok je lobanja broj 2 sasvim fragmentovana i nije mogla biti rekonstruisana. Dvema očuvanim lobanjama nedostaju donji delovi lica, kao i maksile i mandibule. Po prisutnim polno-morfološkim znacima obe odgovaraju muškom polu, a s obzirom da nije započeta obliteracija lobanjskih šavova, individualna starost im ne bi prelazila 40 godina života.

Uzete su sledeće antropološke mere i izračunati sledeći indeksi:

Lobanja		1	3
Martin No	1.	190	194
	8.	131	140
	9.	101	96
	17.	141	145
	20.	119	121
	45.	130*	/
	48.	70*	/
	51.	/	39*(d.)
	52.	/	37*(d.)
	54.	/	22*
	55.	/	45*
	66.	/	/
indeks	8:1	69,0	72,2
	17:1	74,2	74,7
	17:8	107,6	103,6
	9:8	77,1	68,6

Obe lobanje karakteriše izrazita dolihokranija, osrednja visina, visoko i blago ukošeno čelo, koje naglo prelazi u dugačak lobanjski svod. Zatiljak je naglašen i podignut, sa slabo izraženim reljefom. Lobanjska baza je dugačka i ukošena. Mastoidni nastavci su mali. U facijalnoj projekciji širina čela je uska u odnosu na širinu lobanje, što bi značilo da je i lice, najverovatnije, bilo usko. Glabela i nadočni lukovi su razvijeni. Oblik lobanjskih kalota u vertikalnoj projekciji odgovara ovoid-pentagonoidu, a u okcipitalnoj projekciji je prisutna blaga potkovičasta forma.

Lobanje br. 1 i br. 3 iz Vašarovina ilustrovane su na tablama LII i LIII.

Pošto ove lobanje nisu u celini očuvane, a nedostaje im i postkranijalni skelet, na osnovu očuvanih karakteristika moglo bi se zaključiti da pripadaju jednom dolihomorfnom antropološkom tipu.

GLASINAČKA NALAZIŠTA

Tokom iskopavanja praistorijskih tumula na Glasincu, visoravni istočno od Sarajeva, od 1888. do 1897. godine, pored arheološkog sakupljen je i obilan antropološki materijal. A. Weisbach (1895) u svom prvom radu o Glasincu obradio je 38 lobanja sa nekoliko glasinačkih nalazišta. U drugom radu (1901) ovaj broj je povećan na 63 lobanje. Ali, na žalost, već prilikom prvog objavljivanja ovih nalaza načinjeno je nekoliko metodoloških grešaka. S obzirom na doba kad se publikacija pojavila, one i ne bi bile toliko bitne da nije u pitanju jedno tako važno nalazište koje je uvek važno kao »klasično ilirsko«. Konačni zaključci o antropološkim osobinama prastanovnika glasinačkog područja, preuzeti kasnije od mnogih drugih istraživača, postali su jedan od osnovnih oslonaca za antropologiju Ilira u celini, a u tom smislu i za određivanje njihove antropološke pripadnosti i porekla.

Weisbach i Glück su uvažavali činjenicu da u glasinačkim tumulima, pored praistorijskih, ima i rimskih i srednjovekovnih ukopavanja. Oni s tom činjenicom računaju u svojim interpretacijama. Nevolja je u tome što su zanemarili uzajamnu vezu između arheološkog i antropološkog materijala, tako da svoje zaključke baziraju samo na antropološkom materijalu. U tom smislu su svoju grupu »starih brahicefala« pripisali »najstarijim Ilirima«, »dolihoide« Rimljanima, a »mlade brahicefale« Slovenima, ne vodeći uopšte računa kakav je arheološki materijal nađen uz ove tri osnovne grupe lobanja. Kasniji autori čine još veću grešku pripisujući sav materijal koji su obradili Weisbach i Glück »glasinačkim Ilirima«, izводеći još šire zaključke o antropološkim karakteristikama i poreklu Ilira uopšte.

Upravo iz ovih razloga nedavno je načinjena jedna arheološko-antropološka revizija nalaza ljudskih ostataka sa Glasinca (Čović, B. — Mikić, Ž., 1973). Od 63 prvobitno obrađene lobanje samo se 21 može potpuno sigurno ili s velikom verovatnoćom pripisati praistorijskim stanovnicima glasinačkog područja. Međutim, u Antropološkoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 21 datovane lobanje moglo se identifikovati 18 sledećih:

Redni broj	Inv. broj	Tumulus	Datiranje
I	6	Bandino brdo, IX	gvozdeno doba, VI—V vek
II	232	Bandino brdo, IX	gvozdeno doba, VI—V vek
III	3	Mlađ, IV	gvozdeno doba, VI vek
IV	34	Mlađ, IV	gvozdeno doba, VI vek
V	46	Mlađ, IV	gvozdeno doba, VI vek
VI	157	Mlađ, IV	gvozdeno doba, VI vek
VII	2	Čitluci, II	gvozdeno doba, VI vek
VIII	41	Čitluci, II	gvozdeno doba, VI vek
IX	42	Čitluci, II	gvozdeno doba, VI vek
X	159	Čitluci, II	gvozdeno doba, VI vek
XI	250	Čitluci, II	gvozdeno doba, VI vek
XII	33	Čitluci, III	gvozdeno doba, VI vek
XIII	257	Čitluci, III	gvozdeno doba, VI vek
XIV	243	Rusanovići, XXXIX	gvozdeno doba (okvirno)
XV	245	Rusanovići, XXXIX	gvozdeno doba
XVI	254	Vrlazje, X	gvozdeno doba
XVII	29	Sokolac-Taline, XIX (grob 3)	kasno bronzano doba — X — IX vek
XVIII	294	Osovo (1897), III	bronzano ili gvozdeno doba

Rezultate utvrđivanja pola i individualne starosti pokazuje sledeća tabela:

Lobanja broj	Pol	Individualna starost
I	ženski (?)	ispod 20 godina
II	ženski	između 40 i 50 godina
III	muški	između 30 i 50 godina
IV	muški	između 30 i 40 godina
V	ženski	između 20 i 30 godina
VI	ženski	do 60 godina
VII	ženski	do 60 godina
VIII	ženski	između 20 i 30 godina
IX	muški	između 30 i 40 godina
X	ženski	ispod 20 godina
XI	ženski	preko 60 godina
XII	muški	preko 60 godina
XIII	ženski	između 20 i 30 godina
XIV	muški	između 40 i 60 godina
XV	ženski	između 20 i 30 godina
XVI	muški	između 40 i 50 godina
XVII	muški	između 40 i 60 godina
XVIII	muški	između 40 i 60 godina

Na osnovu dobijenih mezodolihokranih vrednosti lobanjskog ideksa 8:1 (širina varijacije 71,3 — 88,3; srednja vrednost 77,8), eurimetopnih vrednosti za indeks 9:8 (68,7 — 76,2; srednja vrednost 70,2), hipsikranih vrednosti za indeks 20:1 (59,8 — 71,9; srednja vrednost 64,8), metriokranih vrednosti za indeks 20:8 (76,2 — 93,1; srednja vrednost 82,7), uz blago ili jasno izraženu planokcipitaliju većine lobanja ove serije, dobijeni su pokazatelji koji je svrstavaju u mediteranski tip sa dinarskom primesom, odnosno u mediterano-dinarski antropološki tip.

Srednje vrednosti lobanjskih mera (ukupne i po polovima) date su na tabeli XXII, a karakteristične lobanje su ilustrovane na tablama LIV, LV i LVI. Na tabli LVII ilustrovana je ženska lobanja nađena prilikom najnovijih iskopavanja tumula na glasinačkom području 1975. godine. Svojim antropomorfološkim karakteristikama odgovara mediterano-dinarskom tipu (Mikić, ž., 1978).

Detaljnije antropološko opredeljenje otežava slaba očuvanost svih pomenutih lobanja. Većini lobanja nedostaje donja vilica, a samo lobanja XI ima sačuvane kosti lica sa obema vilicama. Postkranijalni skeleti najverovatnije nisu ni podignuti prilikom iskopavanja, jer su po metodološkim kriterijumima krajem prošlog veka smatrani manje važnim, ili čak nevažnim, u odnosu na lobanju.

Tabela XXII
GLASINAC — SREDNJE VREDNOSTI LOBANJSKIH MERA
(UKUPNE I PO POLOVIMA)

Martin No	M	N	M (♂)	N	M (♀)	N
1.	176,5	17	182,7	8	171,0	9
2.	164,1	16	170,0	8	158,3	8
3.	170,0	16	175,6	8	164,2	8
8.	137,2	18	141,1	8	134,1	10
9.	96,6	10	98,4	5	94,8	5
10.	115,5	15	119,6	8	112,0	7
11.	127,6	6	133,2	4	117,6	2
12.	113,0	11	117,6	5	109,3	6
13.	109,0	8	114,5	4	103,5	4
17.	127,0	2	/	/	127,0	2
20.	113,6	16	117,7	8	109,5	8
23.	517,9	10	539,2	4	503,6	6
24.	314,4	15	323,1	7	306,8	8
25.	368,6	6	378,6	3	358,6	3
26.	128,5	13	128,2	7	128,8	6
27.	125,6	16	130,7	8	121,0	8
28.	113,8	7	115,3	3	112,7	4
28/1.	78,0	17	80,2	8	77,9	9
29.	112,2	14	109,7	7	114,4	7
30.	113,4	17	116,6	8	110,2	9
31.	94,4	7	94,3	3	94,5	4
31/1.	70,9	17	71,7	8	70,2	9

Zbog nekompletne očuvanosti i nalazi patoloških tragova su svedeni na minimum — svega dva slučaja. Na maksili lobanje XVII ispod unutrašnjeg korena M₂ desno vidan je trag zubne ciste kružnog oblika i prečnika između 6 i 8 mm. Na mandibuli lobanje IX kod PM₂ i M₁ levo sa spoljne strane vidan je trag mehaničkog struganja (čišćenja) do dubine korenova zuba, s tim što je spoljni alveolarni zid skinut. Pretpostavka je da je u pitanju hirurška intervencija radi saniranja jedne od bolesti tipa gangrena, alveolitis, periostitis ili peridontitis. Poduhvat ekstrakcije zuba intra vitam manje dolazi u obzir. Ova dva patološka slučaja detaljno su obrađena u odvojenom radu autora (Mikić, Ž., 1973).

BELA CRKVA

Tokom arheoloških iskopavanja 1953—1954. godine na lokalitetu Banderi iskopano je više humki koje su sadržavale grobove starijeg gvozdenog doba (Garašanin, M. — Garašanin, D., 1958). Zbog fragmentovane očuvanosti za antropološku analizu može da se izdvoji samo jedan skelet. On potiče iz groba br. 12 humke I, u kojoj je bilo 25 grobova ukupno.

Ostatke ovog skeleta čini lobanja bez facijalnog dela, ali sa mandibulom. Postkranijalni skelet je fragmentovano očuvan. Može da se meri samo levi humerus (315 mm) i levi radijus (240 mm). Na svim delovima vidna je gracilna građa.

Očuvani morfološki elementi govore u prilog muškom polu. Individualna starost se kreće oko 20 godina (epifizni sastavci ramenog okrajka humerusa nisu obliterirali; M₃ je završio svoju erupciju).

Uzete su sledeće lobanjske mere:

Martin No	1.	8.	9.	20.	66.
mm	194	142	88	121	94

U lateralnoj projekciji posmatrano, ova lobanja je duga i visoka, sa zaobljenim čelom, koje prelazi u dug i blago lučan lobanjski svod. Okcipitalni deo je spušten, povučen unazad i ima primetnu planokcipitaliju. Mastoideusi su umerene građe. Mandibula isto tako, sa zaobljenim uglom obratka. U facijalnoj projekciji čelo je usko. Glabela i nadočni lukovi su slabo razvijeni, bez reljefa. Oblak lobanjske kalote u vertikalnoj projekciji odgovara elipsoid-pentagonoidu. U okcipitalnoj projekciji lobanji odgovara visoka okruglasta forma.

Mada predstavlja usamljen nalaz, po specifičnoj profilaciji okcipitalnog dela i lobanjske baze (spušten, povučen okciput sa planokcipitalijom), ovakvu lobanjsku formu bi za sada, uslovno trebalo imenovati niskoprofilisanim (niskorazvijenim) dinarskim antropološkim tipom. Lobanja iz groba 12 humke I sa nalazišta Bela Crkva — Bandera ilustrovana je na tabli LVIII.

BELOTIĆ

Tokom 1959. i 1960. godine istražen je veći broj humki na Belotiću-Sumaru. Osteološki materijal iz njih je vrlo slabo očuvan, tako da su za antropološku obradu mogla da se izdvoje samo dva groba — br. 6 i br. 7 iz humke XV. Grobovi pripadaju starijoj fazi sahranjivanja, tj. periodu punog gvozdenog doba⁴⁶.

Ostatke skeleta iz groba br. 6 čini lobanja bez facijalnog dela, sa fragmentovanom mandibulom i zubima. Delovi postkranijalnog skeleta nisu sačuvani. Kod skeleta iz groba br. 7 situacija je, u smislu očuvanosti, sasvim ista. Lobanja prvog skeleta je, verovatno, muškog pola, dok lobanja drugog ukazuje na robustan muški pol.

⁴⁶ Navedeni podatak mi je usmeno saopštila D. Garašanin tokom izbora za obradu i same obrade antropološkog materijala iz Bele Crkve, Belotića i Krive Reke. Na ovom mestu izražavam zahvalnost na pomoći. Detaljniji podaci o ostalim grobovima dati su u publikaciji: Garašanin, M. — Garašanin, D., *Ispitivanja tumula u kompleksu Belotić — Bela Crkva 1959. i 1960. godine*, Zbornik radova Narodnog muzeja, III, Beograd 1962.

Na osnovu stepena obliteracije lobanjskih šavova i stepena abrazije zuba očuvanih u mandibulama, individualna starost skeleta iz groba br. 6 se kreće između 40 i 60 godina, a skeleta iz groba br. 7 između 40 i 50 godina.

Sa ovih lobanja uzete su sledeće mere i izračunati sledeći lobanjski indeksi:

Martin No	Lobanja 6	Lobanja 7
1.	182	183
8.	148	142
9.	106	94
20.	/	117
8:1	81,3	77,6
9:8	58,2	64,8

Raspoloživi merni podaci, uz morfološka opažanja, daju malo antropoloških podataka. To su uglavnom pokazatelji o brahikraniji i mezodoliho-kraniji, uz gracilnu građu lobanja. Na tabli LIX ilustrovana je bolje očuvana lobanja iz groba br. 7.

KRIVA REKA

Iz Krive Reke je za antropološku obradu izdvojeno pet skeleta. Potiču iz sledećih grobova, odnosno tumula: tumul V — grob A, tumul VI — grobovi 1 i 4 i tumul VII — grobovi 3 i 7. Nalazi odgovaraju, približno, vremenu VI i V veka stare ere (Garašanin, M., 1973).

Skeleti iz tumula VII su sasvim fragmentovano očuvani, tako da nije bilo pouzdanih elemenata za određivanje pola. Individualna starost je određena samo na osnovu primećenih potpuno sraslih šavova na očuvanim lobanjskim fragmentima, što bi značilo da se kretala oko 60 godina života (ili još više).

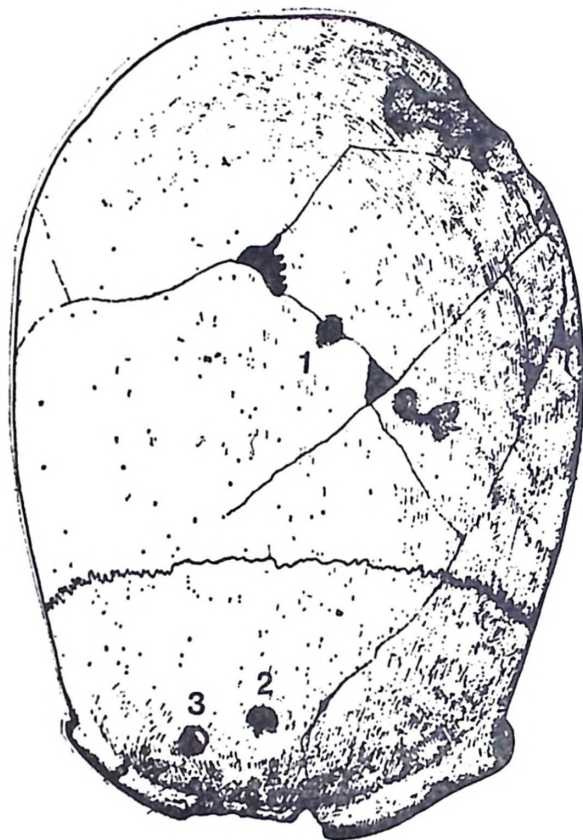
Ostatke skeleta iz groba »A« tumula V čini lobanjska kalota bez facijalnog dela i mandibule. Delovi postkranijalnog skeleta su fragmentovani. Pol nije mogao biti određen, a individualna starost se kreće između 40 i 60 godina.

Skelet iz groba 1 tumula VI je fragmentovano očuvan. Ima lobanjsku kalotu sa mandibulom. Pol je, najverovatnije, muški, a starost oko 60 godina. Ostaci skeleta iz groba 4 ovog tumula su takođe slabo očuvani — cela je samo lobanjska kalota. Starost se kreće oko 60 godina, a za određivanje pola nije bilo pouzdanih elemenata.

Sa ove tri lobanjske kalote uzete su sledeće antropološke mere:

	tumul V, grob A	tumul VI, grob 1	tumul VI, grob 4
Martin No			
1.	214	195*	211
8.	151	140*	148
9.	98	101	95
17.	120	/	/

Iz navedenih antropoloških mera dobijeni su pokazatelji o izrazitoj dugoglavosti ovih lobanja, koja ih potpuno odvaja od ostalih grupa stanovništva gvozdenog doba. Mali broj uzoraka ne dozvoljava nikakav širi zaključak, ali navodi na mogućnost upliva ili populacionog sažimanja sa nekom drugom, za sada antropološki neidentifikovanom etničkom grupom. Obe lobanjske kalote iz tumula VI u Krivoj Reci imaju patoloških tragova. Na

Sl. 7. — Norma verticalis lobanje iz groba 1 tumula VI u Krivoj Reci

kaloti iz groba br. 4 desni parietalni i levi frontalni torus zahvaćeni su osteoporozom senilis. Kalota iz groba br. 1 ima trag tri trepanacijska proboja, svaki prečnika oko 5 mm. Dva su locirana na frontalnom delu, a treći na parietalnom (sl. 7). Kod ove iste individue na fragmentu maksile vidan je trag palatalne ciste prečnika oko 10 mm. Pregledom postkranijalnih kostiju na fragmentu desnog femura utvrđen je jedan egzostocki izraštaj dužine oko 20 mm, lociran na donjoj polovini linije aspere (Mikić, Ž., 1980).

HAJDUČKA VODENICA

Pored skeleta koji su pripisani đerdapskoj antropološkoj seriji, sa Hajdučke vodenice potiče još 28 skeleta iz mlađeg praistorijskog doba, tj. iz

gvozdenog doba. Skeleti su označeni brojevima: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 10/a, 11, 12, 14, 15, 15/a, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 i 30. Obradio ih je S. Živanović (1976). Ustanovio je da su skeleti br. 14 i 21 dečji, a da ostali pripadaju odraslim individuama obaju polova. Zbog loše očuvanosti antropološke mere nisu mogle biti uzete, tako da je razdvajanje od skeleta đerdapske serije izvršeno na osnovu gracilnosti koštane građe ove grupe skeleta. Za lobanju br. 11 S. Živanović konstatuje da je slična lobanji br. 85 iz Stoca u Hercegovini, po Weisbachovom saopštenju⁴⁷, dok je većina drugih »veoma slična sa pojedinim ilirskim lobanjama iz Bosne i Hercegovine«. Zaključuje da se »najverovatnije radi o jednoj praistorijskoj populaciji mlađeg datuma, najverovatnije ilirskog porekla«.

GLOGOVIK

Nalazište Glogovik leži na Peštarskoj visoravni u blizini Sopoćana. Tokom arheoloških radova 1976. godine ispitane su tri humke sa prečnikom osnove preko 20 m i očuvanom visinom oko 1,5 m. Datovane su, okvirno, u VI vek stare ere⁴⁸.

Humka I je sadržavala tri groba, humka II dva groba, a humka III je sadržavala šest grobova. Slabu očuvanost skeletnih ostataka iz ovih grobova uslovalo je brojno prisustvo lomljenog kamena ne samo u plaštu nego sve do dna humke.

Skelet iz groba 1 humke I je zgrčenac sahranjen na ivici humke. Elementi za određivanje pola nisu očuvani, a individualna starost se kreće oko 20 godina (epifazni sastavci na glavama femura i humerusa nisu srasli). Duge kosti sa gracilne građe sa naglašenom dužinom (femur d. 420 x 70 mm; tibija s. 330 x 66 mm). Po očuvanim fragmentima lobanja ukazuje na kratku i visoku profilaciju gracilne građe.

Skelet iz groba 2 ove humke je sasvim slabo očuvan. Nema lobanjskih fragmenata i zuba, a na očuvanim delovima dugih kostiju vidan je robusticitet građe. Taj podatak bi mogao da ukaže na pripadnost muškom polu, a individualna starost ne može da se odredi zbog nedostatka potrebnih elemenata.

Skelet iz groba 3 je samo neznatno bolje očuvan. Po elementima na karlici i frontalnom delu lobanje pol je muški, uz robustnu građu postkranijalnog skeleta. Step en abrazije zuba-molara u očuvanom fragmentu mandibule ukazuje na starosti od oko 30 godina. Zubni karijes je prisutan.

Skelet iz groba 1/a humke II je muškog pola (išijadični usek uzan, mastoideusi kratki i široki, robustna građa mandibule). Po stepenu abrazije zuba starost se kreće do 45 godina života. U mandibuli je nekoliko molara ekstrahirano intra vitam (nema tragova oboljenja na susednim zubima). Ske-

⁴⁷ Mada ga često razni autori citiraju pod 1906. godinom, ovaj rad je štampan 1901. godine u GZM 2—3, a pomenute godine je samo preštampan.

⁴⁸ Navedeni podatak mi je usmeno saopštio D. Srejić, rukovodilac iskopavanja.

let iz groba 1/b je takođe muškog pola (išijadični usek oštar, mastoideusi široki, nadočni lukovi razvijeni, jaka mandibula, delovi dugih kostiju vrlo robustni). Step en abrazije zuba odgovara individualnoj starosti od 40 do 55 godina. Rekonstrukcijom je izmerena najveća dužina humerusa d. — 310 x 67 mm.

Skele sti iz groba 1 humke III potiču od dve individue. Jedna je dete uzrasta oko 5 godina, a druga je odrastao muškarac robustne građe. Po očuvanim fragmentima njegove lobanje očituje se kratka dužina, kratka i ravna lobanjska baza, sa kratkim i širokim mastoideusima. Starost se kreće između 40 i 60 godina. Rekonstrukcijom je izmerena najveća dužina humerusa d. — 320 x 64 mm, kao i širina mandibule između goniona — 98 mm.

Kod odrasle individue prisutni su patološki tragovi. Osteoporoza senilis je utvrđena na parietalnim torusima, zubni karijes i mandibularna cista ispod korena M_1 sa leve spoljne strane.

Skelet iz groba 2 nije očuvan.

Skele ti iz groba 3 potiču od tri individue. Prva je dete u prvoj godini života (mandibula bez zuba). Druga je takođe dete staro oko 3 godine (svih 5 mlečnih zuba su u istoj ravni u levoj polovini mandibule), a treća individua je stara preko 15 godina (M_3 započinje erupciju). Sudeći po malim i tankim mastoideusima i nerazvijenoj glabeli sa nadočnim lukovima, pol je najverovatnije ženski, tako da bi se smelo pretpostaviti da je u ovom grobu sahranjena mlada majka sa svoja dva deteta. Pošto patoloških tragova nema (ili nisu sačuvani), o uzroku smrti se ne može govoriti.

Skelet iz groba 4 je očuvan samo u tragovima, tako da nijedan antropološki zaključak ne može da se izvede.

Skelet iz groba 5 pripada ženi (ovalna karlica, oštre ivice orbita) staroj oko 20 godina (M_3 završava svoju erupciju). Najveći rekonstruisana dužina humerusa s. iznosi oko 400 mm.

Skelet iz groba 6 humke III čine malobrojni ostaci dugih kostiju. Po robusticitetu građe više odgovaraju muškom polu. Za određivanje individualne starosti nema očuvanih elemenata.

Iz tri humke na Glogoviku ispitano je 11 grobova u kojima je bilo sahranjeno 14 individua (ako se pretpostavi da je u grobu 2 humke III bila sahranjena samo jedna individua). Od navedenog broja 3 su u ranom dečjem uzrastu, a ostalih 11 su odrasle osobe. Odraslih 6 pripada muškom polu, 2 ženskom, a kod 3 pol nije mogao biti utvrđen. Individualna starost muškaraca kreće se između 30 i 55 godina, a žena od 15 do 20 godina života.

Zbog nedostataka osnovnih lobanjskih mera zaključak o brahikraniji ove grupe skeleta je vrlo nepuzdan. Zasnovan je prvenstveno na morfološkim opažanjima očuvanih lobanjskih delova, tako da se mora primiti s određenom rezervom.

ROMAJA

Tokom arheoloških radova 1970. i 1972—1973. godine u Romaji kod Prizrena istražena su tri tumula, od 18 koliko ih sadrži ova nekropola. Svi

tumuli su prečnika oko 20 m, izuzimajući jedan sa prečnikom oko 40 m. Ovaj tumul velikih dimenzija izabran je za iskopavanje uz još dva manja. Označen je brojem I i nazvan »Ratnički tumul«. Manji tumuli označeni brojevima II i III su jako oštećeni obradom zemlje. Sa nekoliko prekida u pokopavanju na ovoj nekropoli, ona je bila u upotrebi do II veka stare ere (Đurić, N., 1975). Etnički, na osnovu nalaza materijalne kulture i pisanih izvora, vezana je za Autarijate, naročito u II fazi upotrebe (Glišić, J., 1975).

U »Ratničkom tumulu« je nađeno ukupno 38 grobova, odnosno tri vrste sahranjivanja: inhumacija, kremacija i grobovi-kenotafi (Todorović, J., 1975). Broj inhumiranih grobova je najmanji, a skeletni ostaci su očuvani samo u tragovima. Osteološki materijal nije bio sačuvan za antropološku obradu, tako da smo, za sada, lišeni svih antropoloških podataka iz oblasti Kosova i Metohije za period gvozdenog doba.

TREBENIŠTE — Tri čeljusti

Prema antropološkom izveštaju M. Štefančić (Ljubljana) dostavljenom Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Ohridu, stoji da je tokom iskopavanja 1972. godine na nekropoli »Tri čeljusti« u 24 groba otkriveno 29 skeleta. Na osnovu arheoloških priloga skeleti su datovani u razdoblje između VII i IV veka stare ere i svrstani u ilirski kulturno-etnički krug.

Za antropološku analizu uzeta su 22 skeleta.

Pol je utvrđen kod 13 skeleta: 10 su bili muškarci, 3 žene, uz jedan dečji u uzrastu infant I. Individualna starost je određena kod 8 skeleta: 1 juvenilis, 4 adultus i 3 maturus. Zbog vrlo loše očuvanosti uzete su minimalne antropološke mere. Na osnovu Penroseove formule izračunat je prosečni telesni rast, koji se kod muškaraca kreće između 163 i 168 cm, a kod žena između 153 i 157 cm. Samo jedna lobanja je imala očuvan cerebralni deo, tako da je mogla biti premerena — hiperdolihokrana je, što ne znači da je i ovo ilirsko prastorijsko stanovništvo Ohridskog basena u celini bilo dolihokrano, pošto u istom vremenskom periodu nailazimo na tragove brahikranizacije kod Ilira (Glasinac, Vučje njive). U celini posmatrano, ovo stanovništvo je gracilne građe u odnosu, npr., na Slovene, koji su u ove krajeve došli, doduše, oko jedan milenijum kasnije.

GEVĖLIJA (ĐEVĐELIJA)

U koritu tzv. Suve reke kod Đevđelije iskopano je 46 grobova. Prvih 8 grobova istraženo je 1975. godine. Daljim arheološkim radovima 1976. godine istraženo je novih 30 grobova, a 1977. godine još 9 grobova. Datuju se u VI vek stare ere i vezuju za Peonce⁴⁹.

⁴⁹ Navedne podatke mi je usmeno saopštila R. Pašić, viši kustos Arheološkog muzeja Makedonije u Skoplju.

Antropološkom obradom su obuhvaćeni skeleti iz grobova od broja 9 do broja 46. Međutim, zbog loše očuvanosti moglo je biti obrađeno samo 26 skeletnih grobova, u kojima su bile sahranjene 33 individue. Muški pol je utvrđen kod 7, ženski kod 11 individua, uz 9 dece. Ostalih 6 individua nije imalo očuvane polno-morfološke elemente.

Prosečan životni vek ove grupe iznosi oko 30 godina. Učestalost smrtnosti kod dece do 14 godina je najveća u odnosu na ostale starosne grupe, za što na ovom stepenu istraženosti nema objašnjenja. Higijensko-socijalni uslovi su samo jedan od mogućih razloga.

Mali broj antropoloških mera uzet je sa sledeće tri lobanje:

Lobanja br.	9	29	36
Martin No 1.	171	180	184
8.	141	146	143
9.	/	100	98
13.	102	102	101
17.	146	142	/
20.	113	112	114
66.	/	100	/
8:1	82,4	81,1	77,7
17:1	85,4	78,9	/
17:8	103,5	97,2	/
9:8	/	68,5	68,5

Tragova patoloških promena na očuvanim kostima nema. Interesantan je nalaz velikog broja intra vitam ekstrahiranih zuba kod svih starosnih grupa odraslih individua. Nalaz karijesom zahvaćenih zuba je malobrojan (svega nekoliko slučajeva).

Prosečan telesni rast muškaraca kreće se oko 163 cm, a žena oko 158 cm (donja granica srednje kategorije).

Zaključak, doduše kratak, o ovoj grupi skeleta, dobijen na osnovu izloženih podataka, glasi da su to bili brahikrani i mezokrani ljudi nižeg rasta i da su u proseku relativno rano umirali. Detaljnija antropološka razmatranja nisu izvodljiva zbog loše očuvanosti ostataka.

OSTALA NALAZIŠTA

Konačan popis nalazišta gvozdenog doba koja su dala antropološke nalaze, a koji zbog različitih uslovljenosti nisu obrađeni i vremenom su izgubljeni, vrlo je teško sastaviti. U starijoj literaturi, pogotovu onoj sa kraja prošlog ili početka ovog veka, antropološkim nalazima nije pridavana odgovarajuća pažnja, tako da su još prilikom samih iskopavanja predstavljali manje važan deo nalaza iz grobova. Sledeći popis, sastavljen po abecednom redu zbog bolje preglednosti, više je dat s ciljem da ukaže na broj

(koji verovatno i nije konačan) ovakvih nalazišta nego na njihovu kulturnu i hronološku pripadnost u okviru gvozdenog doba.

Adaševci	Gloždar—Paraćin	Ripač
Badovac—Gladnice	Guberevac—Beograd	Saraj—Brod
Batina	Ilandža—Stojkova zagrada	Slepšak
Belegiš—Brodić	Karagač—Žitkovac	Smiljan
Belegiš—Stajića gumno	Kompolje	Sremska Mitrovica
Beograd—Karaburma	Kostolac	Stična
Beograd—Rospi Čuprija	Lopatinac	Surčin
Bogdanovci	Nesactium	Suva Reka—Prizren
Brestovik	Novo Mesto	Sv. Lucija
Brežje	Novi Pazar	Široka kula
Dalj	Nova Vas	Vače
Donja Brnjica	Odžaci	Varoš—Uroševac
Dibičak	Osijek—Stari grad	Visoi
Čurug	Petrinci	Vratnice—Visoko
Golubić	Radalj	Vukovar
Gornja Stražava	Ražana	Zemun—Gardaš
Gotovuša—Pljevlja	Ribić	

Velik je gubitak što su antropološki nalazi sasvim loše očuvani i na nekoliko lokaliteta istraženih u najnovije vreme, tako da nisu dobijeni ni osnovni podaci o polnoj pripadnosti i individualnoj starosti, bez obzira da li se radi o skeletnom ili sahranjivanju spaljivanjem. Takav je slučaj sa humkama u Dojevićima kod Novog Pazara (Srećević, D., 1977), zatim sa ilirskom kneževskom nekropolom u Atenici kod Čačka (Jovanović, B. — Đuknić, M., 1966), sa grobovima iz Pilatovića kod Užičke Požege⁵⁰, sa nalazima iz ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileće (Mikić, Ž., 1976), dok brojni skeletni nalazi iz Gostilja kod Titograda, koji se vezuju za ilirsko pleme Labeata (Bassler, Đ., 1969), nisu ni podignuti itd.

★ ★ ★

Tokom gvozdenog doba praktikuju se uporedo skeletna sahrana i kremacija, kako u tumulima tako i u ravnim nekropolama. Sahrnjivanje u tumulima, kako je ranije konstatovano, uticalo je na vrlo slabu očuvanost antropološkog materijala.

U smislu antropološke istraženosti (po podeli na oblasti i periode navedene na početku ovog poglavlja) nemamo antropoloških podataka za oblast Liburna, zatim za oblast centralne Bosne, kao ni za oblast Kosova i Metohije.

⁵⁰ Iskopavanja su upravo završena. Arheološke nalaze obrađuje M. Zotović (Zavičajni muzej Titovo Užice).

Podaci o području Makednije i centralne i istočne Srbije nešto su brojniji, ali još uvek nedovoljni da ukažu na potpunije antropološke karakteristike stanovnika gvozdenog doba na ovom velikom području. To, praktično, znači da je cela oblast ograničena slivom Morave, delom Dunava i dalje na jug duž Vardara antropološki nepoznata.

S druge strane, počev od Istre i Slovenije, isključujući priobalni pojas koji je takođe antropološki nepoznat, pa sve do sliva Save i Drine, raspolažemo većim brojem antropoloških informacija obuhvatnijeg karaktera. Nalazišta Magdalenska gora, Vuče njive, Stična, Škocijanske jame, Jezerine, Donja Dolina, Gomolava, zatim glasinačka nalazišta, a delimično i Vašarovine, Kupinovo, Bela Crkva, Belotić i Kriva Reka, daju antropološku građu koja pruža osnovu za zaključivanje šireg karaktera.

Uočljiva je, na prvom mestu, velika heterogenost, tj. raznolikost stanovništva, čiji procentualni sastav varira od nalazišta do nalazišta. Prisutni su sledeći antropološki tipovi sa svojim varijetetima: mediteranski, dinarski, mediterano-dinarski, atlantomediterski, alpski i nordijski, uz nedovoljno definisane grupe ili pojedinačne lobanje sa izrazitom dolihokranijom ili brachikranijom.

Zaključno, u periodu gvozdenog doba pouzdano je identifikovan dinarski antropološki tip najstarijeg datuma. O samom procesu dinarizacije unutar Balkanskog poluostrva i o procesu brachikranizacije u tom sklopu, detaljnije će biti govora u poslednjem poglavlju (Zaključna razmatranja) ovog pregleda stanja i problema praistorijskih antropoloških istraživanja u Jugoslaviji.

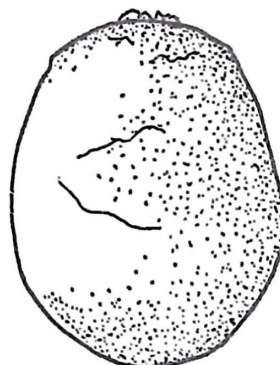
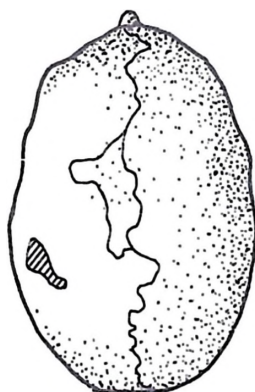
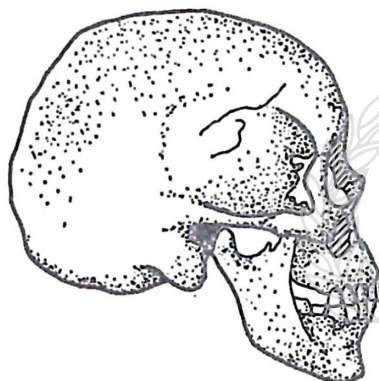
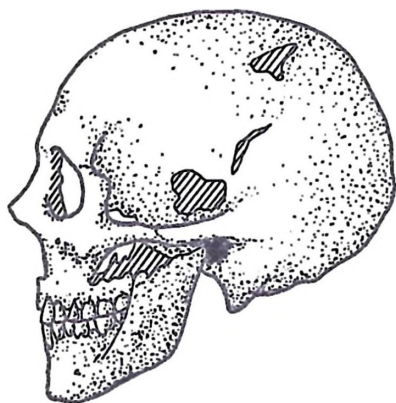
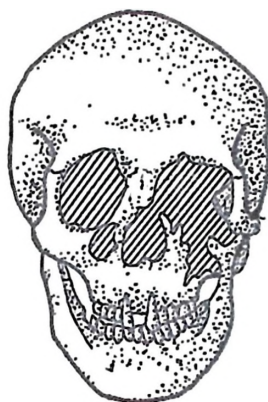
BIBLIOGRAFIJA

- Angel, J. L. (1968): *Human Skeletal Material from Slovenien*. Published by the Peabody Museum.
- Basler, Đ. (1969): *Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta)*. GZM XXIV—Arheologija, Sarajevo.
- Battaglia, R. (1939): *Resti umani scheletrici di S. Canziano*. Atti del Museo Civico di Gloria Naturale di Trieste, 13.
- Čović, B. — Gabrovec, S. (1971): *Age du fer*. Congrès UISPP — VIIIe, Beograd.
- Čović, B. — Mikić, Ž. (1973): *Praistorijske lobanje iz grobova glasinačkog područja*. Godišnjak XI/9 Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.
- Dolinar-Osole, Z. (1956): *Ilirska okostja iz gomile v Volčjih njivah*. Arheološki vestnik, VII/1—2, Ljubljana.
- Đurić, N. — Glišić, J. — Todorović, J. (1975): *Praistorijska Romaja*. Dissertationes et Monographie, XVII, Beograd.
- Farkas, Gy. (1972—1973): *Izveštaj o ispitivanju antropološkog materijala iz grupe grobnice sa lokaliteta Gomolava*. Rad vojvođanskih muzeja, 21—22, Novi Sad.
- Gabrovec, S. (1956): *Ilirska gomila v Volčjih njivah*. Arheološki vestnik, VII/1-2, Ljubljana.
- Garašanin, M. — Garašanin, D. (1958): *Ispitivanje tumula u Belotiću i Beloj Crkvi*. Zbornik radova Narodnog muzeja, I—1956/57, Beograd.

- Garašanin, M. — Garašanin, D. (1962): *Ispitivanja tumula u kompleksu Belotić — Bela Crkva 1959. i 1960. godine*. Zbornik radova Narodnog muzeja, III, Beograd.
- Garašanin, M. (1973): *Praistorija Srbije*. SKZ, Beograd.
- Jovanović, B. — Đuknić, M. (1966): *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*. Narodni muzej — Čačak.
- Lebzelter, V. (1935): *Ein Keltenschädel aus Kupinovo*. Wiener prähist. Zeitschrift, 22/23, Wien.
- Marić, Z. (1964): *Donja Dolina*. GZM XIX — Arheologija, Sarajevo.
- Marić, Z. (1971): *Die japodische Nekropolen im Unatal*. WMBH I/A — Arheologija, Sarajevo.
- Mikić, Ž. (1973): *Prilog lekarstvu u praistoriji*. Medicinski žurnal, 3/II, Sarajevo.
- Mikić, Ž. (1976): *Antropološki nalazi iz ilirske grobnice iz Kačnja kod Bileća*. GZM XXXI — Arheologija, Sarajevo.
- Mikić, Ž. (1978): *Novi antropološki prilozi istraživanju tumula na glasinačkom području*. Godišnjak XVII/15 Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.
- Mikić, Ž. (1980): *Ilirska praistorijska lobanja iz Krive Reke u Srbiji — trepanacijski i patološki tragovi*. Glasnik ADJ, 17, Beograd.
- Radimský, V. (1895): *Die Nekropole vom Jezerine in Pritoka bei Bihać*. WMBH III, Wien.
- Schwidetzky, I. (1969): *Beitrag zur Anthropologie der vorrömischen Bevölkerung Bosniens: Donja Dolina*. GZM XXIV — Arheologija, Sarajevo.
- Srećković, D. (1977): *Praistorijska nekropola u Dojevićima i njen značaj za ocenu etničke pripadnosti stanovnika doline Raške u prerimsko doba*. Novopazarski zbornik, 1, Novi Pazar.
- Tasić, N. (1972): *The Early Iron Age Collective Tomb of Gomolova*. Archaeologia Jugoslavica, XIII, Beograd.
- Truhelka, Č. (1909): *Der Pfahlbau von Donja Dolina*. WMBH XI, Wien.
- Vram, U. (1903): *Crani della Carniola*. Atti Rom. Soc. Anthropol., IX, Roma.
- Weisbach, A. (1895): *Prehistoričke lubanje sa Glasinca*. GZM VI, Sarajevo.
- Weisbach, A. — Glück, L. (1901): *Crania Bosniaca*. GZM XIII, Sarajevo.
- Živanović, S. (1976): *Ostaci ljudskih skeleta iz praistorijskog nalazišta na Hajdučkoj vodenici*. Starinar XXVI/1975, Beograd.

Tabla XLVIII

MAGDALENSKA GORA

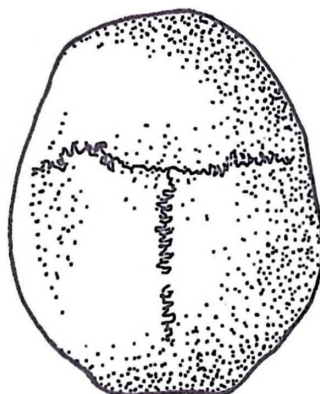
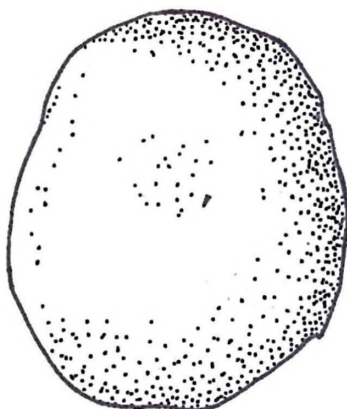
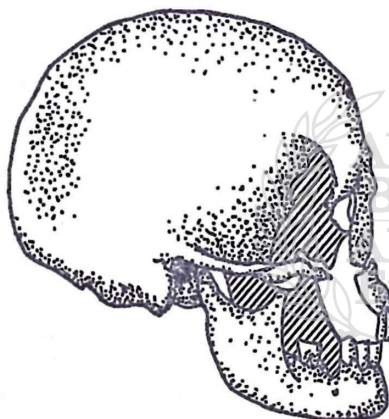
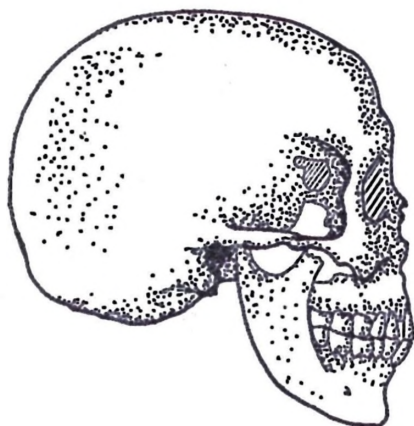
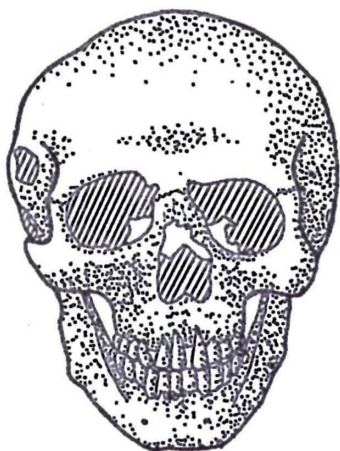

No 3714 - halštatski nordijac

No 3719 - dinaro-mediteranac

Tabla XLIX

MAGDALENSKA GORA

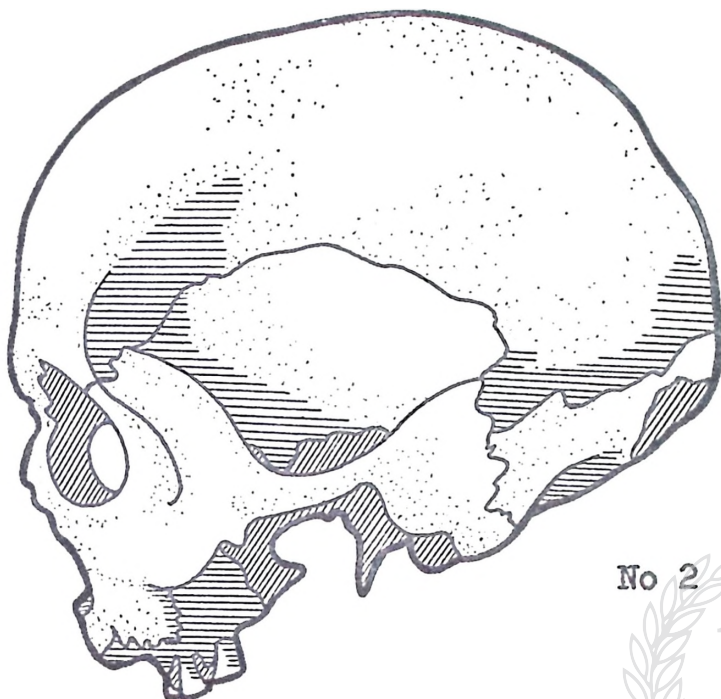

No 3704 - alpino-dinarac

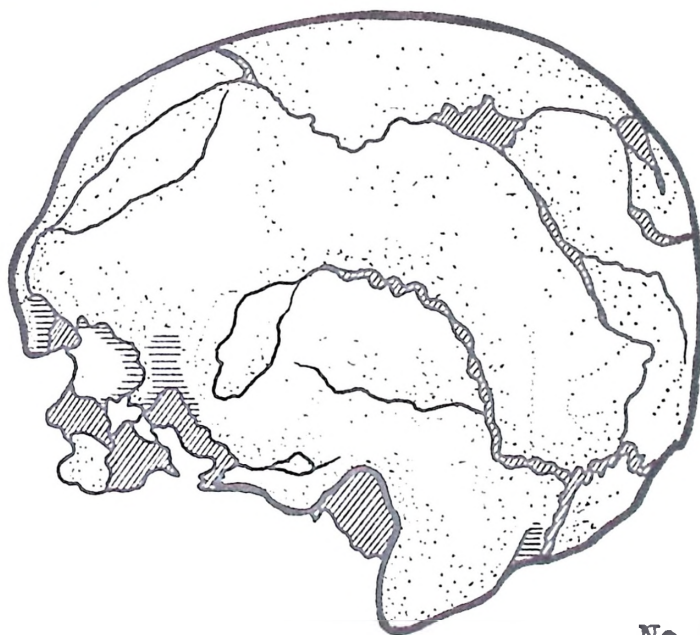
No 3722 - evropski alpinac

Tabla L

V U Č J E N J I V E

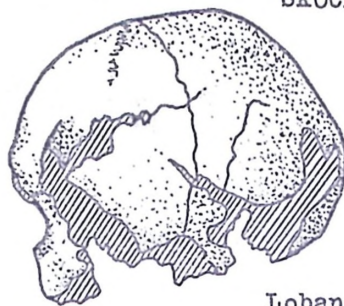
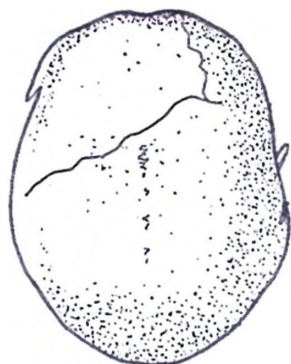
No 2

No 8

Tabla LI

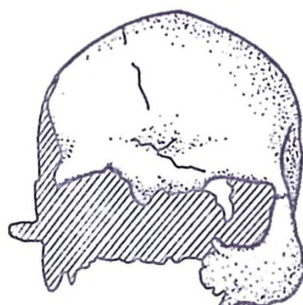
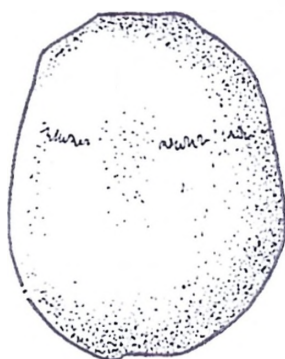
ŠKOCIJANSKE JAME

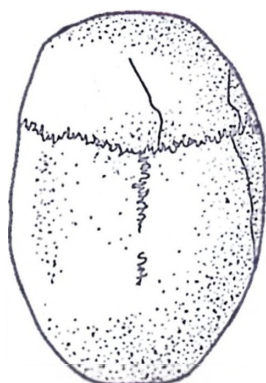
Lobanja "A"

Lobanja "B"

Lobanja "D"

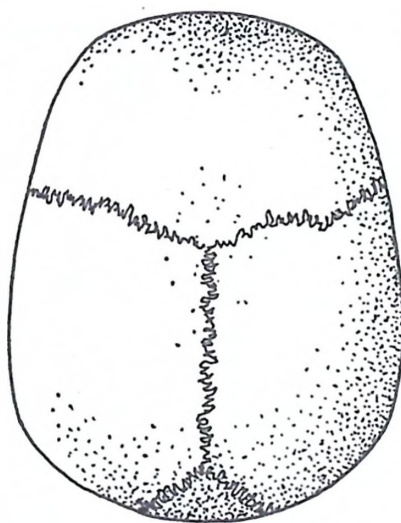
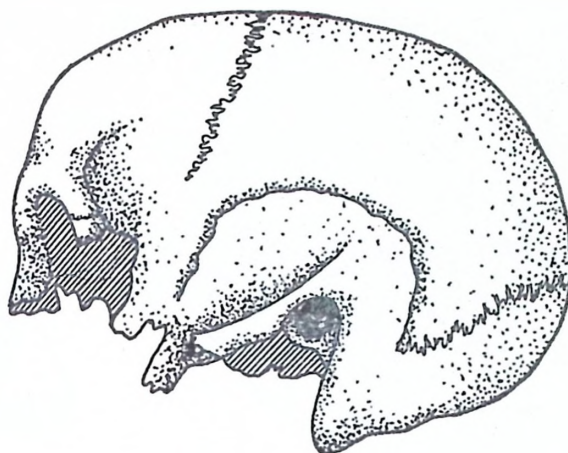
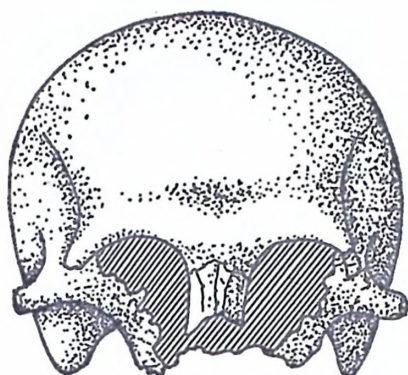

Lobanja "I"

Tabla LII

LIVNO - VAŠAROVINE

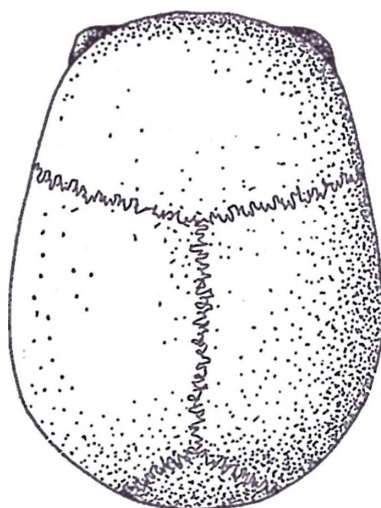
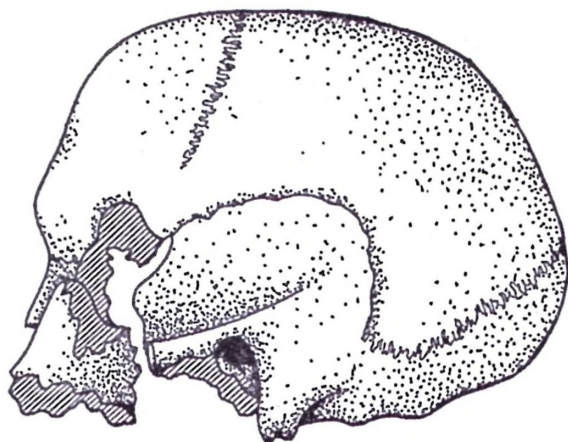
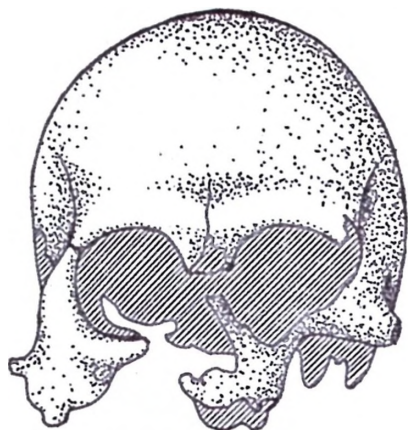

Lobanja No 1

Tabla LIII

LIVNO - VAŠAROVINE

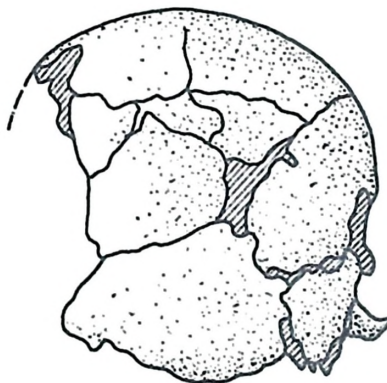
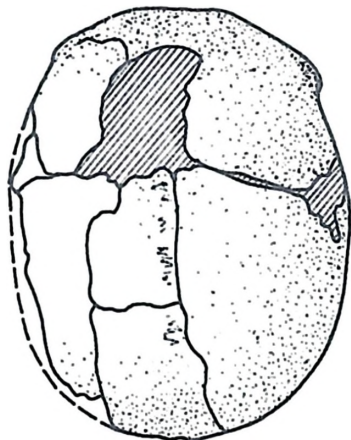
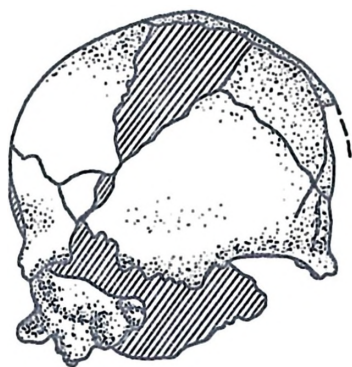

Lobanja No 3

Tabla LIV

GLASINAC

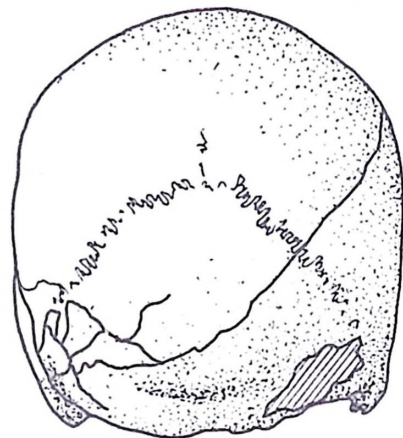
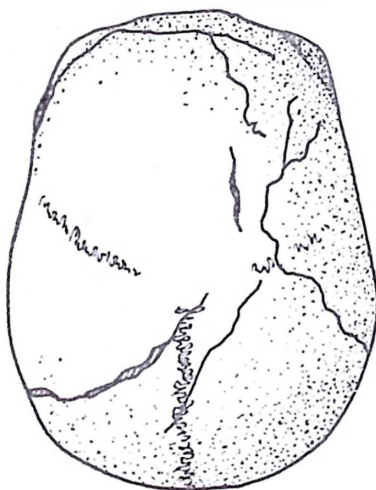
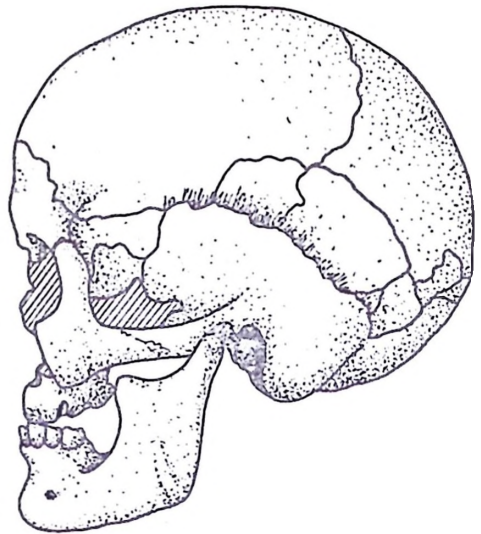
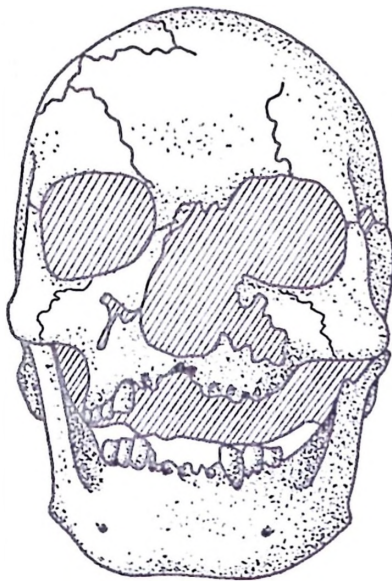

Lobanja inv.br. 157

Lokalitet MLADJ, tumul IV

Tabla LV

GLASINAC

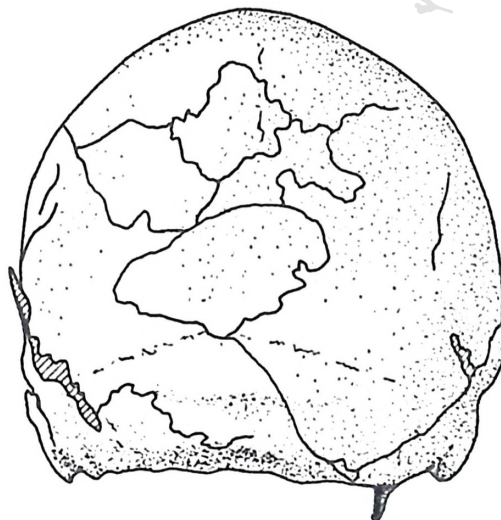
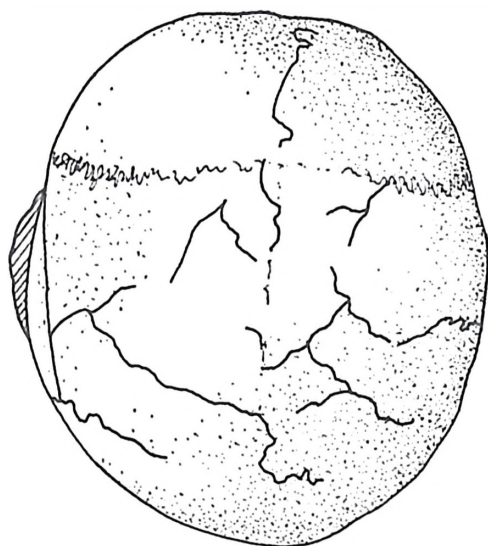
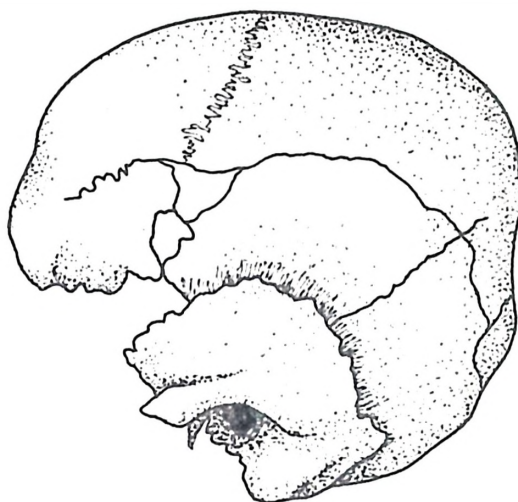
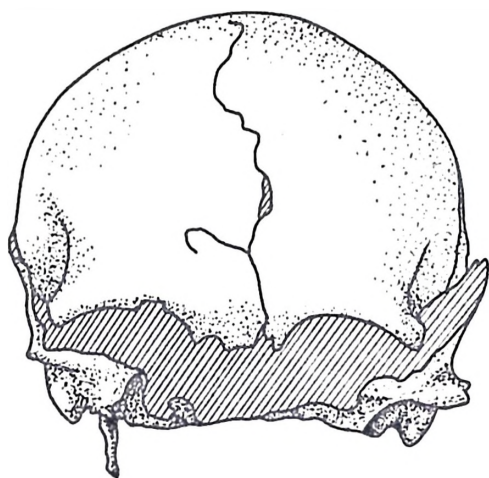

Lobanja inv.br. 250

Lokalitet ČITLUCI, tumul II

Tabla LVI

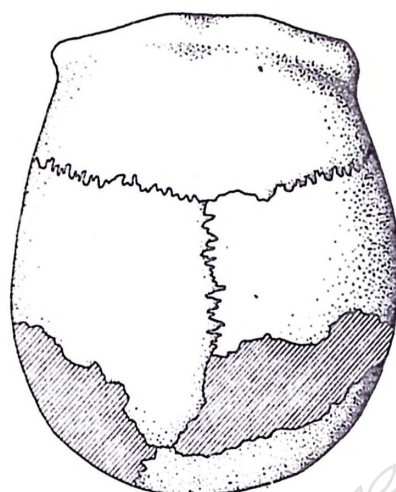
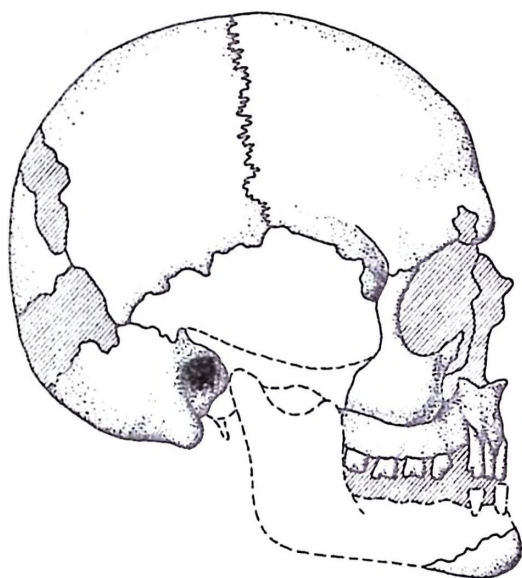
GLASINAC

Lobanja inv.br. 243
Lokalitet RUSANOVIĆI
tumul XXXIX

Tabla LVII

GLASINAC

Podilijak - Sjeversko
Lobanja iz tumula C

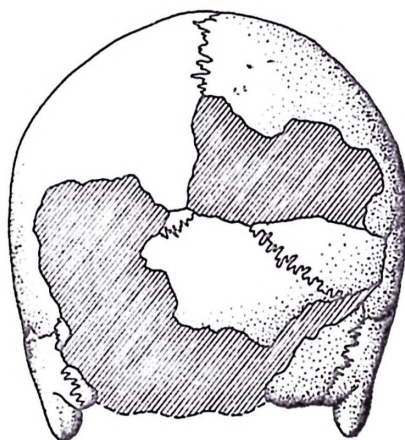
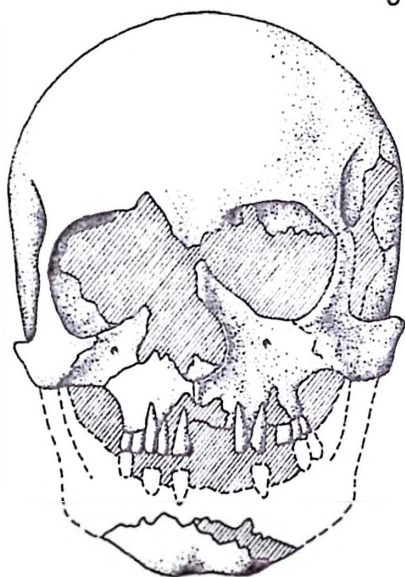
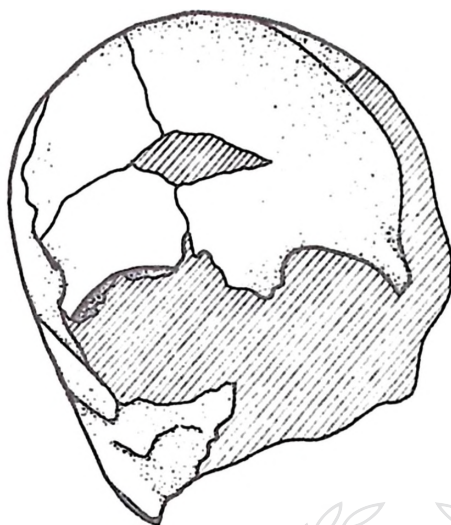
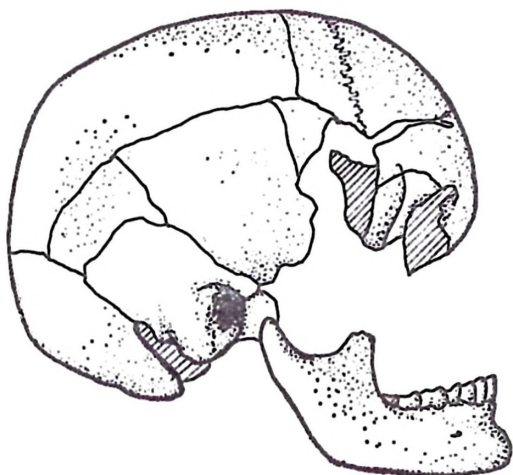

Tabla LVIII

BELA CRKVA
lokalitet BANDERA
humka I, grob 12

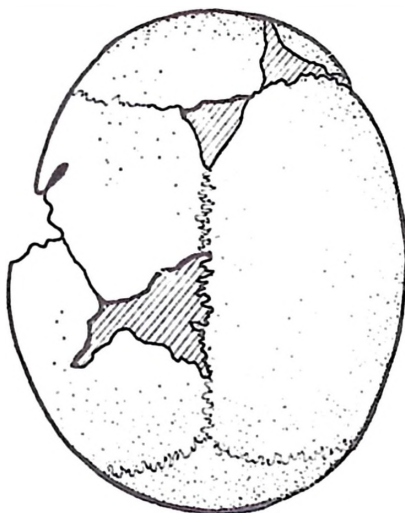
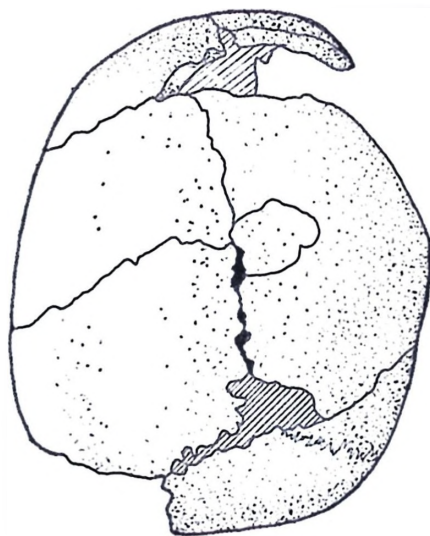
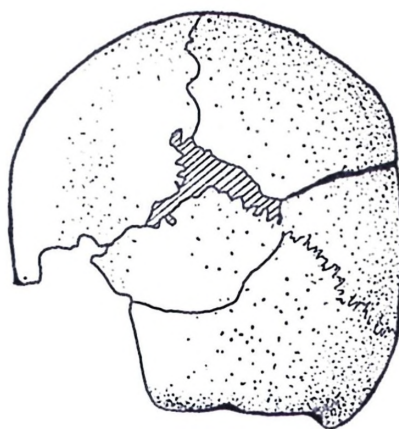
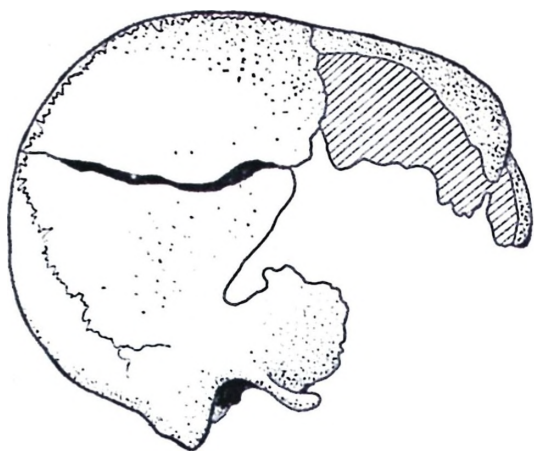

Tabla LIX

BELO TI ņ
lokalitet ŐUMAR
humka XV, grob 7

VIII. ANALOGIJE SA SUSEDNIM OBLASTIMA

Antropološka metodologija, u smislu upoređivanja pojedinih serija ili pojedinačnih nalaza lobanja, kada su u pitanju najstariji periodi praistorije čoveka nalaže nekoliko principa. Tako, npr., za period paleolita i mezolita, zbog relativno vrlo uskog životnog prostora i kruga kretanja ovih ljudi, analogna posmatranja treba postaviti u okvire manjih odgovarajućih geografskih celina, jer bi šira posmatranja dala podatke o većoj varijabilnosti koja bi samo otežavala suštinu interpretacije paleoantropološkog sadržaja. Počev od neolita, pa nadalje, analogna posmatranja se u geografskom smislu proširuju, s tim što podaci drugih nauka (arheologije, paleozoologije i paleobotanike, npr.) pružaju važnu dopunu komparativnom osloncu antropološkog materijala.

Iz navedenog metodološkog načela proizilazi da antropološke podatke iz perioda paleolita i mezolita ne bi trebalo porediti prvenstveno sa hronološki sinhronim nalazima iz zapadne Evrope, kako je to obično činjeno, nego, pre svega, sa nalazima unutar Balkanskog poluostrva ili u okvirima jugoistočne Evrope.

Zadržaćemo se, prvo, na Krapini — nalazištu koje je dalo ostatke najvećeg broja neandertalskih individua uopšte. Pored nedostatka precizne stratigrafije, tj. širokog okvira između Riss-Würm interglacijala i Würm II stadijala, mišljenja o mestu krapinskih neandertalaca u sistematici hominida vrlo su oprečna, što je delimično uslovlila i sama morfološka građa. Pojedine lobanjske osobine su tipično neandertalske: torus supraorbitalis, zabačeno čelo, redukcija mastoidnih nastavaka, masivna gornja vilica, hipertaurdontizam, povučen ugao obratka, kao i grube duge kosti postkranijalnog skeleta, dok druge lobanje imaju uspravno čelo, ravan lobanjski svod, gracilniju građu lica, u celini brahihrane lobanje i gracilne duge kosti postkranijalnog skeleta.

J. Piveteau (1957) smatra da su navedene razlike u morfološkoj građi izraz varijabilnosti samih krapinskih neandertalaca. C. S. Coon (1962) iznosi mišljenje da su krapinci zatečeni u stadijumu specijalizacije klasičnih neandertalaca, a M. I. Urisson (1964) zastupa mišljenje suprotno prethodnom — navedene osobine su prvi znaci procesa sapientizacije. Sa ovakvom interpretacijom slaže se, u jednom smislu, i ranije iznesen dokaz u ovom radu da su u Krapini živela dva tipa praljudi, od kojih je jedan imao progresivniju morfološku građu (videti table IX i X), s tim što zbog neresenih starigrafskih odnosa ostaje nejasno pitanje njihovog odvojenog ili paralelnog života.

Analizu lobanje iz Petralone na Halkidiku u Grčkoj, koja je otkrivena 1960. godine, i koju bi prvenstveno sa geografskog stanovišta trebalo porediti sa krapinskim nalazima, otežava njena nepouzdana stratigrafija. Po podacima A. Poulianos (1967), nađena je u istom sloju sa musterijskim kamenim artefaktima, ali njena geološka starost i dalje ostaje

nesigurna. Mišljenja oko mesta u lestvici hominida ove lobanje iz Petralone su podeljena. E. Breitinger (1964) vezuje je za nalaz Monte Circeo, R. P. Charles (1965) za grupu klasičnih neandertalaca, a M. I. Urisson (1962) poredi ovu lobanju sa rodezijskim tipom neandertalaca.

Međutim, treba podvući da su stratigrafske poteškoće u Krapini umanjile mogućnost sagledavanja opšteg procesa antropogeneze u dugom vremenskom intervalu na prelasku iz zadnjeg međuledenog u zadnje ledeno doba, a isto tako treba naglasiti da razdvajanje dva antropološka tipa u Krapini, koja je nagovestio D. Gorjanović-Kramberger, ne može da se održi u smislu analogija jednog tipa sa nalazom Spy I u Belgiji (*Homo neanderthalensis* var. *Spyensis*) i drugog nezvanog *Homo neanderthalensis* var. *Krapinensis*, jer je ono bilo zasnovano na saznanjima antropološke nauke prvih godina ovoga veka.

Nesigurna stratigrafija ili malobrojnost i fragmentovanost nalaza, umanjuju antropološki značaj i mogućnost analognih sagledavanja još nekih drugih jugoslovenskih nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba. To su, na prvom mestu, Šandalja I i II, Veternica, Gornja Cerovačka pećina, Romualdova pećina, Vergotinova pećina, Bački Petrovac i Žitište. Izuzetak su Velika pećina i Vindija. Iz Velike pećine potiče samo jedan frontalni deo lobanje, za koji je već ranije rečeno da pripada pračoveku mlađem od neandertalskog, a iz Vindije potiču brojni ostaci više poznopaleolitskih individua. Potpuniya publikacija, koju o Vindiji treba očekivati u dogledno vreme, trebalo bi da razjasni stratigrafske odnose u poznom paleolitu kako u arheološkom tako i u antropološkom smislu, posle čega bi bilo moguće govoriti o bioantropološkom odnosu ovog i odgovarajućih drugih nalazišta.

Što se pak tiče mezolitskih nalazišta, isključujući đerdapsku antropološku seriju, nalazi su ili vremenom izgubljeni (Baderna u Istri), ili su jako fragmentovani i malobrojni (Kranjčeva pećina, Oporovina, Badanj), tako da se u smislu antropoloških analogija ne mogu analizirati. Ovi nalazi imaju, prvenstveno, kartografski značaj.

Đerdapska nalazišta, pogotovu Lepenski vir zbog antropoloških podataka koje je dao na relaciji pozni paleolit — mezolit — neolit, ne mogu se analogno široko posmatrati zbog malobrojnosti nalaza sa rumunske strane. Iz Kladovske skele potiču ostaci dvadesetak individua, a iz Ikoane i Razvrate su poznati pojedinačni grobovi. Sa nešto starijih rumunskih nalazišta, Kuine Turkului i terase Veterani, uz do sada najstarijeg pretka Đerdapa otkrivenog u pećini Klimenta II, svi skeletni ostaci pokazuju antropološke karakteristike oberkaselskog varijeteta kromanjonske rase (Boroneanț V., 1973). Ako se osvrnemo na podatke iznete o jugoslovenskim nalazištima, proizilazi da antropološki nalazi potvrđuju populacioni kontinuitet na području Đerdapa, počev od finalnog paleolita pa sve do perioda neolitske starčevačke kulture, u kojoj dolazi do grananja mediteranskih varijeteta izazvanog uslovljenom mutacijom. Do mutacionih promena, đerdapsko stanovništvo je, na osnovu antropoloških podataka dokumentovano, živelo u uskoj izolovanosti, a endogamija u odnosu na ostale srodne grupe uticala je na očuvanje starog antropološkog izgleda. Takav život je vremenom, tokom stotinu ili još više generacija, uslovio postepenu gracilizaciju, koja se manifestuje na svim nalazištima prvenstveno na postkranijalnom skeletu.

Neolitska nalazišta sa teritorije Jugoslavije, mada daju vrlo malo antropoloških podataka, mogu se najšire analogno posmatrati u odnosu na ostale periode praistorije. Rezultat ovakve okolnosti je pre izvesnog vremena održani simpozijum o antropologiji neolita (delimično i eneolita), koji je obuhvatio nalaze sa prostora Bliskog i Dalekog istoka, mediteranskog područja pa do severne Evrope⁵¹. Naše posmatranje će obuhvatiti neolitske populacije samo susednih zemalja.

Prikaz antropologije neolita i eneolita Italije (Corrain, C. — Parenti, R., 1973) dat je na osnovu dve sheme. Prva je arheološka (podela na stariji, srednji i mladi neolit i eneolit), a druga je geografska (izdvojene su sledeće oblasti: oblast reke Po, zatim venetska, ligurska, tirenska i jadranska oblast, kao i Sicilija i Sardinija). U prvoj od sedam geografskih oblasti, u oblasti reke Po, iz perioda neolita poznati su ostaci 32 individue, na osnovu kojih se može zaključiti da se najčešće sreću dolihokrane lobanje, uz postojanje brahi- i mezokranih. Lobanje su redovno vrlo visoke, sa mezokonhnim orbitama i relativno širokim nosom, a mandibula je robustna. Muški rast se obično kreće iznad 165 cm, a ženski oko 150 cm.

Period eneolita ove oblasti zastupljen je ostacima 54 skeleta. Lobanje su im brahikrane i dolihokrane, sa širokim i visokim licem, niskim orbitama i širokim nosom, ali se sreće i široko lice sa uskim nosom i visokim orbitama. Rast kod muškaraca iznosi oko 165 cm, a kod žena oko 155 cm.

Period neolita venetske oblasti zastupljen je ostacima 24 skeleta koji pokazuju vidne znake gracilizacije. Oni se odlikuju visokim uskim licem i visokim nosom, ali sa dobro modelovanom mandibulom. Po tipu su mediteranci. Prosečni rast kod muškaraca je oko 163, a kod žena 152 cm.

Iz perioda eneolita ove oblasti poznati su ostaci 19 skeleta, koji su po svojim tipološkim odlikama jasni brahikrani i mezokrani, robustne građe, sa visokom lobanjom, širokim nosom i širokom mandibulom. Ovde prosečni muški rast iznosi oko 166 cm, a ženski oko 155 cm.

Stariji neolit ligurske oblasti u antropološkom smislu je zastupljen samo jednim skeletom iz pećine Arene Candide, koji po svojim karakteristikama odgovara paleomediteranskom tipu. Srednji neolit reprezentuju serije iz pećine Finalese (14 skeleta), Caverna dell' Aquila (4 skeleta), Arene Candide (13 skeleta), La Matta (ostaci 3 skeleta) i Pollera (4 skeleta). Po rezultatima morfološkog upoređivanja ove serije najviše odgovaraju paleomediteranskom varijetetu mediteranskog tipa. Međutim, sreće se i jedan drugi tip koji po svojim karakteristikama podseća na istočne ili gracilne mediterance.

Iz mlađeg neolita ove oblasti nema pouzdanih antropoloških nalaza, a znatan broj osteoloških nalaza koji potiču sa iskopavanja pre 1900. godine označeni su kao »epipaleolitske ligurske serije«. Zbog nepouzdanog datovanja njihovi rezultati se ne mogu prihvatiti.

⁵¹ Simpozijum »Anthropologie des Neolithikums« sa referatima svih učesnika publikovan je u okviru edicije *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, Teil VIII/a — Anthropologie, Köln-Wien 1973, u redakciji I. Schwidetzky.

Zapadna ili tirenska oblast je podeljenja na tri manje regije, na severne provincije, toskansko-umbrijsku provinciju i kampansko-kalabrijsku provinciju.

U severnim provincijama neolitski antropološki nalazi su nepoznati, ali je zato eneolit dosta dobro zastupljen (oko 30 skeleta sa 6 nalazišta). Ovi skeleti pokazuju jedan dolihomorfni i dolihokrani ili mezokrani tip, sa srednje jakim ili jako razvijenim nadočnim lukovima. Izmeren muški rast u proseku iznosi oko 160 cm, a ženski je ispod 150 cm.

Iz toskansko-umbrijske provincije poznati su antropološki nalazi iz srednjeg neolita i eneolita. Srednji neolit je zastupljen vrlo malim brojem ostataka, na osnovu kojih se može konstatovati jedan tip dolihomorfne građe, sa ravnim niskim i širokim licem i sa mezokonhnim očnicama, dok je eneolit daleko bogatije antropološki zastupljen. Sa 15 nalazišta poznati su ostaci preko 130 individua. Sreću se dolihomorfi mediteranske forme, ali su velikim delom prisutni i tipični brahikrani. Proizilazi zaključak da se eneolit ove oblasti Apeninskog poluostrva odlikuje velikom antropološkom varijabilnošću.

Kampansko-kalabrijska provincija nema antroloških nalaza iz perioda neolita. Iz eneolita, sa dva nalazišta, poznati su ostaci 25 individua. Oni pokazuju primetnu varijabilnost formi lobanja (podjednako su zastupljeni brahimorfi i dolihomorfi), ali ih uzajamno približava relativna homogenost formi kostiju lica.

Iz starijeg neolita jadranske oblasti poznati su ostaci sedam skeleta, od kojih su neki dolihomorfni i dolihokrani, akrokran i sa visokim eurionima (kao pojedine lobanje iz ligurske serije), glabela je razvijena a nadočni lukovi su masivni, ali se pored ovakvih sreću i izrazito brahikrane lobanje sa pentagonoidnim kalotama i zaobljenim zatiljkom.

Iz srednjeg neolita ove oblasti poznato je preko 30 skeleta. Oni su dolihomorfni i sa mezokranim dužinsko-širinskim indeksom lobanje, uz to sa mezokonhnim očnicama i leptorinim nosom.

Period mlađeg neolita poznat je samo po jednom dobro očuvanom skeletu (Ripoli di Corropoli), koji je po svojim odlikama gracilni mediteranac.

Eneolit ove oblasti je zastupljen ostacima desetak skeleta. Oblicima svojih lobanja oni pokazuju jednu dolihokraniju i uopšte su vrlo robustne građe, tako da se u osnovi razlikuju od stanovnika današnje Apulije.

Šesta i sedma oblast — Sicilija i Sardinija — poseduju antropološke nalaze samo iz perioda eneolita. Sa Sicilije je poznato oko 20 skeleta iz dve pećine, koji su po svojim tipološkim odlikama paleomediteranci (duge kosti pokazuju i neke negroidne odlike). Prosečni rast muškaraca iz ove serije iznosi oko 170 cm, a kod žena oko 160 cm, što predstavlja razliku u povećanju u odnosu na dosadašnje skelete sa Apeninskog poluostrva.

Sa Sardinije potiče desetak skeleta iz ovog perioda praistorije. Njihove lobanje su dolihokrane, izuzimajući samo jednu brahikranu. Supercilijalni lukovi su jako izraženi, nosni indeks je vrlo varijabilan itd. Proporcionalnost ekstremiteta je bliska današnjim evropeidima, a telesna visina je podudarna sa podacima sicilijanske eneolitske grupe.

O neolitskim skeletima sa teritorije Austrije referisali su J. Jungwirth i A. Kloiber (1973). Iznose da su poznata 104 skeleta sa 25 nalazišta, uključujući još 31 nepublikovan skelet sa 18 nepouzdatih neolitskih nalazišta. Najveći broj antropoloških nalaza pripada Linearband-keramičkoj kulturi i Lengyel-kulturi.

Pretežna većina linearbandkeramičkih lobanja oba pola je dolihokranog i leptoprozop tipa, tj. leptodolihomorfne građe. Nasuprot ovoj konstataciji, dosadašnji antropološki materijal lendelske kulture tipološki je izrazito neujednačen, dakle vrlo je heterogen. Ovo se odnosi i na tri pojedinačno nađene lobanje iz perioda kasnog neolita, kao i na one lobanje čije hronološko mesto unutar neolita nije sasvim pouzdano određeno.

Mađarska, koju zbog kulturne pripadnosti u neolitu treba podeliti na istočnu i zapadnu, u antropološkom smislu pokazuje velike kontraste. Nosilac linearbandkeramičke kulture je kromanjonski tip ljudi, a lendelske kulture, takođe u zapadnim oblastima, jedan dolihomorfni tip koji se može izjednačiti sa gracilnim mediteranskim tipom.

U istočnoj polovini Mađarske je dominantna mediteranska komponenta, kako u Körös tako i u potiskoj kulturi. Mediteranska je i Bodrogekerstur-grupa, u kojoj je vidan jedan pritisak populacije čije poreklo treba tražiti na jugoistoku Evrope i na tlu Prednje Azije (Nemeskéri, J., 1961).

O antropološkoj strukturi stanovništva neolitskog, eneolitskog i bronzanog doba na teritoriji Rumunije referisale su O. Necrasov i M. Cristescu (1973). Podvlače da su antropološka otkrića tokom poslednjih desetak godina potvrdila ranije postavljenu hipotezu da je praistorijsko stanovništvo Rumunije u svojoj osnovi mediteransko (Kultura Criș-Starčevo, Boian, Gumelnița, Petrești i Cucuteni-Aruișt-kultura), a kod Hamangia-kulture je preovladavao atlantomediterranski tip. Pored ovih, sreću se predstavnici i drugih antropoloških tipova, npr., manje ili više izraziti protoevropeidi, zatim dolihokrani ljudi Pŕedmost tipa, jedan naročito dugoglavi tip (varijanta C sa nalazišta Cernavoda), brahikrani tip sa armenoidnom ili dinarskom primesom itd.

Prelaz u bronzano doba u Rumuniji okarakterisan je grobovima pod tumulima, tj. oker-grobovima. Ova nova populacija sa svojom velikom visinom i robustnom koštanom građom proširuje antropološku strukturu uplivom jakih protoevropskih i protonordijskih elemenata iz severnopanonskih oblasti. Jaka mediteranska osnova iz neolita ostaje i u bronzanom dobu vrlo izražena i sreće se u regionalnim mešavinama sa protoevropskim i nordijskim tipom. S druge strane, primetne su i vrlo izražene brahikrane forme lobanja.

Iz Bugarske je poznato nekoliko nalazišta koja su dala skromne antropološke ostatke neolitskih ljudi. Iz pećine Devetaška poznate su dve lobanje (potiču sa različitih iskopavanja), iz Karanova nekoliko muških individua, iz Yassa-tepe (Plovdiv) ostaci dva skeleta, kao i tri skeleta iz Kasilnaka (odgovaraju Karanovu II—III). Za njih je karakteristična, kako to i naglašava P. Boev (1973), mediteranska osnova sa gracilnom proto-mediterranskom ili kromanjonskom primesom (protoevropski rasni tip, po G. F. Debecu).

Sa teritorije Grčke neolitsko stanovništvo sa Nea Nikomedeje⁵² brižljivo su obradili R. i J. Rodden (1962). Autori konstatuju da je ovo stanovništvo živelo u relativnom genetskom izolatu. Sterilitet je bio vrlo visokog stepena, tako da su 44 odrasla stanovnika sami sebe reprodukovali. Životni vek je, u proseku, trajao oko 31 godinu, odnosno 30 godina kod žena. Rahitičnih promena na kostima nema, a artritis i vrlo specifične vrste lomova kostiju govore o vrlo teškom fizičkom radu. U celini, ovo stanovništvo se može okarakterisati jednim mezokranim tipom sa visokim moždanim delom lobanje i sa relativno uskim i nezgrapnim licem i prominentnim i vrlo širokim nosom.

Antropološki nalazi mlađeg datuma, ali takođe neolitske pripadnosti, nađeni su na sledećim lokalitetima u Grčkoj: Tzangli, Hirospilia, Astakos, Hageorgitica, Atinska Agora, Servia, Nemea i Jerogalaro. Sve ove antropološke nalaze obradio je J. L. Angel (1945), uz konstataciju da su zastupljeni sledeći tipovi: mediteranski (sa brojnim podtipovima i varijetetima), bazični evropski tip, dinarsko-mediteranski, kao i jedna pedamorfna varijanta alpskog tipa.

Antropološka situacija u neolitu Albanije je nepoznata.

Posle ovog pregleda antropologije neolita i eneolita u susednim oblastima, može se napraviti jedan analogni osvrt, doduše u dosta uskom okviru, zbog malobrojnosti nalaza.

Skeleti iz Anzabegova br. 6 i br. 7 (Anza I), koje je J. Nemeskéri pripisao gracilnom mediteranskom tipu, teško se mogu uporediti sa stanovništvom Nea Nikomedeje (mezokrani sa visokim moždanim delom lobanje, relativno uskim i nezgrapnim licem i prominentnim i vrlo širokim nosom). Međutim, ovde treba uzeti u obzir i vrlo mali broj nalaza, što u svakom slučaju sužava mogućnosti analognog sagledavanja, a izgleda da podatak o nesigurnoj stratigrafiji grobova iz Nea Nikomedeje ima osnove (sa antropološkog aspekta posmatrano).

Starčevačke lobanje iz Vinče najbliže su po sličnosti lobanjama iz neolita Bugarske, a lobanje iz neolita Grčke su na gornjoj granici koeficijenta sličnosti, kako je to pokazala i Penroseova distanca koju je izračunala I. Schwidetzky. S bioantropološkog stanovišta posmatrano, bitna je činjenica da je u okviru vinčanske serije proces gracilizacije vrlo rano započeo, što je, najverovatnije, uslovalo i veliku varijabilnost koštane građe.

Nalaz iz Divostina (jedan kromanjonski skelet sa pojedinim mediteranskim odlikama) i sa Gomolave (dve vinčanske mediteranske lobanje gracilne građe) vrlo je teško potpunije uklopiti u odgovarajuće serije iz susednih oblasti. Treba, međutim, samo naglasiti da se one uklapaju u krug starosedelačkog mediteranskog neolitskog stanovništva.

Dve male serije prelaznog perioda — Nosa i Vajska u Bačkoj — bez obzira na različitu kulturno-hronološku pripadnost, pokazuju vrlo heterogen sastav. Čine ih mediteranci, atlantomediterranci, nordijci, sa svojim varijetetima. Isti sastav stanovništva se sreće i na nalazištima u Mađarskoj (Zengövárkony, Agostonpuszta, Békés-Povárdzug, Csongrád), a procentualno

⁵² Po usmenom saopštenju V. Milojčića, grobovi sa Nea Nikomedeje ne mogu se datovati u VI milenijum stare ere nego na kraj neolitskog perioda, zbog ukopavanja u stariji sloj.

upoređivanje, zbog nejednakog broja uzoraka, ne daje pouzdan pokazatelj o antropološkim kretanjima i genetskim prožimanjima. Ovome doprinosi i neujednačen kriterijum atlantomediteranskih pokazatelja u mađarskoj antropološkoj školi (Farkas, Gy., 1972—1973).

Nalaz iz Vojke kod Pančeva po svom vrlo izraženom robusticitetu, mada je u pitanju ženski skelet, uklapa se u interpretaciju O. Necrasov i M. Cristescu (1973) o populaciji visoke i robustne građe koja je sahranjivana ispod velikih zemljišnih tumula u oker-grobovima, tj. proširuje antropološku strukturu autohtonog mediteranskog stanovništva uplivom stepskog etničkog elementa.

Katakombni grobovi koji imaju sličnost sa nalazima iz Vučedola, dali su ostatke tri odrasla skeleta, pored dečjih, koji su vremenom izgubljeni. Po rezultatima revizije obrade na osnovu podataka iz literature iznesenih u ovom radu, pokazalo se da njihovo genetsko polazište treba tražiti u oblastima ispred Kavkaza, s tim što opet mali broj nalaza ne rešava ovu problematiku u potpunosti.

Antropološke nalaze bronzanog doba, izuzimajući nekropolu u Mokrinu, praktično je nemoguće analogno posmatrati. U pitanju su ili pojedinačni nalazi lobanja, ili pak manje serije čija je metodologija obrade određena različitim principima (npr., izolat u Bezdanjači).

Kako iznose Gy. Farkas i P. Lipták (1971), poredeći nalaze iz Mokrina sa obližnjim lokalitetima, nekropola ranog bronzanog doba u Pitvarosu sadržavala je 75% mediteranaca. Na nekropoli Kelebija iz srednjeg bronzanog doba, na kojoj je više praktikovana kremacija u odnosu na inhumaciju, najviše je bio zastupljen Tauridov i kromanjonski A tip. Vidno je da nedostaju mediteranci, s tim što treba naglasiti da su skeletni nalazi sa ove nekropole malobrojni. Nekropola Tapé iz kasnog bronzanog doba, koja je usamljena u Mađarskoj za ovaj period, pokazuje izrazitu dugoglavost stanovništva — 80% zauzima mediteranonordijski tip. Na mokrinskoj nekropoli je utvrđen najveći procenat nordijskog tipa (blizu polovine), a zatim ujednačeno prisustvo tipa sa kratkim lobanjama, kromanjonskog i mediteranskog tipa. Međutim, u kataloškom delu ovoga rada o Mokrinu izneta je činjenica da je svega 88 odraslih individua, od preko dve stotine, obuhvaćena antropotipološkom obradom, tako da se navedeni procentualni račun mora prihvatiti sa određenom rezervom.

Period gvođenog doba unutar teritorije Jugoslavije donosi jasniju antropološku situaciju u odnosu na starije periode, dok je poređenje sa susednim oblastima znatno otežano zbog pomanjkanja nalaza. Do sada raspoloživi podaci se odnose na nalazište Hallstatt u Austriji (Ehgartner, W. — Kloiber, A., 1959) i na nalaze tračkih lobanja iz Bugarske, koje su podeljene na rane Tračane i kasne Tračane (Boev, P., 1972). U tom smislu izračunata je i Penroseova distanca (najpouzdaniji metodološki kriterijum antropološke sličnosti) za sledeća nalazišta⁵³: Hallstatt, Magdalenska gora, Škocijanske jame, Jezerine, Donja Dolina, Glasinac, uz nalaze lobanja ranih Tračana iz Bugarske (kasni Tračani zadiru u period rimske dominacije i nisu uzeti u obzir za ovo poređenje).

⁵³ Srednje vrednosti videti u kataloškom delu za gvođeno doba.

Multivarijaciono odstupanje daje sledeće pokazatelje:

	1	2	3	4	5	6	7
1. Glasinac	/						
2. Donja Dolina	.038	/					
3. Jezerine	.040	.029	/				
4. Škocijanske j.	.026	.058	.051	/			
5. Hallstatt	.053	.025	.090	.109	/		
6. Magdalenska g.	.392	.223	.200	.342	.366	/	
7. Rani Tračani	.481	.272	.416	.569	.263	.348	/

Ispoljava se vidna razlika između svih serija pojedinačno, što je samo potvrdilo ranije iznesene podatke o heterogenom sastavu na svim nalazištima. Sve tri serije iz Bosne (Glasinac, Donja Dolina i Jezerine) tesno su vezane sa Škocijanskim jamama i približavaju se Hallstatt-seriji. Iz ovog kompleksa praistorijskog stanovništva odudara serija iz Magdalenske gore, koja se najviše približava stanovništvu halštatskog perioda južne Nemačke i Austrije (uporediti: Schwidetzky, I., 1972). Na osnovu dobijenih koeficijenata proizilazi podatak o antropološkoj razlici severozapadnih i centralnih delova Jugoslavije. Sa bioantropološkog aspekta bilo bi potrebno ispitati koliko su socijalno-ekonomske razlike mogle uticati na ovakvo posebno mesto serije iz Magdalenske gore, ili su u pitanju neke druge komponente (npr., razna populaciona sažimanja). Razlika između ovog stanovništva tzv. centralne ilirske oblasti, određena je, pre svega, prema većim apsolutnim merama, ali se prema ukupnim proporcijama cerebralnog dela lobanja približava ostalim okolnim grupama (Schwidetzky, I. — Mikić, Ž., 1977).

Rani Tračani, za koje su antropološki nalazi siromašni po broju, razlikuju se od istovremenih Ilira po većoj lobanjskoj dužini i, nasuprot tome, po nižim vrednostima dužinsko-širinskog indeksa lobanja.

* * *

Kako se u sadržaju ovog poglavlja već i pokazalo, antropološke nalaze iz paleolita i mezolita, zbog njihove malobrojnosti u odnosu na veličinu teritorije u prvom redu, vrlo je teško analogno posmatrati i interpretirati. S druge strane, neolit — u odnosu na ostale periode praistorije — mogao se analogno najšire analizirati. Pokazalo se da je na prostoru jugoistočne Evrope i Balkanskog poluostrva u celini u periodu neolita dominantna jedna mediteranska antropološka osnova sa raznim primesama i varijetetima, uključujući tu i paleomediterance i protomediterance kao sastavni deo.

Sa eneolitom antropološka heterogenost se povećava, tako da na ovom istom prostoru, uz mediteranski supstrat, srećemo, pored jakog upliva protoevropeida, protonordijaca, nordijaca i atlantomediternaca iz pravca severa, i prisustvo istočnih—zakavkaskih antropoloških tipova.

Tokom metalnih doba antropogenetska prožimanja postaju još intenzivnija, tako da dolazi do identifikacije velikog broja antropoloških tipova i njihovih varijeteta, s tim što na prvom mestu treba izdvojiti dinarski antropološki tip kao autohtoni, tj. bazični antropološki tip unutar Balkanskog poluostrva na kraju praistorijskog perioda.

BIBLIOGRAFIJA

- Angel, J. L. (1945): *A Racial Analysis of the Ancient Greeks*. Am. J. of Phys. Anthropol., 2.
- Boev, P. (1972): *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäische Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*, Sofija.
- Boev, P. (1973): *Anthropologie des Neolithikums auf der Balkanhalbinsel*. Fundamenta B/III — VIII/a Anthropologie, Köln — Wien.
- Boroneanț, V. (1973): *Aperçu de la culture épipaléolithique Schela Cladovei*. Actes du VIII Congrès international des sciences préhist. et protohist., II, Beograd.
- Breitinger, E. (1964): Vortrag am VII intern. Kongress d. Anthropol. und Ethnol. in Moskau, Moskva.
- Charles, R. P. (1965): *Le Néanderthalien de Pétralona en Chalcidique*. Cah. Lig. Préhist. Arch., 14/II.
- Corrian, C. — Parenti, R. (1973): *Menschliche Skelettreste aus Neolithikum Italiens*. Fundamenta B/III — VIII/a Anthropologie, Köln — Wien.
- Coon, C. S. (1962): *The Origin of Races*. A. Knopf, New York.
- Ehgartner, W. — Kloiber, A. (1959): *Das anthropologische Material*. In: Kromer, K.: *Das Gräberfeld von Hallstatt*. Textband, Firenze.
- Farkas, Gy. — Lipták, P. (1971): *Antropološko istraživanje nekropole u Mokrinu iz ranog bronzanog doba*. Dissertationes et Monographie, XI, Beograd.
- Farkas, Gy. (1972—1973): *Poznoeneolitski antropološki nalazi u nalazištu Vaj-ska—Baba—Sivac*. Rad vojvodanskih muzeja, 21—22, Novi Sad.
- Jungwirth, J. — Kloiber, A. (1973): *Die neolithische Skelete aus Österreich*. Fundamenta B/III — VIII/a Anthropologie, Köln — Wien.
- Necrasov, O. — Cristescu, M. (1973): *Structure anthropologique des tribus néo-énéolithiques et de l'âge du bronze de la Roumanie*. Fundamenta B/III — VIII/a Anthropologie, Köln — Wien.
- Nemeskéri, J. (1961): *Die wichtigste anthropologische Fragen der Urgeschichte in Ungarn*. Anthropol. Közl., 5, Budapest.
- Poulianos, A. (1967): *The Place of the Petralona Man among Paleoanthropi*. Anthropol., Brno.
- Piveteau, J. (1957): *Traité de paléontologie*. T. VII, Masson, Paris.
- Rodden, R. — J. (1962): *Excavation of the Early Neolithic Site at Nea Nikomedeia, Greek Macedonia*. Proc. Prehist. Soc., 28/11.
- Schwidetzky, I. (1972): *Wergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit*. Homo 23, Mainz-Göttingen.
- Schwidetzky, I. — Mikić, Ž. (1977): *O antropološkom odnosu Ilira i Tračana u praistorijskom i rimskom periodu*. Glasnik Etnografskog instituta SANU, XXVI, Beograd.

- Urisson, M. I. (1962): *Čerep paleolitičeskogo človeka iz Petralona (Grecija)*. Vapr. antrop., 9, Moskva.
- Urisson, M. I. (1964): *Načelnenie etapi stanovlenia čelovečestva. U: U istokov čelovečestva*, Moskva.

IX. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

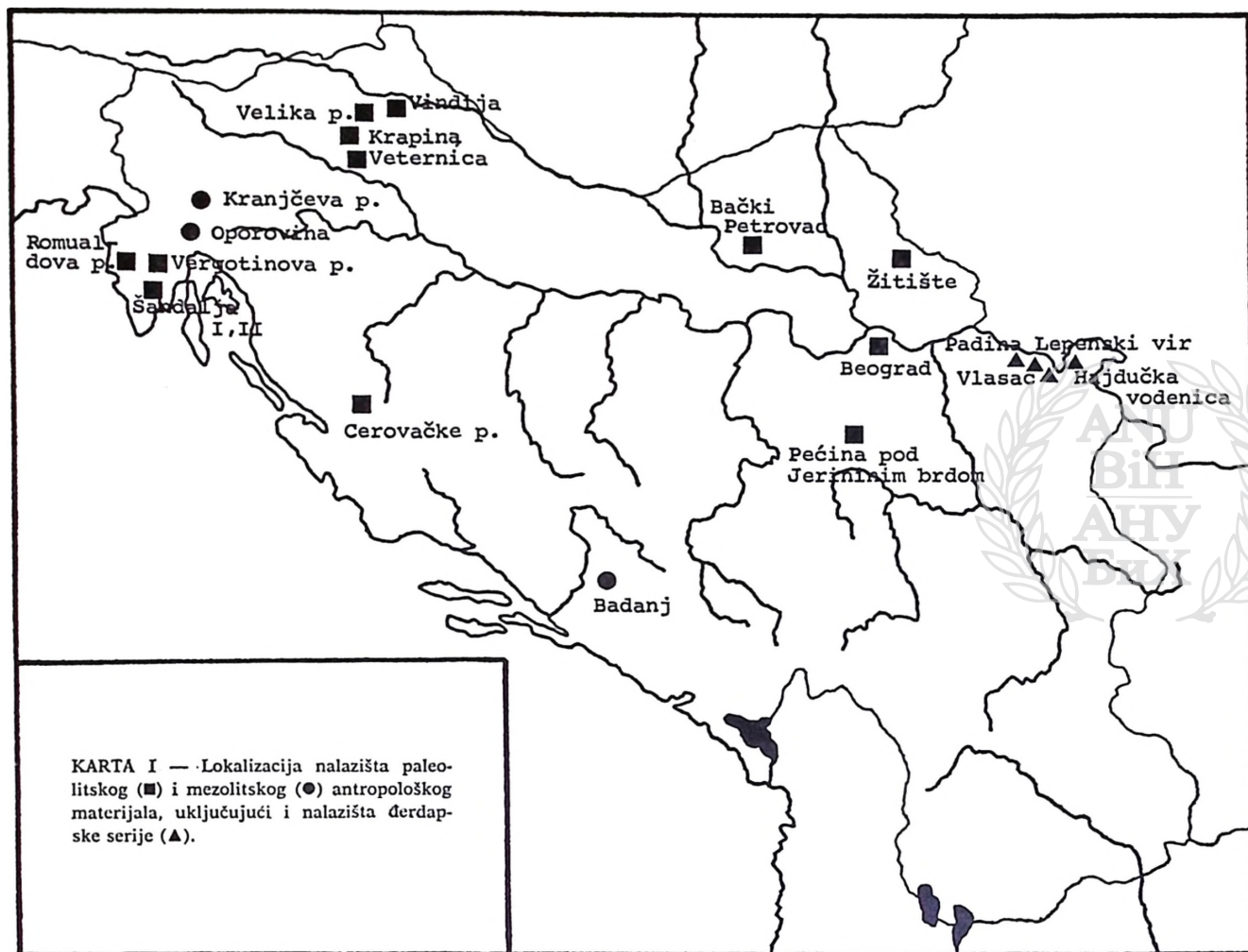
U završnom poglavlju ovog rada o stanju i problemima praistorijskih antropoloških istraživanja u Jugoslaviji, trebalo bi se najviše zadržati na pitanjima i problemima koji su navedeni u uvodnom delu (str. 9), a koji obuhvataju poznopaleolitski i mezolitski supstrat, fenomen neolitizacije posmatran sa bioantropološkog aspekta, indoevropizaciju autohtonog stanovništva, postanak i razvoj dinarskog antropološkog tipa, kao i vezivanje pojedinih antropoloških tipova ili njihovih varijeteta za odgovarajuće kulture ili kulturne grupe. Međutim, prethodno treba naglasiti na kojim osnovama će biti zasnovano ovo zaključno razmatranje. A to je, ukratko i na prvom mestu, prihvatanje podele materijalne kulture praistorijskog doba na tri osnovne etape razvoja, odnosno šest užihi etapa razvoja, uključujući i pojedine prelazne periode između velikih etapa, — paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronzano doba i gvozdeno doba; uvažavanje postojećih stratigrafskih i hronoloških kriterija, uz obradu i sintetsko posmatranje svih do sada poznatih antropoloških nalaza sa teritorije Jugoslavije, kako u pojedinačnom smislu, isto tako i u smislu određenog kontinuiteta razvoja ili promena antropološkog karaktera.

Na početku nekoliko reči o geografskom rasporedu antropoloških nalaza na teritoriji Jugoslavije.

Kako pokazuje karta I, dosadašnji antropološki nalazi iz perioda paleolita najvećim delom potiču iz severozapadnih delova naše zemlje, tj. u tim oblastima je koncentracija antropoloških nalaza najveća pa su samim tim i rezultati najpotpuniji. Na istoj karti su obeležena i mezolitska nalazišta, s tim što se odmah vidi da je kasni mezolit, u antropološkom smislu, reprezentovan isključivo đerdapskom serijom, jer su ostala nalazišta dala malobrojne, fragmentovane i stratigrafski nepouzdate ostatke čoveka.

Iz ranijeg izlaganja o periodu neolita (starijem, srednjem i mlađem) moglo se videti da mediteranski antropološki tip sa svojim varijetetima samostalno egzistira u širokom prostoru centralnog i zapadnog Balkana ili, preciznije, između Anzabegova na jugu, Smilčića i Dančeve pećine na jadranskoj obali i Vinče, Gomolave i đerdapskih nalazišta (neolitski slojevi) na severnom rubu Balkanskog poluostrva (videti kartu II). Na sadašnjem stupnju antropološke istraženosti ne raspolažemo podacima koji se odnose na delove Jugoslavije severno od Save i Dunava. Pojedinačni nalazi ili podaci iz starije literature o ovim oblastima ne mogu predstavljati pouzdanu osnovu antropoloških razmatranja.

Na karti II su pored lokalizacije neolitskih antropoloških nalazišta data i nalazišta prelaznog perioda (eneolita), s tim što se njihovo pouzdano antropološko povezivanje na sadašnjem stepenu istraženosti ne može izvesti. Postoje samo izvesni pokazatelji, kao npr. sličnost u sastavu stanovništva Nose i Vajske (mediteranci, atlantomediteranci i nordijci), što ukazuje, pre svega, na vrlo heterogen sastav do koga je moglo doći raznim vidovima populacionog ukrštanja, dok nalazi iz Vučedola i Vojlovice ukazuju na istočno (stepsko) poreklo.

Karta III, sa nalazištima iz perioda bronzanog i gvođenog doba, ne daje sasvim jasne podatke u smislu razgraničenja svih pristunih antropoloških tipova i varijeteta. Razlog ovoj činjenici je, prvenstveno, mali broj nalaza u odnosu na teritoriju, kao i njihova fragmentovana očuvanost. Može se samo konstatovati, po dosadašnjim rezultatima istraživanja, da atlantomediteranski i nordijski antropološki tip tokom bronzanog doba nisu prodrli u unutrašnjost Balkanskog poluostva, odnosno preko Save i Dunava, gde i dalje egzistira starosedelačko mediteransko stanovništvo, koje je genetski moralo biti vrlo stabilno (npr., Bezdanjača, Varvara, Bela Crkva), ali da ima i ostataka ljudi čije poreklo seže izvan Balkanskog poluostva (npr., Ljubomirsko polje).

Penroseova distanca izračunata za raspoložive serije gvođenog doba i izneta u prethodnom poglavlju (str. 160), daje pouzdane podatke o antropološkoj sličnosti unutar prostora Glasinac — Donja Dolina — Jezerine — Škocijanske jame (videti kartu III). U svojoj antropološkoj osnovi pozno praistorijsko stanovništvo unutar ovog prostora je mediteransko-dinarskog tipa, tako da se, svakako, mora vezati za starosedelačku mediteransku osnovu⁵⁴.

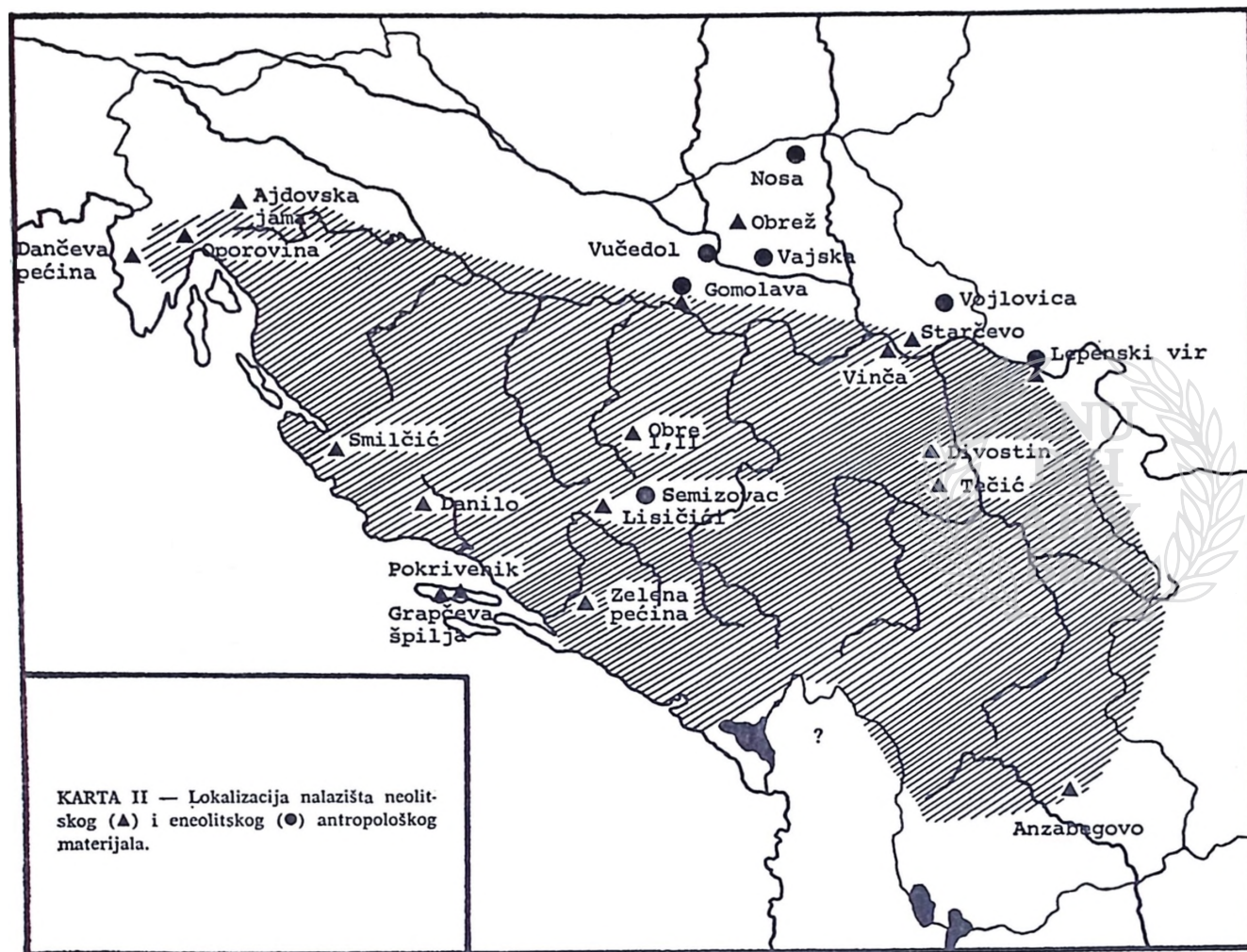
Nalazišta gvođenog doba istočno od Drine i severno od Save i Dunava, zbog malobrojnosti i fragmentovane očuvanosti osteološkog materijala, daju vrlo malo pouzdanih antropoloških pokazatelja, tako da se moraju posmatrati sa određenom oprežnošću.

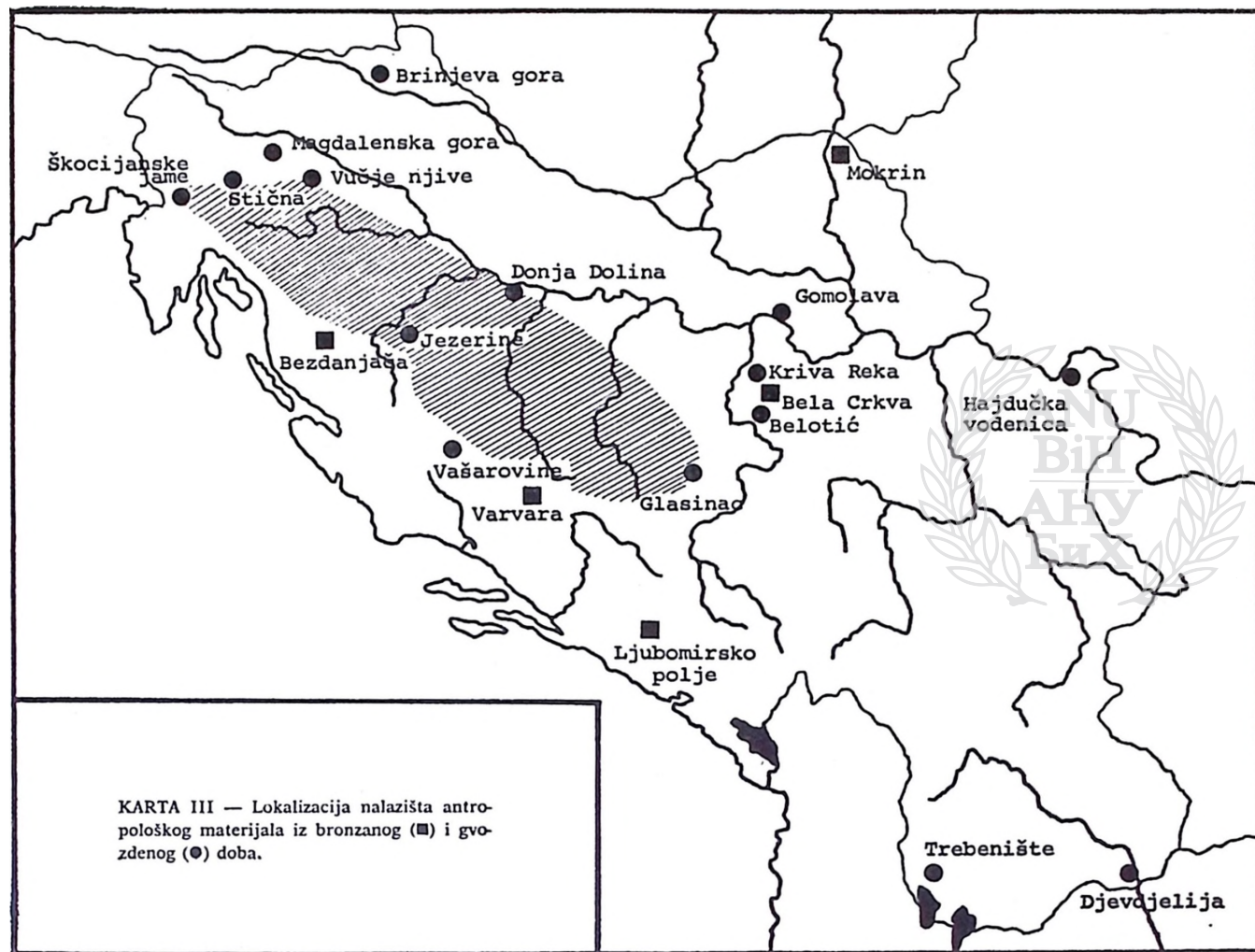

Najpre, osvrt na palcoantropološku situaciju i problematiku.

Činjenicu da sistematsko grupisanje fosilnih hominida ima određenih i objektivnih teškoća, na ovom mestu nije potrebno komentarisati. Do sada je dato nekoliko shematskih i provizornih podela na određene komplekse, čime su u osnovi sagledane sve etape razvoja čoveka. Ovde će samo biti ukratko interpretirane dve takve podele, koje će omogućiti preciznije filogenetsko lociranje krapinskih neandertalaca, odnosno najstarijih antropoloških nalaza sa teritorije Jugoslavije.

⁵⁴ Mediteransko-dinarski tip na navedenim nalazištima imenovan je kao zajednički pokazatelj serije, što ne znači da nema tipičnih predstavnika dinarskog ili mediteranskog antropološkog tipa, uključujući i prelazne forme, koje su zastupljene u najvećem broju slučajeva.

Po prvoj, hominidi početkom srednjeg pleistocena već započinju grananje u tri sledeća pravca: Arhantropine — odnosno pitekantropi, Paleoantropine — odnosno neandertalci, i Neantropine — odnosno sapiens tip sa fosilnim prethodnicima (Gieseler, W. 1936; Heberer, G., 1967—1972; Schwidetzky, I., 1973), s tim što su linija australopiteka i pongida međusobno razdvojene, a odvojene su i od razvojne linije hominida u celini. Po drugoj podeli, uz konstataciju da su driopiteci pongidi, postavlja se i pitanje koliko su oni imali dodira sa linijom hominida. Dalje, po istoj podeli, preko australopiteka i ramapiteka, početkom srednjeg pleistocena javlja se *Homo erectus* — odnosno pitekantrop, a krajem srednjeg pleistocena *Homo sapiens* — odnosno neandertalac u vremenskom rasponu između 150.000 i 35.000 godina, koga zatim sledi *Homo sapiens sapiens* (Clark, W. E. Le Gros, 1955; Piveteau, J., 1957; Kourtén, B., 1968).

Po prvoj navedenoj podeli u okviru koje se Paleoantropine dele na pretklasične i klasične neandertalce, s tim što prvi pripadaju Riss-Würm interglacijalu i predstavljaju filogenetsko polazište za nastanak klasičnih neandertalaca koji pripadaju Würmskom glacijalu, mesto krapinskih neandertalaca odgovara starijoj grupi. Međutim, na osnovu rezultata do kojih se došlo u ovom radu o postojanju dva tipa neandertalaca u Krapini, proizilazi da treba računati i sa tipičnim, odnosno klasičnim neandertalskim formama. Pretklasične forme bi odgovarale tipu na koji ukazuju lobanja C i mandibula I (videti tablu IX), a na klasične neandertalske forme ukazuju lobanje E i B i mandibula H (videti tablu X).

Po drugoj navedenoj filogenetskoj podeli hominida krapinski neandertalci odgovaraju mlađoj polovini hronološke egzistencije *Homo sapinsa* — stariji su od 35.000 godina ili, konkretno, preko 40.000 godina. Ali, s obzirom na rezultate dobijene ovim radom — o postojanju dva tipa neandertalaca u Krapini — ova podela ne pruža dovoljno mogućnosti za detaljnije filogenetsko razgraničavanje, tako da se u celini može smatrati manje prikladnom u odnosu na prethodnu podelu.

Nedostatak pouzdane slike stratigrafskih odnosa na mestu nalaza krapinskih fosila, uz napomenu da je celo nalazište prekopao još D. Gorjanović-Kramberger, uslovljava da se o stratigrafskim, paleofaunskim i paleolitskim odnosima ne govori sa sigurnošću. U tom smislu treba naglasiti da su dokazi o postojanju, a verovatno i paralelnoj egzistenciji, dva tipa neandertalaca u Krapini dobijeni isključivo na osnovu antropoloških elemenata. Po sadašnjoj interpretaciji stratigrafskih odnosa, oni su istovremeni i odgovaraju razvijenoj ili tipičnoj fazi musterijenske kulture (Malez, M., 1978). Na žalost, sasvim je verovatno da preciznije hronološko i filogenetsko razdvajanje ovih fosilnih nalaza iz navedenih razloga nije izvodljivo, tako da Krapina — najbogatije nalazište po broju neandertalskih individua — nije dalo sasvim jasne podatke o razvoju čoveka u širokom vremenskom intervalu između Riss-Würma i Würma II. Razlog ovoj činjenici treba tražiti kako u sistemu samih iskopavanja obavljenih na prelazu iz prošlog u ovaj vek, tako i u stepenu razvoja antropološke nauke toga doba.

Preko antropoloških nalaza ne može se posmatrati ranije pomenuti (str. 38) biogenetski proces evolucije čoveka u interstadijalu Würm I/II, koji predstavlja jedan od ključnih problema u domenu paleoantropologije

ne samo u sklopu Balkanskog poluostrva, a samim tim i Jugoslavije, nego znatno šire. To je upravo period u kojem bi, pored neandertalskog čoveka, trebalo tražiti i genetski koren Neantropina, odnosno diluvijalnog čoveka tipa *Homo sapiens sapiens*. Nalaz čeone kosti iz Velike pećine, koji pripada ovom interstadijalu, predstavlja za sada usamljen nalaz, dok brojni nalazi iz Vindije još nisu u dovoljnoj meri prezentirani naučnoj i svetskoj javnosti, a uz to pripadaju mlađem interstadijalu Würm II/III.

Značajan putokaz u rešavanju pomenute problematike dao je B. Gavela (1969) obradom seletjenskog facijesa u paleolitu Srbije, konkretno u pećini pod Jerininim brdom i Risovači. U konstataciji da tragovi diluvijalnog čoveka u ovim pećinama pripadaju prelaznom periodu toplije i vlažne klime, što u srednjoj Evropi po klasičnoj hronološkoj periodizaciji odgovara interstadijalu Würm I/II, obrazlaže da ovakvo hronološko opredeljenje, pored sedimentnog inventara, prati i pojava oruđa obrađenih tehnikom »a bifaces«, koja je u okviru musterijske epohe mlađeg datuma. Dvostruki listoliki seletjenski šiljci nađeni su u inventaru musterijske kulture isključivo na lovačkim stanicama istočne i jugoistočne Evrope, što otvara mogućnost za širu naučnu diskusiju o njihovom poreklu i njihovoj difuziji. Deo zaključka, kako iznosi B. Gavela, odnosi se i na rasprostranjenost diluvijalnih lovaca koji su pratili stepsku divljač koja se, pod uticajem promenjenih klimatskih uslova, kretala od kubanskih i donskih stepa prema srednjoj Evropi i Balkanu, tj. prema oblastima Rumunije, Bugarske i Srbije.

Dalje posmatrano, proizilazi da nastanjivanje teritorije Jugoslavije tokom perioda musterijske kulture, posmatrano najuže u sklopu Balkanskog poluostrva, teče iz nekoliko pravaca. Jedan bi bio onaj iz južnoruskih stepa, što će ostaviti svoj odraz i na mezolitski supstrat dokumentovan u okviru đerdapske antropološke serije. Drugi pravac, koji bi zahvatao široku oblast u istočnoalpskom prostoru, vezuje se za zapadnoevropski krug, a verovatno bi trebalo pretpostaviti i treći pravac nastanjivanja sa juga na teritoriju Jugoslavije, a na koji ukazuju sedimentni sadržaji u Crvenoj stijeni. Međutim, na sadašnjem stupnju istraženosti ne raspolazemo antropološkim nalazima ni iz mlađih perioda koji bi potvrdili, bar u određenom smislu, postojanje ova poslednja dva pravca nastanjivanja, tako da njihova argumentacija, sa antropološkog stanovišta, nije sasvim potpuna.

Antropološki problemi vezani za pozni paleolit, koji se tiču ne samo teritorije Jugoslavije, vrlo su brojni. To su, da nabrojimo samo neke, pitanja vezana za pojavu Neantropina — čoveka *sapiens* tipa sa fosilnim prethodnicima, odnosno *sapiens sapiens* tipa, zatim pitanja biološke stimulacije neandertalaca u ovom razdoblju ili njihova eliminacija, pojave ukrštanja i njihova interpretacija, kao i problemi čisto metodološke prirode.

Ukratko, tokom mlađeg paleolita povećava se broj stanovnika, čime se, zapravo, povećavaju i mogućnosti dalje metizacije raznim vidovima genetskih ukrštanja. Topljenjem alpskih i skandinavskih glečera širi se životni prostor, a s druge strane prestaje lov na mamuta, divljeg konja i druge životinje vezane za period hladne klime. Po interpretaciji koju daje H. Müller-Karpe (1966), život ljudi se odvija u velikim familijama koje obuhvataju po nekoliko manjih familija — shematično mišljenje zapadne antropologije, koja ne priznaje prvobitnu zajednicu i koja po hrišćanskoj shemi nije dostojna ljudi — u krajnjoj je suprotnosti od suštine i

sadržaja »Porekla porodice, privatnog vlasništva i države«. Isti autor dalje smatra, što je i dokumentovano, da u ovom periodu počinje jedna socijalna diferencijacija zasnovana uglavnom na poslovima oko kulta, kao i ulogom i izradom vrlo specijalnih kamenih i koštanih alatki. Pored toga, u odnosu na stariji i srednji paleolit, u mlađem paleolitu umetnost lovaca zauzima posebno mesto itd.

Antropološki nalazi mlađeg paleolita su u Evropi vrlo brojni. U celini posmatrano, evropsko stanovništvo mlađeg paleolita razlikuje se od recentnog stanovništva po znatno većim apsolutnim merama i grubljoj strukturi koštane građe, ali sa osetnim varijabilitetom koji delom može da se izjednači sa varijabilitetom današnjeg stanovništva. Mogu se izdvojiti najmanje dve antropološke grupe: 1. kromanjonska (po tzv. starcu sa nalazišta Cro-Magnon), koju odlikuju skeleti grube građe i visokog telesnog rasta, sa dugačkom lobanjom i masivnom glabelom, dubokim nosnim povinućem, niskim i širokim licem, sa širokim i jakim vilicama, kao i nisko postavljanim i uglastim očnim dupljama i 2. Combe-Capelle tip (po skeletu muškarca sa istoimenog nalazišta), odnosno grupa koju odlikuju skeleti različite telesne visine, sa dugačkom, uskom i visokom lobanjom, uskim i visokim licem i sa nešto manje grubom građom kostiju, kako lobanje tako i postkranijalnog skeleta (Schwiderky, I., 1973).

Mezolit — prelazni period između mlađeg paleolita i neolita, hronološki je sinhron postglacijalu sa prvim toplotnim maksimumom. Životni prostor se i dalje proširuje novim prostranstvima oslobođenim od glečera. Vodena fauna (ribe, školjke) više učestvuje u ishrani ljudi nego u prethodnim periodima. Mada je mezolit trajao svega nekoliko milenijuma, iz Evrope su iz ovog perioda poznata brojna nalazišta bogata antropološkim materijalom, što ukazuje na činjenicu da se ovo praistorijsko stanovništvo brojčano i dalje uvećava. Tokom mezolita su u antropološkom razvoju započete dve evolutivne tendencije — gracilizacija i brahikranizacija⁵⁵.

Mezolitiski antropološki nalazi u Jugoslaviji, isključujući jedan deo derdapske serije, sasvim su malobrojni a uz to i fragmentovani — pećine Baderna i Oporovina i Kranjčeva pećina za sada su jedina mezolitska antropološka nalazišta. Lobanja iz Baderne je vremenom izgubljena, tako da se u antropološkom smislu o ovom periodu u najzapađnijem delu Jugoslavije, gde su ova nalazišta i locirana, ne može ništa govoriti.

Derdapska serija, mada vezana za vrlo usku regiju i četiri nalazišta sa jugoslovenske strane Dunava, dala je izuzetno vredne podatke kako o mezolitskom antropološkom supstratu ovog regiona, tako i o mikroevolu-

⁵⁵ Pod gracilizacijom se podrazumeva redukcija veličine i robusticiteta u smislu poređenja nalaza iz mlađeg paleolita sa kasnijim nalazima. Gracilne individue niskog rasta sreću se najranije, u okviru Evrope, u južnim delovima (Muge, Portugalija; Urtiaga, Španija), ali takođe i u okviru drugih serija.

Brahikranizacija se odvija velikom redukcijom alometrijskih odnosa prilikom razvoja lobanje, tj. ljudska lobanja se skraćuje na račun povećanja širine. U mezolitu se pored dolihokranih i mezokranih dužinsko-širinskih indeksa lobanja sreću i lobanje sa brahikranim indeksom (koeficijent 80,0 i dalje), kao npr. na nalazištima Ofnet u Zapadnoj Nemačkoj, Muge u Portugaliji i Janislawice u Poljskoj. Za izvestan broj brahikranih lobanja prvobitno datovanih u mezolit (Furfouz u Belgiji, Borreby u Danskoj) utvrđeno je da pripadaju periodu neolita (Schwiderky, I., 1973).

tivnim promenama na relaciji mezolit — neolit, za koje je u ranijem tekstu (str. 62—63) već rečeno da ih treba posmatrati u sklopu mutacionih promena.

U mezolitskom supstratu đerdapske serije zastupljena su, u osnovi, dva gornjopaleolitska antropološka tipa: Brno-Předmost i Cro-Magnon. Gornjopaleolitski tip Brno-Předmost jasno je izdvojen na Vlascu i označen kao A-1 varijetet vlasačke subpopulacije (Nemeskéri, J. — Szatmari, L., 1978).

Na Lepenskom viru lobanja broj 20 ukazuje na postojanje još jednog gornjopaleolitskog tipa, koji zbog malog broja uzoraka nije mogao biti izdvojen i imenovan, a na Padini se zapaža da lobanja broj 26 ne pripada kromanjonskom tipu ljudi (podvukao autor ovoga rada). Zbog vrlo loše očuvanosti skelete iz Hajdučke vodenice je priključno nemoguće antropološki, a delimično i hronološki, pouzdano razvrstati.

Kromanjonski tip je prisutan na svim đerdapskim nalazištima, uključujući i rumunsku stranu Dunava, a u odnosu na Brno-Předmost tip soji u predominaciji. Kako navode J. Nemeskéri i L. Szatmari (1978), varijanta A-1 (Brno-Předmost) nije nađena na Lepenskom viru. Za najstariju fazu — Proto Lepenski vir i Lepenski vir I, vezuju kromanjonski tip sa dva varijeteta (stariji i mlađi). Za Vlasac ovi autori navode sasvim identičnu antropološku shemu — arhaični varijetet A-1 je migracijom došao u prvi kontakt sa žiteljima Vlasca, koji su u svojoj genetskoj osnovi kromanjonskog tipa. Varijetet A-2 je najbolji predstavnik kromanjonskog tipa. Kromanjonski tip je nosilac procesa gracilizacije na Vlascu. Kromanjonski varijetet B-1 poseduje samo tendenciju ka gracilizaciji, dok varijetet B-2 odlikuje već izražena gracilna manifestacija. Varijetet AB — peti antropološki tip na Vlascu, zapravo je mešavina A i B varijeteta ove subpopulacije u različitim kombinacijama.

Na Padini, po rezultatima S. Živanovića (1975), ali bez pouzdanih stratigrafskih razgraničenja, predneolitsko (mezolitsko) stanovništvo odgovara kromanjonskom tipu.

Vezivanje šest skeleta sa Hajdučke vodenice za kromanjonski tip, zbog vrlo loše očuvanosti i isključivo na osnovu pojedinih morfoloških elemenata, samo je delimično.

Prisustvo drugih antropoloških tipova u mezolitu na tlu Jugoslavije nije konstatovano. Dalja istraživanja uz nove nalaze, trebalo bi da upotpune, i geografski i sadržajno, sliku o mezolitskom antropološkom supstratu dobijenu na sadašnjem stepenu istraženosti.

Početak neolita, mlađe epohe kamenog doba, okarakterisan je pojavom novih elemenata u materijalnoj kulturi i načinu privređivanja (pojava keramike, glačanje kamena, zemljoradnja). Stanovništvo se i dalje naglo uvećava, tako da dolazi do tzv. »demografske revolucije«, kojoj su osnova zemljoradnja i sedelački način života. U tom smislu je izračunat broj stanovnika kroz praistoriju samo, za sada, za teritoriju Francuske. L. R. Naugier (1954) došao je do podataka da je krajem paleolita (oko 10.000. godine stare ere) taj broj iznosio oko 50.000 stanovnika i da se za narednih šest milenijuma (tokom trećeg milenijuma) povećao na oko 5.000.000 stanovnika. Svaka korektura ovog izračunavanja, smatra navedeni autor, može samo da se kreće u pravcu povećanja ovih cifara. Za druge zemlje

ovakvi podaci, u smislu rekonstrukcije broja praistorijskog stanovništva kroz milenijume, još nisu dobijeni.

Antropološki nalazi iz epohe neolita u Evropi su vrlo brojni, tako da ih je vrlo teško na jednom mestu nabrojati. Međutim, u Jugoslaviji, uključujući i skelete iz neolitskih slojeva đerdapskih nalazišta, njihov broj je u odnosu na vremenski raspon kome pripadaju vrlo mali. Kreće se iznad stotinu individua, od čega približno jedna polovina otpada na dečje skelete. Celovitu antropološku rekonstrukciju, pored slabe očuvanosti i za sada malog broja nalaza, otežava i činjenica što su to dobrim delom ili pojedinačni nalazi ili sasvim male serije (grupe) nalaza.

Tokom cele epohe neolita mediteranski antropološki tip sa svojim varijetetima (u najvećem broju slučajeva to je gracilni varijetet) nastanjivao je veliko prostranstvo unutar jugoslovenskog balkanskog područja, počev od krajnjeg juga, preko jadranske obale, sve do Save i Dunava. Dokaza o prisustvu ili uplivu drugih antropoloških tipova tokom neolita nema. Skelet iz Divostina sa mediteranskim i kromanjonskim karakteristikama, ne ulazeći u tačnost njegove antropotipološke interpretacije, može se jedino protumačiti kao deo procesa eliminacije poznopaleolitskih tipova tokom neolita.⁵⁶ Ovde se, svakako, radi o jednom takvom slučaju sasvim poznog datuma.

Na osnovu sadašnjeg stepena istraženosti za centralne i zapadne delove Balkana, tj. Jugoslavije južno od Save i Dunava, može da se konstatuje da neolitski antropološki supstrat, koji se razlikuje od poznopaleolitskog i mezolitskog, poseduje mediteransku osnovu. To su pokazali dosadašnji nalazi iz Anzabegova, Smilčića, Dančeve pećine, Vinče, Divostina i đerdapskih nalazišta. Oni predstavljaju jedno mediteransko antropološko jezgro, koje je vrlo homogeno. Proizilazi da heterogenost materijalne kulture u neolitu nije uslovljena antropološkom osnovom, nego se ta uslovljenost, verovatno, mora tražiti u domenima kulturne difuzije ili sličnih pojava na tom polju. Antropološka promena stanovništva u odnosu na prethodni period ne može imati svoje objašnjenje u migracijama, nego nasuprot — u lokalnim mikroevolutivnim promenama koje su se počele odvijati još u predneolitu, da bi tokom ranog neolita kroz određen broj generacija došla do izražaja, pa i do predominacije, izmenjena antropološka struktura. To, svakako, ne znači da nije bilo manjih pomeranja određenih grupa vezanih za bolje obradive površine zemljišta i veće prinose, ali čije razmere zadržavaju lokalni karakter. Do pomeranja većih razmera koja se mogu smatrati migracijama, dolazi u prelaznom periodu između mlađeg neolita i bronzanog doba (eneolitu), kada je to omogućila, na prvom mestu, izmenjena privreda i način života.

Problem tog prelaznog perioda je vrlo složen i teško ga je rešiti teorijskim i praktičnim argumentima samo jedne naučne discipline. Pojavljuju se, u tom sklopu, posebno važna pitanja vezana za Indoevropljane, kao

⁵⁶ U radu *Einige anthropologische Aspekte des Neolithikums auf der Balkanhalbinsel* (Mikić, Ž., 1978) detaljno su razrađeni i obrazloženi biogenetski faktori koji su uticali na eliminaciju kako kromanjonskog, tako i drugih poznopaleolitskih tipova tokom eolita. Do istih zaključaka, obrađujući neolitske antropološke nalaze iz Austrije, dolazi i J. Jungwürrth (1977) u radu *Die Bevölkerung Österreichs in Neolithikum*.

i za migracije i njihove vidove i posledice unutrašnjih populacionih komunikacija. Na ovom mestu će biti interpretiran pokušaj da se sagledaju vrednosti i rezultati antropoloških istraživanja, doduše samo sa jugoslovenskog prostora, dok će u završnom delu ove interpretacije biti više govora o daleko širim prostranstvima.

Postavljen i pretežno rešavan u domenu lingvistike, problem Indoevropljana, odnosno Neoevropljana, kako zaključuje B. Gavela (1962), »mora da se rešava u mnogo širim okvirima paralelnog proučavanja ne izabranih etničko-jezičkih grupa, nego najpre opštih, a tek potom i posebnih pojava evolucije preistorijskog i protoistorijskog društva i faktora koji su imali uticaja na njegovo ekonomsko, kulturno i etničko formiranje«. Zato će ovde jezik kao sredstvo saobraćaja biti isključen, a prednost će biti data egzaktnim antropološkim elementima.

Antropološki nalazi iz ovog prelaznog perioda ukazuju na populacione promene, tj. na migracije iz nekoliko pravaca. Na nalazištima severno od Save i Dunava (Nosa, Vajska) antropološki sastav stanovništva je vrlo heterogen. Zastupljeni su sledeći tipovi: protonordijski, nordijski, mediteransko-nordijski, mediteransko-kromanjonski, atlantomediterranski i mediteranski antropološki tip. Izuzetak u antropološkom smislu su grobovi badenske kulture iz Vučedola, čiji skeleti (naročito skelet muškarca broj 3) ukazuju na genetsko polazište iz oblasti oko Kavkaza, kojima se pridružuje i skelet iz oker-groba humke u Vojlovici kod Pančeva. U geografskim relacijama posmatrano, značilo bi da se jedan migracioni impuls odvija iz pravca istoka, a da iz pravca severa (srednja Evropa) takođe dolazi do jednog drugog impulsa, čije se posledice, i dokazi, vide u vrlo heterogenom antropološkom sastavu na pomenutim nalazištima u vojvođanskoj ravnici. Pitanje je široke diskusije da li ovaj poslednji impuls (pravac) treba smatrati indoevropskim, ili ga jednostavno posmatrati kao rezultat jednog antropološkog ukrštanja na širem geografskom prostoru. Odmah treba dodati da ovo drugo mišljenje izgleda mnogo prihvatljivije u odnosu na prvo.

Neolitsko mediteransko antropološko jezgro u predelima južno od Save i Dunava u ovom prelaznom periodu još nije razbijeno (ili pak za sada nema antropoloških dokaza). U periodu ranog bronzanog doba dolazi do prvih infiltracija novih antropoloških elemenata (Ljubomirsko polje) u ovo starosedelačko mediteransko područje, koje je i posle perioda neolita ostalo etnički, u smislu homogenosti, vrlo jako. Tako, npr., za Bezdanjaču, koju karakteriše mediteranski tip sa dinarskom i alpskom primesom i život u izolatu, ranije je postavljeno pitanje preuzimanja materijalne kulture bronzanog doba (str. 119). Zaključeno je da je jedina mogućnost, uz navedene karakteristike, kulturna difuzija od strane neke druge hronološki starije ili sinhronne grupe nepoznatog antropološkog sastava, pošto nikakav trag nekog drugog antropološkog elementa nije ustanovljen. S druge strane posmatrano, tokom bronzanog doba u severnim (panonskim i prialpskim) delovima Jugoslavije nastavlja se proces ukrštanja sa srednjoevropskim antropološkim tipovima, tako da sastav stanovništva i dalje ostaje vrlo heterogen (npr., Mokrin i Brinjeva gora). U mokrinskoj nekropoli, u sklopu četiri antropološka tipa sa osam varijeteta (videti detaljne podatke u katalogskom delu rada), javlja se po prvi put i jedan tip kratkoglavog stanovništva (tzv. Tauridova rasa) koji se u literaturi interpretira kao nosilac kulture zvonastih pehara i koji je tokom vremena asimiliran, još u praistoriji, od

strane drugih antropoloških tipova tog područja (Patte, E. 1953). Međutim, ostaje činjenica da u srednjoevropskom delu Jugoslavije u etnogenezi tokom bronzanog doba učestvuje i jedan kratkoglati tip stanovništva koji je migracijom dospeo u ove predele iz pravca zapadne Evrope (pirinejske oblasti).

Da bi se ukazalo na svu širinu problema Indoevropljana, treba ukratko interpretirati teorije o njihovom poreklu i jedinstvu, odnosno o njihovoj dijaspori. Te teorije se mogu podeliti u tri osnovne grupe. Jedna grupa autora smatra da indoevropske prazajednice vode svoje poreklo iz oblasti srednje Evrope. Druga zastupa teoriju o autohtonosti Indoevropljana u Evropi, dok treća grupa indoevropskoj prazajednici nalazi mesto u anadolsko-zakavkaskim oblastima (detaljnije o svim ovim pitanjima u: Gavela, B., 1960).

Konstatacija koju podvlači B. Gavela (1962) imajući u vidu arheološku i antropološku komponentu problema vezanih za Indoevropljane, svodi se na sledeće konstante: »Preistorijska i protoistorijska arheologija kao ni antropologija ne potvrđuju u sadašnjem stanju i domenu svojih znanja lingvističke teorije o jedinstvu i mestu indoevropske prazajednice.« I dalje: »Ove naučne discipline ne poznaju jedinstvo civilizacija i populacija jedne zajednice u prošlosti koja na prednjem Istoku, odnosno u Anadolsko-zakavkaskoj oblasti, označava prelaz iz neolitika u epohu bronz. Ove činjenice dopuštaju nam da izvedemo kao mogućan zaključak, koji je u isto vreme i odgovor na naše prvo pitanje (Ko su i šta su Indoevropljani u lingvističkom, arheološkom i antropološkom smislu?): Indoevropljani lingvističkih teorija ne postoje u praistorijskoj i ranoj protoistorijskoj prošlosti kao zajednica, jedinstvena i homogena u fizičkom i kulturnom smislu. Veze među raznim populacijama stvarale su se u toku jedne duge evolucije i kroz odnose koji su se zasnivali i održavali na raznim poljima zajedničkog interesa. Dokaz da je u pitanju saobraćaj, prvenstveno i u suštini ekonomskog porekla, a ne primarna zajednica, jeste upravo jezik kao sredstvo takvog saobraćaja, čije su potrebe zahtevale i nametale termine karakteristične pre svega za oblast ekonomskog života i njegovog kretanja. Prema tome afiniteti koji postoje u širokim i limitrofnim evroazijskim područjima i koji se manifestuju u jezicima kentumske i satemske grupe, a u izvesnim slučajevima i u ponekim oblicima njihovih civilizacija, i to onih među kojima je postojalo nesumnjivo komuniciranje, nisu uzroci nego posledice i rezultat odnosa koji su približili različite populacije Evrope i Azije. U stvari, praistorijska i protoistorijska prošlost Evrope pokazuje da u njoj postoje samo dve osnovne kategorije populacija, koje bi se zasada mogle determinisati i uopšteno nazvati kao *Paleoevropljani* i *Neoevropljani*.«

Ako bi se relacija Paleoevropljani — Neoevropljani primenila i na antropološke nalaze sa teritorije Jugoslavije, onda bi kao Neoevropljani bili determinisani pojedini badenski skeleti iz Vučedola, skelet iz okergroba humke u Vojlovici i skeleti iz Ljubomirskog polja nađeni u horizontu Schnur-keramike. Mada malobrojni, ovi skeleti nesumnjivo dokazuju jednu infiltraciju iz pravca istoka, odnosno iz zakavkasko-stepskih ili zakavkasko-anadolskih oblasti, s tim što njihovo hronološko trajanje nije sinhrono — pripadaju vremenu od badenske ekspanzije do ranog bronzanog doba. Ostali antropološki nalazi ovog istog vremenskog raspona uklapaju se u evropsku antropološku shemu, tako da bi se sa potpunim pravom mogli ime-

novati kao Paleoevropljani. Međutim, postavlja se pitanje kako interpretirati ranija populaciona kretanja i prožimanja starija od sredine II milenijuma stare ere, s obzirom da se sva pomeranja u eneolitu ne mogu smatrati indoevropskim. To se, na prvom mestu, odnosi na heterogene antropološke sastave stanovništva na nalazištima severno od Save i Dunava koji, pored srednjoevropskih tipova i varijeteta, uključuju i nosioce kulture zvonastih pehara. U skladu sa samim terminom Indoevropljani-indoevropski, značilo bi da samo stanovništvo koje pokazuje ili ukazuje na svoje istočno poreklo može da bude nosilac i antropoloških indoevropskih karakteristika, pored lingvističkih i arheoloških. Ili, preciznije, Indoevropljanima se mogu smatrati one grupe praistorijskog stanovništva kod kojih je podjednako zastupljena antropološka, arheološka, lingvistička i, svakako, geografska komponenta ovog pojma i sadržaja. Svako izdvojeno posmatranje jedne od ovih komponenata ne vodi rešenju problema Indoevropljana i njihove dijaspore, nego ga, nasuprot, uproštava ili generalizuje i dovodi do još većih neslaganja i pogrešnih intencija u sistemu istraživanja, uz kršenje principa metodološke multidisciplinarnosti.

Na nalazištima južno od Save i Dunava, u unutrašnjem balkanskom prostoru, dolazi do izražaja jedan drugi antropološki proces — dinarizacija praistorijskog stanovništva. Počeci ovog procesa ne mogu se tačno odrediti iz više razloga. Među prvim su stanje istraženosti i činjenica da dinarski antropološki tip još uvek nije detaljno izučen i definisan ni na skeletnom materijalu, a isto tako ni na recentnom (živom stanovništvu). Recentni dinarski tip je opisala I. Schwidetzky (1973), dajući mu sledeće karakteristike: visok i uzak rast; kosa i oči braon; koža osrednje svetla; kratka i visoka lobanja sa često strmim zatiljkom; visoko i na donjem delu usko lice sa vrlo visokim kukastim nosom i visokom i snažnom donjom vilicom.

Moglo bi se reći da istraživanje antropoloških karakteristika dinarida počinje krajem prošlog veka radom P. Denikera (1898, 1900). Od jugoslovenskih istraživača dinarski antropološki tip obrađuje među prvim J. Cvijić (1918) u svojoj studiji o Balkanskom poluostrvu. Sledi N. Županić (1919), koji ovaj antropološki tip ljudi posmatra sa sličnog staništa, a nešto kasnije B. Škerlj (1930, 1931, 1935, 1937, 1938) i B. Maleš (1934, 1937, 1938) u svojim raspravama o dinaridima najvećim delom obrađuju recentno stanovništvo. Smelo bi se reći da dalja istraživanja u ovom pravcu od strane mlađih autora u našoj zemlji nisu dosledno nastavljena. Međutim, veliki broj stranih autora bavio se problemom nastanka i rasprostriranja dinarskog antropološkog tipa. Da ukratko interpretiramo nekoliko od njih.

C. S. Coon (1932—1975) u svojoj studiji o rasama i tipovima Evrope, u delu pod naslovom »The Principle of Dinaricization« dosta prostora posvećuje ovom tipu ljudi, a njegovo poreklo vezuje za istočni Mediteran, tj. smatra da je njegov nastanak rezultat migracionog procesa tokom bronzanog doba. U suprotnosti sa ovakvom interpretacijom su zaključci P. Boeva i R. Charlesa. P. Boev (1972) na eneolitskom nalazištu Ruse u severnoj Bugarskoj konstatovao je čist dinarski tip uz još tri mešovita — dinarsko-mediteranski (podunavski?) tip, dinarski tip sa primitivnim odlikama (Oberkassel) i, treći, dinarsko-nordijski tip. R. Charles (1962) u eneolitskom antropološkom materijalu sa Kipra identifikuje takođe čist dinarski tip sa dva mešovita tipa — dinarsko-grimaldijski i alpsko-dinarski. Sovjetski au-

tori — V. V. Bunak, M. F. Nesturh i J. J. Roginski (1941) za dinarsku rasu vezuju i severnokavkaski varijetet dinarske rase, koji se danas rasprostire između Crnog mora i Kaspijskog jezera. K. Saller (1964) obrađujući recentnog čoveka obrađuje i dinarski tip ljudi, uz konstataciju da je on rezultat prožimanja ostataka kromanjonskog tipa, Borreby-tipa i Ofnet-tipa.

Obuhvatnu raspravu o dinarskom antropološkom tipu, o njegovom poreklu i razvoju, dao je E. Patte (1953). On jasno podvlači da ne može da da konkretne zaključke, nego da samo interpretira razne činjenice i mogućnosti. Evo nekoliko njih: Ljudi brahikrani lobanja se pojavljuju u više mahova, i to povremeno, što znatno otežava istraživanja. Prvi brahikefali se sreću od neolita, ili čak od mezolita, ali to nisu prvi ili pravi dinaridi. U halkolitskoj Glochenbecher-civilizaciji brahikrani ljudi su bili samo primesa, a ne i dominantan tip. Njihovi ostaci iz tog perioda se susreću širom srednje Evrope. Dalje, E. Patte iznosi podatak da dinaridi nikada ne čine masu, nego samo primesu sa drugim tipovima, ali koja može da dovede do predominacije. Zato za deo Patteovog zaključka koji objašnjava da praistorijski dinaridi ne čine jednu od čistih rasa, uz njegovu napomenu da samo mašta može da ih svrsta u originalan tip ljudi, autor ovoga rada smatra da stoji vrlo problematično, jer su i neki drugi autori (P. Boev i R. Charles, npr.) nailazili na jasno izdiferencirane dinaride u eneolitskom periodu Bugarske i Kipra.

Što se migracionih procesa tiče, E. Patte smatra i iznosi u istom radu da je brahikrani element, ali još uvek ne dinarskog tipa, mogao slediti migraciju Glochenbecher-populacije iz centralne Španije, ali da je dalje pomeranje dinarida prema istoku iz oblasti srednje Evrope od perioda bronzanog doba, u stvari, jedan kompleksan problem koji se ne može na osnovu dokumenata, na prvom mestu arheoloških, odjednom rešiti. Verovatnija je mogućnost da su od bronzanog doba kombinacije raznih genetskih osobina već proizvele dinarski tip, dok su neke od ovih istih kombinacija sa drugim genetskim osobinama proizvele jedan dosta sličan, ali ipak različit antropološki tip — »Beaker people« tip, odnosno »People de guble« tip.

Iz ovog sasvim kratkog pregleda o problematici nastanka i razvitka dinarskog antropološkog tipa, može se sagledati širina samog problema. Očigledno je da bi novi nalazi sa teritorije Balkanskog poluostrva iz perioda praistorije kao polazne genetske osnove, iz perioda rimske okupacije i srednjeg veka, dali veliki doprinos u rešavanju ove antropološke problematike, tj. u razgraničavanju antropoloških tipova unutar brahikranog kruga praistorijskog i istorijskog stanovništva, kao i u odgovarajućem vezivanju sa antropološkim tipovima recentnog stanovništva.

Najstariji antropološki nalazi sa teritorije Jugoslavije kojima za sada raspolazemo, a koji ukazuju na dinarski tip, odgovaraju periodu bronzanog doba i sasvim su malobrojni. Radi se, zapravo, o seriji iz Bezdanjače, u kojoj su dinarske odlike prisutne kao primesa mediteranskoj antropološkoj osnovi, s tim što tipične dinarske lobanje nisu nađene. Ali, kako se radi o manjoj seriji (23 lobanje), dobijeni antropološki pokazatelji, svakako, nisu konačni.

Period gvozdenog doba, prvenstveno njegov stariji deo, dao je brojne tipične dinarske lobanje. Na nalazištu Magdalenska gora dinarskom tipu

pripada 4% ukupnog broja lobanja. Zatim, lobanja br. 8 iz Vučjih njiva je dinarska, a u Škocijanskim jamama u okviru brahikranih lobanja ima i tipičnih dinarskih. Na nalazištima u centralnim delovima Jugoslavije, Jezerine (lobanja iz groba 457), Donja Dolina (lobanja br. 4), kao i na glasinačkim nalazištima, pronađene su lobanje ovog antropološkog tipa (videti detaljne podatke u kataloškom delu rada). Na nalazištu Bela Crkva deo antropološkog materijala ukazuje na prisustvo jedne nisko razvijene forme dinarida (npr., lobanja iz groba 12 humke I).

Pitanje autohtonih etničkih grupacija na teritoriji naše zemlje, a u širem smislu u okviru jugoistočne Evrope i Balkanskog poluostrva, kao i pitanje njihovog bližeg razgraničenja, pre svega je u vezi sa pitanjem etnogeneze najstarijih poznatih stanovnika ovih krajeva — Ilira i Tračana. Međutim, ono se ne može odvojiti od izučavanja perifernih plemena Dačana i Geta, severno od Dunava, u današnjoj Rumuniji, niti od proučavanja naknadno pridošlih keltskih plemena, prvenstveno Skordiska, na području uže Srbije i Srema. U tom okviru posebno se postavlja pitanje istočne granice Ilira (u vezi sa njihovim razgraničenjem od tračkog etnosa). Rešavanje svih ovih pitanja iziskuje razmatranje etničkih problema, uz određen osvrt na rezultate i dostignuća drugih srodnih nauka koje se bave ovim istim pitanjima. Ti rezultati se mogu razvrstati na primarne i sekundarne. U grupu podataka sekundarne važnosti ubrajaju se pisani izvori. Ovi izvori se odnose na nekoliko poslednjih vekova stare ere, a mogu se konstatovati i druge primedbe. Npr., podaci koje su ondašnji autori preuzimali iz druge ili treće ruke ne mogu se prihvatiti kao autentični, a često, uz to, mogu biti zasnovani na mitološkim i religioznim sadržajima, tako da njihov istorijski karakter dolazi tek u drugi plan. Zatim, ovakvi pisani izvori često su vremenom dopunjavani, što samo još više otežava njihovu realnu interpretaciju, itd. Primarnu ulogu u rešavanju pomenutih etničkih problema imaju arheologija i istorijska antropologija, zajedno sa etnologijom, a delimično i lingvistika. Bez obzira na vrlo oskudan materijal, lingvistika je uspeła da utvrdi izvesne principe jezika Ilira i jezika Tračana (Russu, I. I., 1969).

Arheološka istraživanja se zasnivaju na svestranom proučavanju građe vezane za sve vidove materijalnog i duhovnog stvaralaštva, tako da se uz pomoć stratigrafskih odnosa, analogija i sl. mogu uspostaviti tačniji relativni i apsolutni hronološki odnosi (pogotovu za periode starije praistorije). Dopuna istorijske etnologije u ovom smislu posebno je značajna. Metodologija antropoloških istraživanja je vrlo kompleksna — obrada nalaza ima karakter prvenstveno primenjenih nauka (antropometrija, statistika), da bi interpretacija bila bliža sadržaju društveno-istorijskih nauka, pogotovu kada se radi o komparativnom posmatranju i zaključivanju.

Uvažavajući rezultate koji se odnose na problematiku etnogeneze, može se potvrditi da u bronzanom dobu počinje izvesno etničko izdvajanje. Ono je uslovljeno uzajamnim mešanjem, kulturnim uticajima, i uopšte je vezano za stepen društveno-ekonomskog razvoja. U narednoj etapi velikih etničkih previranja odvija se proces razgraničavanja prvobitno srodnih ilirskih i tračkih plemena, tj. nešto jasnije se mogu identifikovati ilirske i tračke plemenske grupacije, koje nisu sasvim homogene.

Antropološki doprinos rešavanju ove problematike je izuzetno važan. On se, za sada, zasniva na jednom uporednom izučavanju antropoloških

karakteristika i odnosa Ilira i Tračana (Schwidetzky, I. — Mikić, Ž., 1977). Ukratko, na pitanje da li postoji antropološka razlika između Ilira i Tračana odgovor bi bio pozitivan. Nalazi kojima su zastupljeni rani Tračani izrazito su malobrojni, ali se mogu izvući odgovarajući podaci koji se jasno odnose na nekadašnje ilirske i tračke oblasti, kako u poređenju skeletnih ostataka tako i po današnjoj antropološkoj strukturi, iz čega proizlazi da je u ilirskom supstratu u većoj meri zastupljena dinarska, a u tračkom mediteranska komponenta. Kod obe etničke grupe odvija se proces dinarizacije evropskog, posebno jugoistočnog evropskog stanovništva. Ovaj proces se kod Ilira intenzivnije odvija i vodi ka povećanju vrednosti dužinsko-širinskog indeksa lobanja, u odnosu na oblasti nastanjene tračkim etnosom.

Ovakvo grananje se menja dolaskom keltskih Skordiska i povećava se deportacijama većih grupa stanovništva sa prostora severno od Save i Dunava, pogotovu u rimskom periodu. U celini uzevši, suštinska granica između Ilira i Tračana, posmatrana i sa stanovišta materijalne kulture, vezana je za sliv, a ne za tok Morave i Vardara, i održavala se u ovoj oblasti, bez određene linije, ali u određenom području, tokom dugog niza vekova (Garašanin, M., 1964).

Latenski period, pored širokog upražnjavanja sahranjivanja kremacijom, zastupljen je malobrojnim antropološkim nalazima, tako da predstavlja određen hijatus u poznavanju antropološke situacije na teritoriji Jugoslavije. Pripadnost skeletnih ostataka iz Jezerina hronološki je vrlo teško odrediti (najmlađi se približavaju samom kraju stare ere). Latenski grob iz Kupinova sadržavao je skelet sa dinarskom lobanjom. Brojni skeleti sa Gomolave (kolektivni grob I i II) datovani su u prelazni period između halštata i latena (?), s tim što svi ovi nalazi nisu ni sačuvani a ni potpuno obrađeni. Vidan je zaključak da su svi ovi nabrojani nalazi sa različitih strana neprikladni i da ne mogu služiti kao oslonac u daljem etnogenetskom posmatranju. Na sadašnjem stupnju antropološke istražnosti, pokušaj daljeg etnogenetskog posmatranja nije moguć, kao što se vidi, prvenstveno zbog malog broja nalaza. Treba očekivati da će buduća iskopavanja i istraživanja dati više podataka o antropološkim zbivanjima i pojavama na kraju praistorijskog perioda, čime se definitivno završava praistorijska evolucija i počinje period pisane istorije.

* * *

Kao dopuna interpretacijama o populacionim promenama na relaciji mezolit—neolit i migracionim kretanjima u eneolitu i bronzanom dobu, obavljene su dve kompjuterske analize u Antropološkom institutu Univerziteta u Mainzu (Savezna Republika Nemačka). U prvoj analizi su obuhvaćene sve raspoložive antropološke serije mezolita i neolita, odnosno 20 serija iz Evrope, Ukrajine, Bliskog istoka i severne Afrike. Na tabeli XXIII dati su lokaliteti sa kojih potiču antropološki nalazi, antropološke mere po R. Martinovim metodskim pravilima, kao i ime autora koji je publikovao odgovarajuću seriju (potpuni blibliografski podaci uslediće na kraju ovoga dela

Tabela XXIII
SREDNJE VREDNOSTI IZABRANIH ANTROPOLOŠKIH MERA SA BROJEM MUŠKIH INDIVIDUA I IMENIMA AUTORA
KOJI SU OBRADILI OBUHVACENE MEZOLITSKE I NEOLITSKE SERIJE

Nalazište	Martin No	1.	8.	9.	17.	45.	48.	51.	52.	54.	55.	56.	Autor
1 VOLOŠSKOJE (6 individua)		199,5	132,0	95,5	139,5	129,2	77,2	45,8	33,5	26,5	57,5	94,6	Debec
2 VASILEVKA I (11 individ.)		195,2	133,6	96,0	144,7	141,0	73,3	42,7	33,3	26,1	53,3	100,0	Kondukturova
3 VASILEVKA II (10 indiv.)		189,3	145,6	106,8	144,3	153,4	75,3	47,6	32,0	26,8	55,8	114,7	Gochman
4 VASILEVKA III (16 indiv.)		192,7	137,0	98,2	147,0	139,3	70,5	43,3	32,5	24,9	52,9	102,3	Gochman
5 ZVEINIKI (14 individua)		187,4	136,1	96,8	140,2	136,9	70,4	40,5	32,1	24,8	51,8	103,4	Denisova
6 OFNET (4 individue)		189,8	143,3	99,0	136,0	139,5	65,5	42,5	31,0	24,7	48,7	106,0	Saller
7 VLASAC (26 individua)		194,1	140,0	100,3	145,8	136,4	71,3	41,0	33,0	26,0	52,1	108,0	Nemeskéri
8 TEVIEC-HOEDIC (11 indiv.)		188,2	137,2	99,4	139,5	139,3	68,6	42,3	30,6	26,4	50,8	103,3	Vallois
9 MUGE (11 individua)		180,2	131,5	94,2	132,4	124,4	67,5	39,8	28,9	24,9	48,6	92,5	Asmus
10 SAN TEODORO (4 indiv.)		193,5	140,0	94,4	141,0	137,0	68,6	39,3	30,0	24,0	52,0	109,0	Graziosi
11 A. bou RHUMEL (23 indiv.)		195,2	146,0	99,3	143,7	142,0	70,4	42,2	31,3	28,8	53,1	109,2	Chamla
12 TAFORALT (17 individuaa)		194,6	146,1	94,0	144,0	147,4	68,6	44,2	31,6	28,5	54,0	113,7	Ferembach
13 COLUMNATA (5 individua)		187,8	142,6	93,2	135,0	146,0	69,3	41,7	33,0	25,6	51,3	114,8	Chamla
14 MALLAHA-FALACH (5 indiv.)		196,0	136,2	98,4	139,9	141,0	71,5	42,5	31,2	24,0	55,0	99,0	Ferembach
15 TELL EL SULTAN — prekeremik. (5 individua)		188,4	135,6	96,6	131,3	125,6	65,2	38,6	30,8	26,0	48,4	103,4	Kurth
16 KHIROKITJA — prekeramikum (10 individua)		174,5	151,8	100,4	136,4	133,6	65,0	38,6	33,2	24,0	49,8	96,2	Kurth
17 NEA NIKOMEDEIA (5 indiv.)		183,5	144,8	96,6	135,3	128,0	65,0	38,0	30,8	27,0	45,8	95,0	Angel
18 VINČA (8 individua)		189,4	140,3	98,7	133,0	132,0	68,7	39,7	31,5	25,0	51,5	95,8	Schwidetzky
19 LEPENSKI VIR I (4 indiv.)		191,7	158,7	108,2	149,5	155,0	70,7	/	/	/	/	104,0	Nemeskeri
20 LEPENSKI VIR II (5 indiv.)		184,0	139,4	98,4	149,6	127,0	70,7	39,7	33,3	24,0	33,5	103,7	Mikić

rada). Izračunavanjem Penroseove distance⁵⁷, čiji su elementi dati na tabe-
lama XXIV i XXV, dobijen je dendrogram sa koeficijentima sličnosti (den-
drogram I). U njemu su izdvojena tzv. četiri bloka. Prvi, po kriterijumu
antropološke sličnosti i hronološke pripadnosti čine sledeće serije: Teviec
— Hoëdic u Bretanji, Zveiniki u Litvaniji, Vasilevka I i Vasilevka III u Ukra-
jini, Malaha—Falach u staroj Judeji, Vlasac u jugoslovenskom delu Đerdapa,
i San Teodoro na istoimenom ostrvu. Drugi blok, sa dosta visokim koefici-
jentom sličnosti, čine Lepenski vir I (skeleti kulture Lepenskog vira), Vasilev-
ska II, Vološkoje takođe u Ukrajini, kao i Lepenski vir II (mlađi, star-
čevački skeleti). Treći blok, neznatno mlađi od prethodnog, sastavljen je
od sledećih serija: Muge u Portugaliji (V milenijum stare ere), Vinča, Nea
Nikomedija u grčkom delu Makedonije, prekeramička Khirokitia sa Kipra,
i prekeramički Tel el Sultan (nedaleko od Tiberijatskog jezera). Četvrti blok
je sastavljen od severnoafričkih serija i sasvim je odvojen od evropskih. Te
serije potiču sa nalazišta Taforalt, Columnata i Afalou bou Rhumel.

Završna faza svake ovakve analize posle razvijanja dendrograma, koji
iz tzv. matematičke ose i srednjeg rastojanja »crla« upravo programirani
kompjuter, svodi se na geografsku interpretaciju tog Penroseovog dendro-
grama (karta IV). Zapravo, na odgovarajuću geografsku kartu, sa označenim
obuhvaćenim nalazištima (serijama), uz uvažavanje svih hronoloških kriteri-
juma, međusobno se povezuju nalazišta iz srodnih blokova. Ovaj deo posla
mora da obavi sam antropolog. Konkretno, na kartu IV unesena su i me-
đusobno povezana nalazišta iz četiri navedena bloka. Prvi blok, koji je uje-
dno i najstariji, šrafiran je silaznim kosim linijama sleva nadesno. Drugi
blok se svojom celom dužinom proteže preko prvog, a štrafiran je ho-
rizontalnim linijama. Treći blok, koji u južnim delovima preslojava prvi,
šrafiran je kosim uzlaznim linijama sleva nadesno. Četvrti, severnoafrički
blok je takođe povezan i tačkasto štrafiran.

Sada bi se mogao dati odgovor na pitanje: šta, zapravo, predstavljaju
na ovaj način dobijeni antropološki podaci o stanovništvu označenog pro-
stora na prelazu iz mezolita u neolit?

Kraj epohe mezolita u antropološkom smislu, čini u osnovi isto sta-
novništvo na prostoru koji pokrivaju serije prvog bloka. Tu su zastupljeni
poznopaleolitski varijeteti, koji imaju zajedničke opšte metričke elemente i
koji egzistiraju u svom čistom obliku do početka neolita, kada počinje da
ih preslojava rano neolitsko mediteransko stanovništvo, prvo u najjužnijim
krajevima — na Bliskom istoku, u Anadoliji, na Balkanskom i Apeninskom
poluostrvu. Ovaj mediteranski tip predstavljen je serijama trećeg bloka.
Sličnost koja se očituje između đerdapskih serija i ranoneolitskih serija
sa ukrajinskih nalazišta, dobijena unutar drugog bloka, ima svoje korene
u dubljoj prošlosti. Naime, kako je ranije već rečeno, strujanja između tih
oblasti počela su krajem epohe musterijena i dovela su do seletjenskog

⁵⁷ Penroseova distanca, nazvana po istoimenom američkom antropologu i
biologu, podrazumeva izračunavanje međusobnih sličnosti ili razlika obuhvaćenih
antropoloških serija matematičkim (kompjuterskim) putem, i to na osnovu uje-
dnačenih (standardnih) antropoloških mera. Uslov je da u okviru svake serije
budu obuhvaćene samo potpuno očuvane individue istog pola, čiji najmanji za-
jednički broj može da bude četiri ili pet. U obe priložene analize obuhvaćene
su isključivo individue muškog pola.

Tabela XXIV
METRIX UKUPNOG RASTOJANJA
PENROSEOVA DISTANCA = MULTIPLICIRANA ANALIZA RASTOJANJA (MEZOLIT — NEOLIT)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	0.																		
2	1.05652	0.																	
3	3.79279	1.93426	0.																
4	1.38280	0.17631	1.48480	0.															
5	1.75678	0.37987	1.81811	0.29185	0.														
6	2.69234	1.19592	1.22124	0.75580	0.65880	0.													
7	1.96614	0.53129	1.85970	0.30281	0.21940	0.75640	0.												
8	1.92361	0.51257	1.25091	0.31082	0.19538	0.31926	0.39078	0.											
9	1.74470	1.41630	3.77212	1.33810	0.78648	1.49615	1.34585	0.88948	0.										
10	2.63780	0.92253	2.20146	0.69769	0.27049	0.76784	0.33424	0.56101	1.48260	0.									
11	2.55443	0.88218	1.28504	0.60569	0.55561	0.48654	0.37054	0.37278	1.80889	0.41913	0.								
12	3.22937	1.25802	1.08464	0.97730	1.09753	0.71478	1.02802	0.81997	2.83739	0.82989	0.35119	0.							
13	3.67722	1.48823	1.42385	1.34774	0.85370	0.69600	1.11014	0.87755	2.49712	0.78738	0.76120	0.52067	0.						
14	1.17644	0.25821	1.64218	0.28805	0.41295	0.86154	0.62778	0.40822	1.31299	0.74036	0.76541	1.22677	1.42349	0.					
15	2.42810	1.61216	3.66272	1.45560	0.70581	1.08220	0.85149	0.86150	0.57452	0.84957	1.23475	2.21076	1.68804	1.46073	0.				
16	4.78025	3.01547	3.55820	2.38164	1.66485	1.64551	1.95459	1.82598	1.96409	2.18341	1.96399	2.93345	2.34631	2.64998	1.88652	0.			
17	3.40104	2.11639	3.97616	1.78457	1.11373	1.25401	1.25703	1.17145	0.85172	1.33424	1.32145	2.47545	2.20863	1.97972	0.65691	0.75010	0.		
18	1.75501	1.01605	2.77573	0.92636	0.45388	0.81313	0.72180	0.56538	0.53409	0.84894	0.91847	1.91138	1.60223	0.67197	0.46906	1.17257	0.53419	0.	
19	6.95505	3.94759	1.66000	3.02676	3.38278	2.27769	3.19447	2.73998	5.92065	3.53781	1.93785	2.42563	3.41383	3.24098	5.58659	2.34352	3.38403	3.50376	0.
20	5.57578	3.45716	5.41992	2.92930	2.72743	2.99862	2.34553	2.92550	3.14394	3.15690	3.30237	4.40759	4.04220	4.22070	2.82138	3.41120	2.27762	3.29912	4.66253

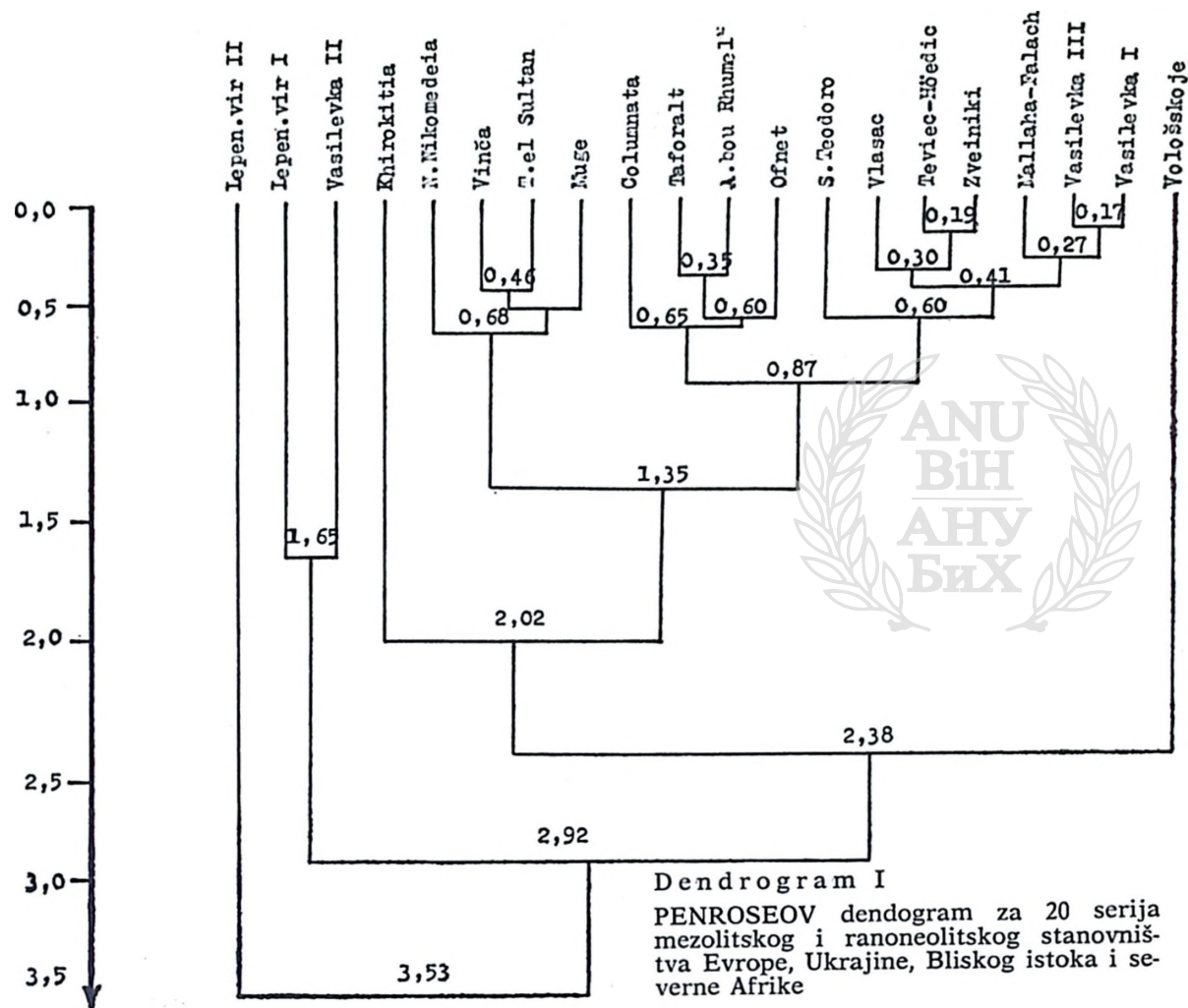
Tabela XXV
REDOSLED GRUPA DOBIJEN IZ »MATEMATIČKE OSE«

1	2	4	14	5	8	7	10	6	11	12	13	9	15	18	17	16	3	19	20
KLASTER																			
srednje rastojanje	I	J	YI	YJ															
0.176305	2	4	1	1															
0.195382	5	8	1	1															
0.273134	2	14	2	1															
0.305089	5	7	2	1															
0.351190	11	12	1	1															
0.419796	2	5	3	3															
0.469064	15	18	1	1															
0.554304	9	15	1	2															
0.600661	6	11	1	2															
0.604387	2	10	6	1															
0.659292	6	13	3	1															
0.680941	9	17	3	1															
0.871879	2	6	7	4															
1.357732	2	9	11	4															
1.659997	3	19	1	1															
2.022565	2	16	15	1															
2.385159	1	2	1	16															
2.928320	1	3	17	2															
3.532883	1	20	19	1															

prodora (Würm I/II), tako da nije neobično što su njihovi tragovi ostali signifikantni i u periodu protoneolita i najstarijeg neolita.

O afričkom korenu (četvrti blok mezolitske hronološke pripadnosti), s obzirom da nije vezan za evropske serije, nije potrebno na ovom mestu šire diskutovati.

Međutim, pošto su uzete u obzir sve raspoložive serije iz mezolita i ranog neolita na ovom vrlo širokom prostoru, izlazi da nema antropoloških elemenata koji bi se mogli protumačiti kao rezultat migracionih pokreta. Proizilazi da je pomenuto preslojavanje onda, svakako, rezultat mikroevolutivnih promena, koje su morale dovesti do izmene antropološke strukture stanovništva; jedan novi mediteranski tip dolazi u predominaciju u odnosu na poznopaleolitske (tj. mezolitske) tipove, koji se sada više ne sreću u

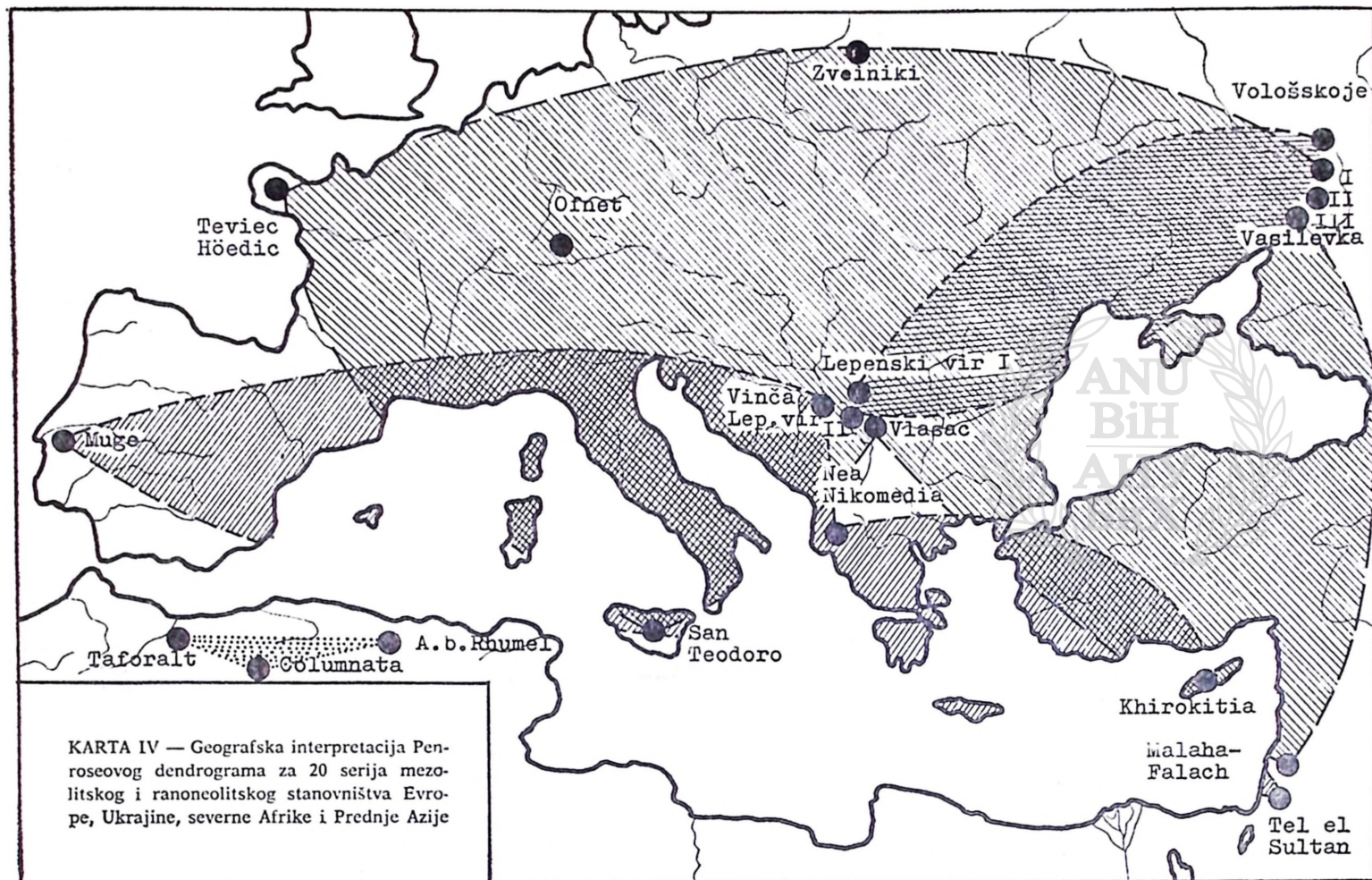

Tabela XXVI
SREDNJE VREDNOSTI POJEDINIH ANTROPOLOŠKIH MERA SA BROJEM MUŠKIH INDIVIDUA I IMENIMA AUTORA

Nalazište	Martin No	1.	8.	9.	17.	45.	48.	51.	52.	55.	54.	66.	Autor
1 DONJE POVOLŽJE (7 indiv.) drevna jamna kultura		189,9	141,4	97,3	136,3	142,2	69,3	41,2	33,4	23,7	52,5	100,3	Debec
2 ROMANOVKA — ODESA (7 indiv.) katakombna kultura		184,1	140,6	96,6	141,2	136,0	70,3	38,5	31,0	22,4	50,5	100,3	Debec
3 TKVIAVSKAJA (4 individue) rana bronza — kraj III mil.		183,8	144,8	100,0	129,0	133,0	71,0	42,0	34,0	22,0	53,0	103,3	Abdašelišvili
4 SAMTAVRO I (7 individua)		185,0	138,1	97,3	140,0	128,0	77,2	42,0	35,5	22,7	55,7	100,5	Abdašelišvili
5 SAMTAVRO II (7 individua)		193,6	136,0	97,3	140,8	129,0	75,5	42,0	34,0	26,0	51,1	96,0	Abdašelišvili
6 SAMTAVRO III (9 individua)		193,9	141,8	99,3	141,8	129,0	72,6	42,0	32,3	25,2	52,0	100,9	Abdašelišvili
7 CERNAVODA II (6 individua)		190,0	142,3	99,1	159,0	138,8	70,5	42,6	32,8	26,3	49,6	100,8	Necrasov
8 SARATA-MONTEORU (48 indiv.)		187,8	139,3	95,2	139,8	130,6	69,4	41,4	33,6	23,9	51,6	99,7	Necrasov
9 TRUSESTI (15 individua)		193,4	139,6	101,0	139,6	134,9	74,3	42,2	34,0	26,2	54,9	106,1	Necrasov
10 NOSA-SUBOTICA (7 indiv.)		183,1	131,6	95,0	134,1	120,0	65,3	38,5	31,2	25,6	48,2	92,5	Farkas
11 PITVAROS (6 individua)		185,8	135,6	96,8	138,5	134,5	70,0	41,2	32,2	26,0	50,8	107,0	Farkas
12 ALSÓNEMEDI (14 individua)		185,6	142,4	93,7	137,0	132,0	68,8	39,6	32,1	24,1	50,0	92,7	Nemeskéri
13 MOKRIN (55 individua)		184,2	137,3	96,5	140,7	128,3	69,0	39,2	31,8	25,0	52,0	99,7	Farkas— Liptak
14 GROSSBREMBACH (20 indiv.)		195,2	134,8	98,1	143,4	135,1	71,4	42,0	32,1	25,4	42,1	102,1	Ulrich
15 Aunjet. ČSSR (120 indiv.)		191,6	135,4	97,2	142,8	130,8	69,8	40,4	31,5	25,6	51,7	102,6	Jelinek
16 BEZDANJACA (12 individua)		184,9	138,2	96,2	135,4	125,9	66,1	40,5	32,1	23,4	50,8	88,7	Pilarić
17 GEMEINLEBER (36 individua)		188,2	137,9	97,0	141,1	128,7	69,8	39,9	31,3	24,8	51,8	99,6	Szombathy
18 LERNA (39 individua)		186,2	140,5	97,8	134,4	129,5	68,2	39,1	32,0	25,1	49,6	97,9	Angel
19 TÁPÉ (72 individue)		190,8	133,5	95,9	135,3	127,3	70,0	39,0	33,0	25,3	51,9	99,2	Farkas— Liptak

svojim izvornim formama, nego su zahvaćeni gracilizacijom, daljim ukrštanjima i, svakako, smanjenom biološkom stimulacijom, koja u periodu neolita više dolazi do izražaja u varijetetima tog novonastalog mediteranskog antropološkog tipa što vremenom zahvata sve veća prostranstva u mediteranskim, bliskoistočnim i evropskim oblastima.

U drugoj kompjuterskoj analizi obuhvaćeno je 20 serija stanovništva eneolita i starijeg bronzanog doba sa prostora srednje Evrope, zapadne Azije i Balkanskog poluostrva. Na tabeli XXVI dati su lokaliteta sa kojih potiču antropološki nalazi, antropološke mere po R. Martinovim metodskim pravilima, kao i ime autora koji je publikovao odgovarajuću seriju (potpuni bibliografski podaci uslediće na kraju ovog dela rada).

Iz statističkih elemenata (tabele XXVII i XXVIII) rezultirao je dendrogram (dendrogram II). U njemu se izdvajaju četiri bloka. Prvi blok između nalazišta Samtavro I, Tviavskaja, Romanovka i grupa nalazišta u donjem Povolžju, šrafiran je na karti prilikom geografske interpretacije dendrograma (karta V), pravim horizontalnim linijama. Drugi blok, koji zahvata nalazišta Samtavro II, Trušesti, Tápe, Pitvaros, grupa nalazišta unjetičke kulture u Čehoslovačkoj i Grossbrembach, šrafiran je kosim uzlaznim linijama sleva nadesno. Treći blok je šrafiran kosim silaznim linijama sleva nadesno, a zahvata sledeća nalazišta, odnosno antropološke serije: Samtavro III, Sarata Monteoru, Mokrin, Gemeinleber i Lenu, a u njega bi se uklopila i serija sa nalazišta Cernavoda II. Četvrti, tačkasto šrafirani blok, zahvata mali geografski prostor između nalazišta Nosa, Alsónémedi i Bezdandjača.

Jezikom antropološke statistike rečeno, sve antropološke serije unutar svojih blokova u osnovi čine vrlo slično stanovništvo, koje tu sličnost ispoljava po bliskim lobanjskim antropološkim merama. S obzirom da su ovom kompjuterskom obradom obuhvaćene sve raspoložive antropološke serije, mogu se izvući i odgovarajući zaključci, uslovljeni prvenstveno sadašnjim stepenom istraženosti navedenog prostora. Svi ti zaključci se odnose na migracije iz pravca istoka, iz kavkasko-anadolskih i stepskih oblasti, za koje je ranije rečeno da se jedino oni, pored populacionih kretanja i prožimanja iz drugih oblasti i smerova koji se odvijaju u eneolitu i starijem bronzanom dobu, mogu smatrati indoevropskim. Ili, konkretno, migracioni impulsi iz istočnih oblasti su bili jaki i verovatno su duže trajali, tako da je upliv novoprispelih antropoloških elemenata ostao statistički signifikantan. I dalje, migracioni impulsi na karti V mogu se posmatrati i tumačiti kako geografski tako i hronološki, tj. može se postaviti i pratiti njihov hronološki redosled. Kako se to vidi, prvi impuls je neznatno obišao Krim i dospeo do rubova jugoistočne Evrope. Za njim sledi drugi, koji istim pravcem doseže sve do srednje Evrope (najzapadnije do nalazišta Pitvaros u Mađarskoj), grupe unjetičkih nalazišta u Čehoslovačkoj i do Grossbrembacha u Istočnoj Nemačkoj. Treći impuls, koji za razliku od prva dva što prolaze severnim oblastima iznad Crnog mora, odvija se ispod južnog dela Crnog mora, preko egejskih ostrva, da bi zahvatio i Balkansko poluostrvo i da bi prodrio najzapadnije do nalazišta Gemeinleber u istočnoj Austriji. Prazne (tampon) zone na karti V rezultirale su kao posledica pravolinijskog povezivanja nalazišta u odgovarajuće blokove po srodnim koeficijentima sličnosti, kako to upravo i zahteva metodologija Penroseove distance.

Tabela XXVII
PENROSEVA DISTANCA = MULTIPLICIRANA ANALIZA RASTOJANJA (ENEOLIT — BRONZA)

Metrix ukupnog rastojanja																		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1	0.																	
2	23.31659	0.																
3	41.59207	38.46020	0.															
4	76.28910	57.41701	45.90643	0.														
5	67.71078	71.00049	96.29595	49.14521	0.													
6	47.88410	45.74594	55.24751	48.14979	20.85952	0.												
7	50.58244	37.42354	100.81486	102.40768	69.31186	50.57947	0.											
8	27.77792	22.57922	33.95692	30.19953	28.90566	15.13470	40.30430	0.										
9	35.49558	44.74926	43.65205	41.83631	44.99452	20.43430	70.14970	24.24436	0.									
10	110.15201	79.72612	108.70819	74.86609	46.19312	61.24459	102.13259	43.89002	96.22629	0.								
11	45.55776	33.70644	49.00667	62.88883	77.72113	51.59723	61.97325	30.13119	25.11112	86.79849	0.							
12	37.68359	30.05480	58.64071	66.22263	46.21687	42.64586	53.25380	23.40441	75.15825	50.65367	83.77440	0.						
13	47.34332	19.76505	43.97392	30.99580	44.54745	29.32710	51.99121	10.37075	34.15765	31.79258	28.53975	32.77372	0.					
14	38.53016	52.18246	87.32392	69.16520	27.76583	22.19371	47.96884	27.26194	17.93606	79.81314	36.57811	70.01871	42.05715	0.				
15	43.90849	36.73516	69.63723	53.73259	31.25433	16.25243	45.82536	16.29572	15.49615	53.99867	22.40665	58.71489	18.51511	7.88503	0.			
16	78.09024	71.51776	88.91966	70.80776	45.43785	57.33829	89.10526	39.64138	102.11224	29.25970	119.85049	18.69319	45.62022	88.31327	76.20954	0.		
17	39.98821	22.78772	48.28188	34.96294	27.07180	11.97039	43.49876	6.45334	23.15766	34.46650	31.13312	29.99395	4.79678	23.52335	8.20120	42.73719	0.	
18	34.98217	20.11266	35.80882	53.54873	40.87508	23.23172	52.80185	11.96008	40.65928	34.17938	41.56700	16.19527	12.45462	46.76164	28.10852	34.73453	10.81152	0.
19	55.70174	51.06628	73.16685	43.66739	20.70143	22.74952	80.35911	19.52365	25.77156	33.58023	42.24174	52.50653	20.05982	21.41753	11.07093	56.49240	11.90616	25.66377 0.

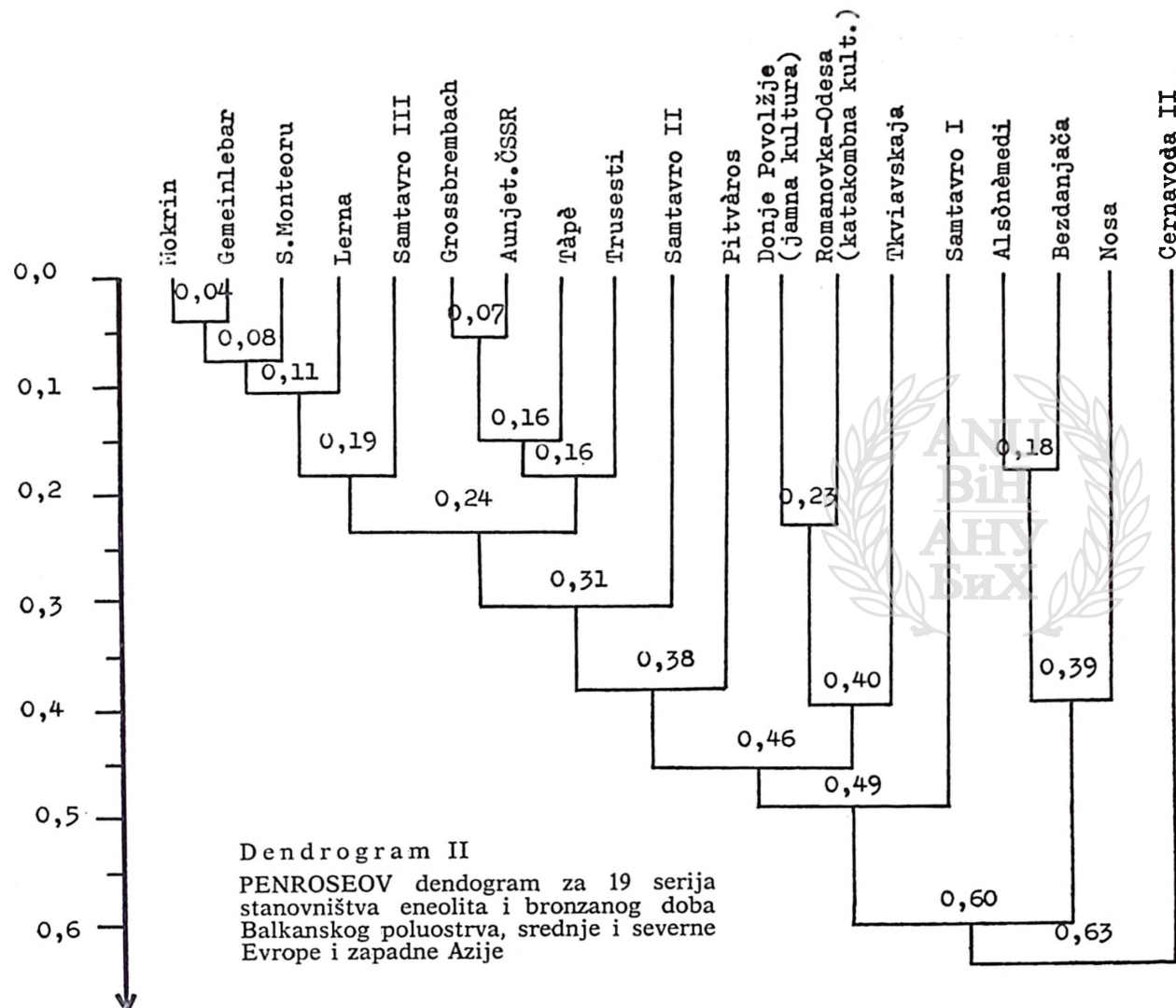

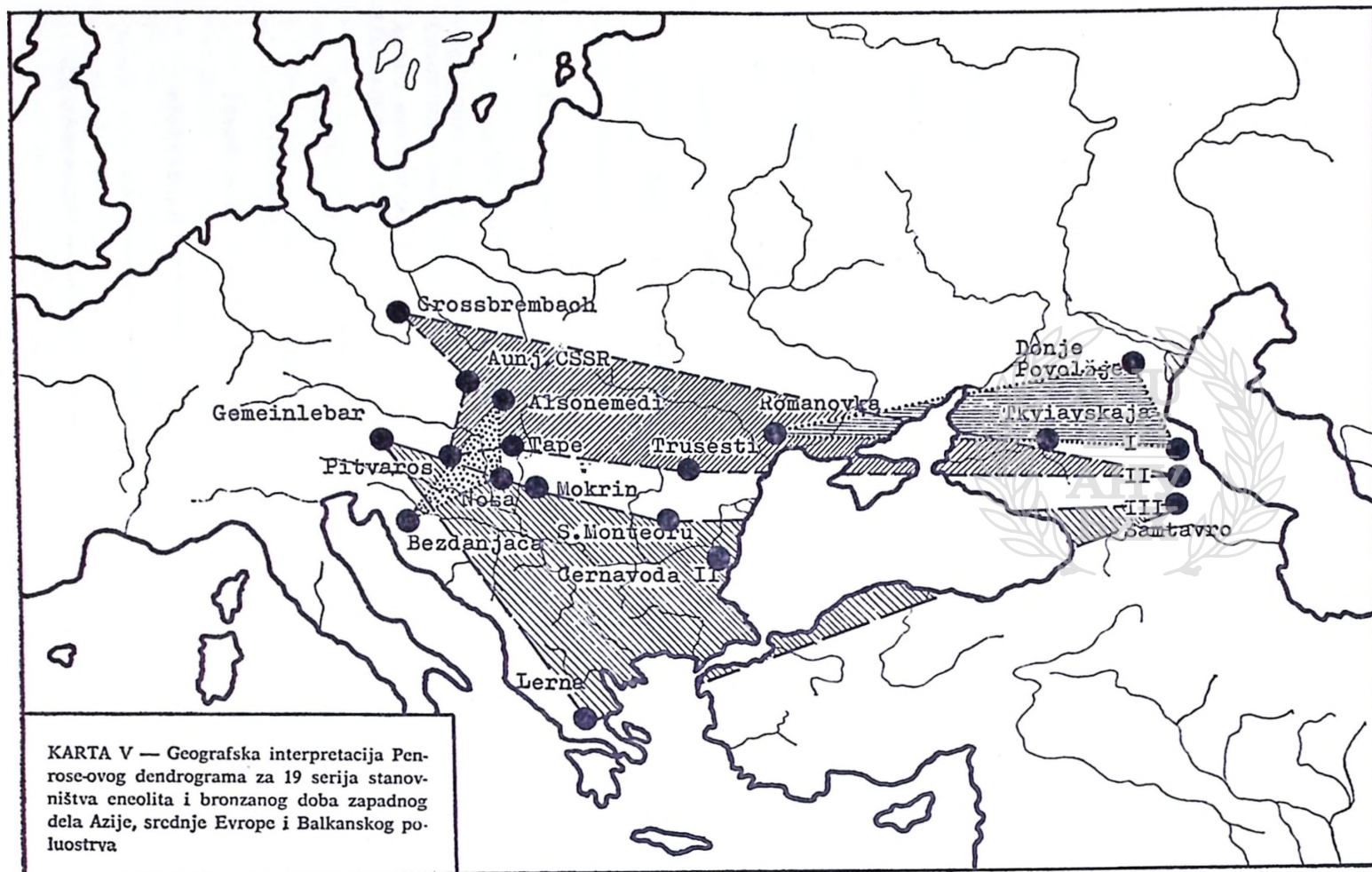
Tabela XXVIII
REDOSLED GRUPA DOBIJEN IZ »MATEMATIČKE OSE«

1	2	3	5	6	8	13	17	18	9	14	15	19	11	4	10	12	16	7
KLASTER																		
srednje rastojanje																		
						I		J		YI		YJ						
4.796783						13		17		1		1						
7.885027						14		15		1		1						
8.412043						8		13		1		2						
11.742073						8		18		3		1						
16.244228						14		19		2		1						
18.693188						12		16		1		1						
19.734589						9		14		1		3						
19.915975						6		8		1		4						
23.316591						1		2		1		1						
24.586347						6		9		5		4						
31.886179						5		6		1		9						
38.702703						5		11		10		1						
39.956687						10		12		1		2						
40.026134						1		3		2		1						
46.717050						1		5		3		11						
49.850348						1		4		14		1						
60.388063						1		10		15		3						
63.915771						1		7		18		1						

Četvrti blok između nalazišta Bezdanjača, Nosa i Alsónémedi, jeste jedan separatan blok koji je odvojen od prethodna tri i svakako da predstavlja jedno autohtono jezgro u omeđenim oblastima.

Na kraju, potrebno je još naglasiti da su prilikom geografske interpretacije svih ovih blokova, kod oba dendrograma, u potpunosti uvažavani hronološki kriterijumi o starosti antropoloških serija. Izuzetak je četvrti blok dendrograma II, koji uz antropološku homogenost oslikava jednu hronološku disproporciju između obuhvaćenih nalazišta (eneolit-bronzano doba). Međutim, taj blok ukazuje na činjenicu da se praistorijsko stanovništvo u stolicima na prelazu iz III u II milenijum stare ere u pojedinim oblastima Balkana i srednje Evrope nije antropološki menjalo (nije bilo podložno migracionim faktorima koji bi doveli do simbioze ili asimilacije starosedelaca i novopridošlih grupa), nego je nastavilo samostalu egzistenciju i ostalo vrlo stabilno i heterogeno i tokom kasnijih stoleća. Pitanje da li je to starosedelačko stanovništvo na prelazu iz eneolita u bronzano doba imalo mediteransku ili dinarsku osnovu ili izvođenje detaljnije unutrašnje antropotipološke podele, na sadašnjem stepenu antropološke istraženosti ne može dati pouzdan i trajan odgovor. Svakako da će buduća istraživanja dati potpunije podatke ne samo u ovom smislu nego će ukazati i na pravi metodološki put i pružiti nove mogućnosti u rešavanju i drugih problema antropogeneze i antropologije na Balkanskom poluostrvu tokom praistorijskog doba u celini, na uzajamne veze sa srodnim i propratnim pojavama, što se mora posmatrati i sa stanovišta drugih naučnih disciplina koje se bave istim ili sličnim

problemima, a koji su jednim, ili bolje rečeno odgovarajućim delom obuhvaćeni, o kojima je diskutovano i koji su rešavani u ovom radu.

BIBLIOGRAFIJA

- Abdašelišvili, M. G. (1964): *Antropologia drevnego i savremenog naselenia Gruzii*. Izdatelstvo »Mecniereba«, Tbilisi.
- Angel, J. L. (1971): *The People of Lerna*. Smithsonian Institution Press, Washington.
- Asmus, G. (1973): *Mesolithische Menschenfunde aus Mittel-, Nord-und Osteuropa*. Fundamenta — Monographien zur Urgeschichte, Köln—Wien.
- Boev, P. (1972): *Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäische Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung*. Akademia nauk, Sofia.
- Bunak, V. V. — Nesturh, M. F. — Roginski, J. J. (1941): *Antropologija*. Izdatelstvo Akad. nauk SSSR, Moskva.
- Chamla, M. C. (1970): *Les hommes épipaléolithiques du Columnata*. Memoires du Centre de recherches anthropologiques préhistoriques et ethnographiques, Paris.
- Charles, R. P. (1962): *Le peuplement de Cypre dans l'antiquité*. Etudes Chypriotes, II, Nikosia.
- Clark, W. E. Le Gros (1955): *The fossil evidence of human evolution*. Brit. Mus. (Nat. Hist.), London.
- Coon, S. C. (1932/1975): *The Races of Europe*. Greenwood Press, Westport, Connecticut.
- Cvijić, J. (1918): *La peninsule balkanique*. Calin, Paris.
- Debec, G. F. (1948): *Paleoantropologia SSSR*. Izdatelstvo Akad. nauk SSSR, Moskva—Leningrad.
- Deniker, P. (1898): *Les races de l'Europe*. L'Anthropologie, Paris.
- Deniker, P. (1900): *Les races et les peuples de la terre*, Paris.
- Denisova, P. J. (1973): *Antropologičeskij sostav i genesis mesolitičeskogo naselenija Latvii*. Sovjetska etnografija, 1, Izdatelstvo Akad. nauk SSSR, Moskva.
- Farkas, Gy. — Liptak, P. (1971): *Antropološko istraživanje nekropole u Mokrinu iz ranog bronzanog doba*. Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd.
- Farkas, Gy. (1972—1973): *Poznoeneolitski antropološki nalazi sa nalazišta Vajska —Baba—Sivac*. Radovi vojvodanskih muzeja, 21—22, Novi Sad.
- Farkas, Gy. — Liptak, P. (1975): *Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfelds bei Tápe*. Akademia Kiado, Budapest.
- Ferembach, D. (1973): *Les hommes du Bassin Méditerranéen à l'Epipaléolithique*. Fundamenta — Monographien zur Urgeschichte, Köln—Wien.
- Garašanin, M. (1964): *Die Ostgrenze der Illyrer auf Grund der Bodenfunde*. Symposium sur la détermination territoriale et chronologique des Illyriens à l'Epoque préhistorique, Posebno izdanje Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo.
- Gavela, B. (1960): *O ilirskoj komponenti u indoevropskoj diaspori*. Starinar, XI, Beograd.
- Gavela, B. (1962): *O problemu porekla i jedinstva Indoevropljana*. Zbornik Filozofskog fakulteta, VI—2, Beograd.
- Gavela, B. (1969): *Szeletien-ski facies u paleolitiku Srbije*. Starinar, N. S. XIX, Beograd.

- Gieseler, W. (1936/1959): *Die Fossilgeschichte des Menschen*. In: G. Heberer: *Die Evolution der Organismen*. 2. Aufl. Stuttgart.
- Gochman, K. (1966): *Naselenie Ukrainy v epohu mezolita i neolita*. Izdatelstvo Akad. nauk SSSR, Moskva.
- Heberer, G. (1967—1971): *Die Evolution der Organismen*. 3. Bd. 3. Aufl., Stuttgart.
- Howells, W. (1936): *Some Uses of the Standard Deviation in Anthropometry*. Human Biology, 8, Chicago.
- Jelinek, J. (1969): *Neandertal man and Homo sapiens*. Current Anthropology, The Wenner—Gren Foundation for Anthropological Research, Chicago.
- Jungwüth, J. (1977): *Die Bevölkerung Österreichs im Neolithikum*. 75 Jahre Anthropologische Staatssammlung München (1902—1977), München.
- Kondukturova, T. (1957): *Palcoantropologičeskie materialy iz mezolitičeskogo mogilanka Vasilevka I*. Sov. Anthropol., 1, Moskva.
- Kourtèn, B. (1968): *Dating of Earli Stages of Hominid Evolution — Evolution and Humanisation*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Kurth, G. (1973): *Neolithische Menschenreste des weiteren Nahostraum*. Fundamenta — Monographien zur Urgeschichte, Köln—Wien.
- Maleš, B. (1934): *O dinarcima svetle kompleksije*. Glas CHZ, 17—4, Zagreb.
- Müller-Karpe, H. (1966): *Handbuch der vorgeschichte*, Bd. I, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Maleš, B. (1937): *Rasni tipovi Balkanskog poluostrva*. Knjiga Balkanu, II, Zagreb.
- Maleš, B. (1938): *Quelques observations sur la race Dinarique*. L'Anthropologie, 48—34, Paris.
- Malez, M. (1978): *Populacije neandertalaca i neandertalcima sličnih ljudi u Hrvatskoj*. Krapinski pračovjek i evolucija hominida, JAZU, Zagreb.
- Martin, R. — Saller, K. (1957): *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*. 3. Aufl., Stuttgart.
- Naugier, L. R. (1954): *Essai sur le peuplement préhistorique de la France*. Population, 9, Paris.
- Necrasov, O. (1973): *Structure anthropologique des tribus Néo-Enéolithiques et de l'âge du Bronze de la Roumanie*. Fundamenta — Monographien zur Urgeschichte, Köln—Wien.
- Neméskei, J. (1951): *Anthropologische Untersuchung der Skelettfunde von Alsónémedi*. Acta Arheol. Acad. Sci. Hungaricae, Budapest.
- Neméskei, J. (1969): *Stanovništvo Lepenskog vira*. U: D. Srejić, Lepenski vir, Srpska književna zadruga, Beograd.
- Nemeskéi, J. — Szatmary, L. (1978): *Vlasac — mezolitsko naselje u Đerdapu*. Antropologija II/IV, Posebno izdanje SANU, Beograd.
- Patte, E. (1953): *Les Dinariques — leur origine*. Editeurs Hermann, Paris.
- Penrose, L. S. (1953): *Distanze, Size and Shape*. Ann. Eng. 18: 337—343.
- Pilarić, G. (1975): *Antropološka istraživanja na skeletima iz pećine Bezdanjače*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 10, Zagreb.
- Piveteau, J. (1957): *Primates. Paléontologie humaine — Traité de Paleontologie*, VII, Paris.
- Russu, I. I. (1969): *Ilirii — Limba si onomastica romanisarea*. Acad. Rep. Soc. Romanie, Bucaresti.
- Saller, K. (1964): *Leitfaden der Anthropologie*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Schwidetzky, I. (1971/1972): *Menschliche Skelettreste vom Vinča*. Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije, 8—9, Beograd.
- Schwidetzky, I. [Hrsg.] (1962): *Die neue Rassenkunde*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Schwidetzky, I. — Mikić, Ž. (1977): *O antropološkom odnosu Ilira i Tračana u praistorijskom i rimskom periodu*. Glasnik Etnološkog instituta SANU, Beograd.

- Szombathy, I. (1934): *Bronzezeit-Skelette aus Niederösterreich und Mähren*. MAGW LXIV, Wien.
- Škerlj, B. (1930): *Comment faut-il comprendre la race dinarique*. L'Anthropologie, Paris.
- Škerlj, B. (1931): *Beiträge zur Anthropologie der Slowenen*. Anthropol. Anz., 8, Wien.
- Škerlj, B. (1935): *Rassenforschung in Jugoslawien*. Rassen im Donaauraum, Budapest.
- Škerlj, B. (1937): *Die dinarische Rasse*. Ciba Zeitschrift, 4.
- Škerlj, B. (1938): *Zur Rassenkunde der Jugoslawen*. Z. Rassenk., 7, Stuttgart.
- Ulrich, H. (1927): *Das Aunjetitzer Gräberfeld von Grossbrembach*. Hermann Böhlau Nachfolger, Weimar.
- Vallois, H. V. (1955): *Ordre des Primates*. In: P. P. Gressé, Traite de Zoologie, XVII/2, Paris.
- Ventris, M. — Chadwich, J. (1953): *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives*. J. H. S. LXXIII, London.
- Živanović, S. (1975): *A note on the anthropological characteristics of the Padina population*. Zeit. Morph. Anthropol., 66—2, Stuttgart.
- Županić, N. (1919): *Les premiers habitants des pays yougo-slaves*. Rev. Anthropol., Paris.

ZUSAMMENFASSUNG

FORSCHUNGSSTAND UND PROBLEMATIK DER PHYSISCHEN ANTHROPOLOGIE IN JUGOSLAWIEN

(Perioden der Ur- und Frühgeschichte)

Die sehr umfangreichen und besonders wichtigen Fragestellungen der Biogenese und auch der Ethnogenese in den südöstlichen Teilen Europas, und in diesem Zusammenhang vor allem auf der Balkanhalbinsel und in Jugoslawien, sind ein Untersuchungsgebiet der Anthropologie, Archäologie, Völkerkunde, Linguistik, Geschichte, sowie anderer naturwissenschaftlicher oder humanistischer Fächer. Für die anthropologischen Untersuchungen in diesen Gebieten stehen einzelne oder unvollständige Funde, oder Einzelserien zur Verfügung. Tatsache ist, dass sich in Jugoslawien keine einzige anthropologische Schule befindet, trotz der sehr wertvollen Werke von J. Cvijić, N. Županić, V. Dvorniković und B. Škerlj, und es ist auch in den letzten Jahrzehnten kein umfassendes Werk paläoanthropologischen Inhaltes über die Zeitspanne von der Hominisation bis zum Ende der vorgeschichtlichen Zeit geschrieben worden. Da die Anzahl der frühesten aus Jugoslawien stammenden Funde — die ausschließlich bei paläontologischen und archäologischen Ausgrabungen gemacht wurden — heute aber eine umfassende anthropologische Analyse synthetischen Charakters ermöglicht, wurde in den vorliegenden Buch mit dem Titel »Forschungsstand und Problematik der physischen Anthropologie in Jugoslawien« eine solche Analyse durchgeführt. Neben dem Versuch, eine Antwort auf die wichtigsten anthropologischen Fragen und Probleme zu geben, bringt dieser Überblick über die bisherigen anthropologischen Untersuchungen in Jugoslawien auch eine detaillierte Interpretation des prähistorischen anthropologischen Materials, d. h. sämtlicher Funde aus der Ur- und Frühgeschichte Jugoslawiens.

Auf Grund ihrer zeitlichen Zugehörigkeit sind die Funde in sechs Entwicklungsstappen menschlicher Zivilisation teilt: Das Paläolithikum, Mesolithikum, Neolithikum, Eneolithikum, die Bronze — und Eisenzeit, mit gewissen Untergliederungen einzelner Zeitabschnitte.

Das Paläolithikum umfasst die Daten aus folgenden Fundorten: *Krapina, Velika pećina, Vindija, Veternica, Gornja Cerovačka pećina, Šandalja II, Romualdova pećina, Vergotinova pećina, Pećina pod Jerininim brdom, Belgrad mit Umgebung, Bački Petrovac und Žitište.*

Aus dem Mesolithikum sind Funde aus *Baderna, Oporovina, Vlasac, Lepenski vir, Padina und Hajdučka vodenica* bearbeitet.

Aus dem Neolithikum: *Lepenski vir*, *Anzabegovo*, *Starčevo*, *Tečić-Kragujevac*, *Vinča*, *Obrež-Baštine*, *Obre I* und *II*, *Smilčić*, *Danilo*, *Divostin*, *Gomolova*, *Zelena pećina*, *Grapčeva špilja*, *Pokrivenik*, *Lisičići*, *Dančeva pećina* und *Ajdovska jama*.

Aus dem Eneolithikum habe ich Funde aus *Nova*, *Vajska*, *Vučedol*, *Vojlovica*, *Lepenski vir*, *Semizovac* und *Gomolava* berücksichtigt.

Aus der Bronzezeit: *Brinjeva gora*, *Bezdanjača*, *Varvara*, *Ljubomirsko polje*, *Bela Crkva* und *Mokrin*.

Schliesslich ist die Eisenzeit mit folgenden Fundorten vertreten: *Vučje njive*, *Magdalenska gora*, *Škocijanske jame*, *Jezerine*, *Donja Dolina*, *Gomolava*, *Kupinovo*, *Vašarovine*, *Glasinac*, *Bela Crkva*, *Belotić*, *Kriva Reka*, *Hajdučka vodenica*, *Glogovik*, *Romaja* und *Gevgelija*.

Neben dem textlichen Teil (ca 150 Seiten) beinhaltet diese Arbeit noch etwa 100 Seiten Abbildungen, Tabellen, Verbreitungskarten und Computeranalysen.

Aus den aufgezählten Fundorten sind die menschlichen Skelettreste von über 2000 Individuen verschiedenen Geschlechtes und Alters ausgewertet worden. Zusammenfassend kam ich zu folgenden Ergebnissen:

1. Der älteste Vorfahre auf dem Gebiet Jugoslawiens bleibt weiterhin der Neandertaler aus KRAPINA, dem Fundort mit Überresten von über 80 Individuen.

2. Durch neue Bearbeitung der Überreste konnte ich die Existenz von zwei Typen der Neandertaler feststellen — eine vorklassische und eine klassische Form (Tafel IX und X).

3. Wegen des unklaren stratigraphischen Bildes in KRAPINA ist nicht ganz deutlich, was sich entwicklungsmässig im Zeitraum Riss-Würm — Würm II ereignet hat.

4. Die Besiedlung jugoslawischen Bodens während des jüngeren Paläolithikums erfolgte aus drei Richtungen — aus Westeuropa, aus den Steppen Kobas, sowie aus südlicher Richtung, was aber von anthropologischer Seite nicht ganz gesichert ist.

5. Das Mesolithikum, das Übergangsfeld zwischen dem Paläolithikum und dem Neolithikum, zeigt klar zwei Prozesse — die Brahikranisation und die Grazilisation.

6. In der Übergangsphase Mesolithikum-Neolithikum, d. h. vor allem während des späten Mesolithikums, kommt es zu mikroevolutiven Veränderungen. Man stellte fest, dass es sich um eine (mutative) Veränderung des Menschen handelt, die zu neuen Anthropologischen Typen anfangs des Neolithikums führten.

7. Während des ganzen Neolithikums ist der mediterranide Typus mit seinen Varietäten der anthropologische Kerntypus, ohne Einmischung anderer Typen durch grosse Wanderungen.

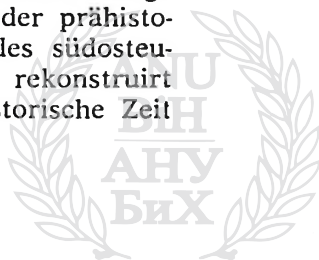
8. Es zeigt sich, dass die Verschiedenheit der materiellen Kultur im Neolithikum nicht anthropologisch bedingt ist. Die Gründe dafür sollte man in den Kultureinflüssen oder ähnlichen Erscheinungen suchen.

9. Das Eneolithikum, das Übergangsfeld vom späten Neolithikum zur frühen Bronzezeit, gab Hinweise auf die Völkerwanderung, die auch im Gebiet Jugoslawiens stattfand. Man stellte fest, dass die Einwanderungen aus östlicher, teilweise auch nördlicher und westlicher Richtung kamen. Trotzdem zeigen die Ureinwohner weiterhin eine starke anthropologische Einheit (Karte V).

10. Mit der Bronzezeit kam es zu einem starken Dinarisationsprozesse auf der Balkanhalbinsel. Der Anfang dieses Prozesses lässt sich beim heutigen Forschungsstand nicht genau bestimmen.

11. Während der Aisenzeit ist der Dinarisationsprozess noch stärker ausgeprägt, so dass man diesen anthropologischen Typ (dinarider Typus) in einem nur weiteren Verbreitungsgebiet finden kann, und zwar im Kreise *Glasinac — Donja Dolina — Jezerine — Škocijanske jame — Magdalenska gora* (Karte III).

12. Diese Ergebnisse dürfen natürlich nicht als endgültig angesehen werden. Die anthropologischen Grundlage der Bewohner Jugoslawiens bis zum Ende der vorgeschichtlichen Zeit konnten nicht eindeutig bestimmen werden. Trotz der Lückenhaftigkeit des Materials war es aber möglich, gewisse anthropologische, kulturelle und geographische Faktoren herauszuarbeiten, die zur Bio- und Ethnogenese beigetragen haben düdfen. Es bleibt zu hoffen, daß bei künftigen Ausgrabungen genügend Skelettmaterial zutage gefördert wird, so daß die sehr komplizierte Anthropogenese der prähistorischen Bevölkerung Jugoslawiens, der Balkanhalbinsel und des südosteuropäischen Raumes überhaupt in zufriedenstellender Weise rekonstruiert werden kann, und das sowohl für die prähistorische und historische Zeit als auch für die neuere Geschichte.

Štampa: Štamparija »DES« — Sarajevo
Za štampariju: Sulejman Fejzagić, graf. inž.

Tiraž 800 primjeraka